

המכון ללימודי השואה ע"ש ח. אייבשיץ

רחוב התיכון 39, נווה-שאנן, ת.ד. 9288, חיפה 31092
Bitaon.shoa@gmail.com

בס"ד, כסלו תשע"א, דצמבר 2010

**ביטאון פורום שמירת
זיכרון השואה**
גיליון מספר 34

עורך: גדעון רפאל בן מיכאל

יהדות לוב ותוניסיה בתקופת השואה

יהודים יוצאי לוב, ניצולי ברגן בלזן חוזרים ללוב.
על הרכבת ניתן לזהות את הכיתוב "To Tripoli" [1]

תוכן העניינים

עמודים

- גדעון רפאל בן-מיכאל: פתח דבר 9-3

יהדות לוב בתקופת השואה

- רחל סימון: יהודי לוב על סף השואה 34-11
- עדותה של רומאנו (ברדה) בובה על קורותיה בלוב בתקופת השואה ותהליך קליטתה בארץ-ישראל 50-35
- עדותו של לביא ניסים על קורותיו בלוב בתקופת השואה ועד הגיעו לארץ-ישראל 69-51

יהדות תוניסיה בתקופת השואה

- עירית אברמסקי-בליי: יהדות תוניס בתקופת השואה 87-71
- קינת חיטלר 91-88
- עדותו של הכספי אברהם על קורותיו בתוניסיה בתקופת השואה ועד הגיעו לארץ-ישראל 118-92
- עדותו של גז אליהו על קורותיו בתוניסיה בתקופת השואה ועד הגיעו לארץ-ישראל 134-119
- רשימת סרטי וידיאו על יהדות לוב 135
- רשימת סרטי וידיאו על יהדות לוב 135
- ביבליוגרפיה 137-136
- מראי מקומות 138

גדעון רפאל בן-מיכאל פתח דבר

לחברי כורסא שאירת ליכרון השואה, הפלס והמרכה!

בתוכנית "הפתרון הסופי" של הגרמנים נכללו גם יהודי צפון אפריקה והמזרח התיכון כולל יהודי ארץ-ישראל.

בניתוח הפרוטוקול של "ועידת ואנזה" – תוכנית "הפתרון הסופי" להשמדת היהודים שהתקיימה ב-20.1.1942 בברלין, שבו פורטו הארצות ומספרי היהודים שנועדו להשמדה (11 מיליון יהודים), אנו מוצאים שבצרפת נמנו 800,000 יהודים להשמדה כאשר באותה עת היו בצרפת רק כ-260,000 יהודים. החוקרים סבורים, שבמניין יהודי צרפת נכללו גם יהודי צפון אפריקה הצרפתית ויהודי לבנון וסוריה שהיו תחת שלטון מנדטורי צרפתי. אותו הדבר אמור גם לגבי יהודי איטליה שבמסמך "ואנזה" נמנו 55,000 יהודים שבתוכם נכללו כ-26,000 יהודים מלוב שהייתה תחת חסות איטלקית.

קהילות לוב ותוניסיה נפגעו וסבלו מהכיבוש הנאצי, אך ניצלו מהשמדה. כאמור, אין ספק שיהדות צפון אפריקה כולה נכללה ב"פתרון הסופי" של הגרמנים. היהודים ניצלו בגלל תבוסת הגרמנים כאשר הצבא הבריטי שבראשו עמד הגנרל מונטגומרי ניצח בקרב אל-עלמיין את הצבא הגרמני שבראשו עמד הגנרל רומל.

וכך התנהלה המערכה: בראשית יולי 1942 הגיעה ארמיית פאנצר אפריקה שהורכבה מקורפוס אפריקה הגרמני בסיוע יחידות חי"ר ויחידות ממונעות איטלקיות תחת פיקודו של גנרל רומל לעומק שטח מצרים ואיימה לכבוש את מצרים ולהשתלט על תעלת סואץ, שהיוותה ציר אספקה חיוני עבור מאמץ המלחמה של בריטניה.

הכוחות הבריטיים הצליחו לבלום את המשך התקדמותו של רומל בקו אל-עלמיין - קו הגנה מבוצר שחסם את המעבר הצר בין חוף הים התיכון לבין שקע קאטרה הבלתי-עביר לתנועת רכב, כ-60 ק"מ ממערב לאלכסנדריה.

במהלך חודש יולי נערכו שורה של קרבות בין הצדדים היריבים, כשכל צד מנסה לפרוץ ללא הצלחה את מערך היריב ולהשיג הכרעה צבאית.

לאחר פעילות ארוכה של התקפות והתקפות נגד, שבמהלכם ספגו שני הצדדים אבדות כבדות, שככה הלחימה. שני הצדדים היו תשושים ונזקקו לזמן לצורך התארגנות מחדש.

סדרת המפלות שספגו הכוחות הבריטיים בצפון אפריקה במערכה נגד כוחותיו של רומל גרמו לצ'רצ'יל לבצע סדרת חילופי גברי בפיקוד הבריטי בזירת המזרח התיכון. קלוד אוקינלק מפקד "פיקוד המזרח התיכון", שנטל את הפיקוד גם על הארמיה ה-8, מונה למפקד הכוחות הבריטיים באיראן ובעיראק, ובמקומו מונה הרולד אלכסנדר למפקד הכוחות הבריטיים במצרים, א"י וסוריה, ואילו **גנרל מונטגומרי** מונה למפקד הארמיה ה-8, ונכנס לתפקידו ב-13 באוגוסט.

הכוחות הבריטיים נאלצו לסגת למצרים. המתקפה הגרמנית נעצרה ליד אל-עלמיין, כ-100 ק"מ מערבית לאלכסנדריה. באל-עלמיין נערכו שלושה קרבות.

המערכה הוכרעה בקרב אל-עלמיין השלישי. הניצחון בקרב זה היווה נקודות מפנה חשובה במלחמת העולם השנייה ובזירת המלחמה של צפון אפריקה.

הקרב נמשך 11 ימים מ-23 באוקטובר עד 3 בנובמבר 1942. בקרב זה, הביסה הארמיה הבריטית השמינית בפיקודו של הגנרל מונטגומרי את הכוח הגרמני-איטלקי בפיקודו של הגנרל רומל ואילצה אותו להתחיל בנסיגה ארוכה לאורך חופי צפון אפריקה. הנסיגה הסתיימה בכניעת הכוחות הגרמניים והאיטלקיים בתוניסיה, בראשית מאי 1943.

ניצחונו של מונטגומרי בקרב הסיר את האיום הגרמני מעל מצרים ותעלת סואץ, ושם קץ לתוכנית הגרמנית הגרנדיוזית להשתלט על המזרח התיכון כולו באמצעות תנועת מלקחיים שיבצעו כוחותיו של רומל מדרום, והגייסות הגרמניות בקווקז מצפון.

התבוסה הגרמנית בקרב אל-עלמיין ביחד עם תבוסת הצבא הגרמני בקרב סטלינגרד, שהתנהל במקביל, סימנו את ראשית המפנה לטובת בעלות הברית במלחמה נגד גרמניה הנאצית. ניצחונו של מונטגומרי היה מוחלט.

רומל נסוג לרמות תוניסיה. רק לאחר שנודע להיטלר על "מבצע לפיד" ועל בגידת ממשלת וישי הצרפתית שבאה בעקבותיו הוא קיבל תגבורות בכוח אדם וציוד.

רומל נאלץ בעת הזו להתמודד עם מלחמה בשתי חזיתות כאשר כוחות בריטים דולקים אחריו ממזרח וכוחות אמריקאים נעים לעברו ממערב. קרב אל-עלמיין היה לניצחון בעלות הברית המשמעותי ביותר במערכה בצפון אפריקה.

תוצאות ניצחונו של מונטגומרי בקרב אל-עלמיין :

- לניצחון הצבא הבריטי באל-עלמיין הייתה משמעות וחשיבות רבה. הוסר האיום הגרמני מעל מצרים א"י והמזרח התיכון כולו.
- גרמניה ספגה מהלומה קשה.
- המורל של מדינות אירופה עלה.
- הסתיימה המערכה בצפון אפריקה.
- בהמשך נערך מבצע לפיד שבו נחתו כוחות של ארה"ב ובריטניה בפיקוד בגנרל אייזנהאואר, במושבות הצרפתיות בצפון אפריקה, באלג'יר ובמרוקו במטרה לסלק את הגרמנים מן האזור.
- מרוקו ואלג'יריה נכנעו מיד ובהמשך נכבשה גם תוניסיה על ידי בעלות הברית.
- הכיבוש של צפון אפריקה נתן לבעלות הברית בסיס לארגון כוחותיהם לקראת המתקפה על אירופה לשחרורה מידי הנאצים.
- ההצלחה הביאה לשלב הבא במלחמה שבו פלשו צבאות ארה"ב ובריטניה לסיציליה ולאיטליה, מדינת הציר, בת בריתו של היטלר.

הגנרל מונטגומרי ניצב בטנק הפיקוד [7]

ביטוי עיתונאי למלחמה בין הבריטים לגרמנים [8]

עם כיבושה של לוב ע"י הבריטים בדצמבר 1940 – ינואר 1941, התרחש דבר מדהים. מפגש מרגש בין היהודים לבין החיילים מארץ-ישראל שהתנדבו לצבא הבריטי.

המפגשים עוררו תקוות של ישועה וגאולה והפיח רגשות לאומיים בקרב היהודים. הופעתם של החיילים מארץ-ישראל על מדיהם וסמלי המגן-דוד, זקפו את קומתם והוו מקור עידוד וגאווה.

החיילים הארצישראליים חשו, שהם מממשים את מטרת התנדבותם לצבא הבריטי – הצלת יהודים ממוראות המלחמה.

מפאת קוצר היריעה של הביטאון, לא הבאתי סיפורים ועדויות על המפגשים בין יהודי לוב והחיילים שבאו מארץ-ישראל.

ברצוני להסב את תשומת לב הקוראים גם לגבי מה שהתרחש בארץ-ישראל.

חאג' אמין אל-חוסייני, המופתי של ירושלים באותה עת, נפגש עם היטלר ב-28 בנובמבר 1941. הוא קיבל ממנו הבטחה כי עם כיבוש המזרח התיכון "מטרתה היחידה של גרמניה תהיה אז להשמיד את היסוד היהודי המתגורר במרחב הערבי בחסות הבריטים".

חוסייני התלווה לסיוור עם אדולף אייכמן שנועד לעקוב אחר תהליך ההשמדה בתאי הגזים באושוויץ.

הוא הצטרף גם ליחידת אס.אס בבלקן, שם סייע בהקמת יחידה וואפן אס.אס מקרב המוסלמים בבוסניה שנקראה הדיוויזיה הררית מס' 13, חאנדיאר אס.אס.

המופתי היה גם שותף לתכנון מבצע "אטלס" שהיה מבצע כושל שהתבצע באוקטובר 1944.

מה היה מבצע "אטלס"? - המופתי הציע להיטלר הצעה אופרטיבית שתשרת את האינטרס הערבי והנאצי כאחד: להצניח לוחמי קומנדו גרמנים בארץ ישראל במטרה לחבור לערבים המקומיים, להרעיל את בארות המים של תל אביב ולעסוק בפעילות הסתה כנגד היהודים.

קורט וילנד, בנו של רודולף וילנד מהקהילה הטמפלרית, בשרונה שהיה מפקח על התפוזים, נסע ב-1936 לגרמניה והתגייס לצבא. הוא הוצב במודיעין הצבאי לאור העובדה כי ידע שפות, קיבל דרגת רס"ן ושירת ביחידה המיוחדת של אוטו סקורצני.

ביולי 1944 נפגש וילנד עם המופתי בגרמניה, וקיבל מידיו את פרטי תוכניתו. בתוכנית זו קיווה אל-חוסייני להתסיס מחדש, בחסות הנאצים, את המרד הערבי הגדול שנכשל ב-1939.

ב-24 באוקטובר 1944 הגיעו כוחות בעלות הברית לשערי גרמניה, ממערב לריין. הרוסים לחצו ממזרח והגיעו לפרוסיה. במסגרת תוכניתם להדוף את בעלות הברית, עלה הרעיון להשתמש בתוכנית הישנה של חאג' אמין אל-חוסייני, אותה יוציא אל הפועל קצין המודיעין קורט וילנד, תוך שימוש בניסיונו המבצעי, היכרותו את הארץ ובקשריו במקום. בנוסף להרעלת תושבי תל אביב, הוטל עליהם ליצור קשר עם סוכנים פרו-נאצים ולהקים בסיסים בארץ. כמו כן, תוכנן לפגוע במפעל החשמל בנהריים ובקו צינור הנפט העיראקי (T.A.P.

(Line). כוונת הנאצים הייתה לגרום לבריטים להפנות חלק מכוחם לארץ ישראל, ובכך לשפר את יכולתם בהדיפת כוחות בעלות הברית מאדמת גרמניה.

לצד וילנד צורפו לצוות המבצע שני גרמנים ילידי מושבות הטמפלרים בארץ ישראל. הם הכירו את הארץ ואורחותיה, ונמנו על דיוויזיית "ברנדנבורג" הנאצית. שמותם: ורנר פרנק יליד ירושלים, ופרידריך דיינינגר שאפר מוולדהיים (כיום אלוני אבא) שסייע לערבים במרד הערבי הגדול ונכלא, אך הצליח לברוח לגרמניה. בגרמניה היה עוזרו של המופתי חאג' אמין אל חוסני.

אליהם צורפו ערבים ממקורבי חאג' אמין אל חוסני: חסן סלאמה, יליד הכפר קולה, סגנו של חאג' אמין אל חוסייני וממנהיגי המרד הערבי הגדול ועבדול לטיף, פלסטיני יליד ירושלים שהשתתף גם הוא במרד והוגלה לעיראק.

המבצע נכשל כבר בתחילתו, אם בשל מידע מודיעיני מוקדם על כוונת הנאצים או בשל כישלון ההצנחה של הכוח.

בליל 6 באוקטובר 1944 צנחו ממטוס "היינקל 3" מעל אזור יריחו שבוואדי קלט חמישה צנחנים: שלושה גרמנים ושני ערבים. ציודם כלל נשק קל, מפות, מכשירי קשר, מנות קרב, 5,000 לירות שטרלינג במטבעות שונים, חומרי נפץ, וכן כ-10 קופסאות קרטון שהכילו רעל מסיס במים וחזק במיוחד (כל קופסה הכילה רעל בכמות המספיקה להרעלת 25,000 איש). רעל זה נועד להרעיל את בארות ראש העין ששימשו את תושבי תל אביב.

הכוח הוצנח במפוצל ליד יריחו, ורוב הציוד התפזר בשטח. חסן סאלמה שנפצע במהלך הצניחה נע לכיוון ירושלים. שאר הכוח, שני הגרמנים ועבדול לטיף, התחבאו במערה שבוואדי קלט. נערים בדואים מצאו את אחד משקי הכסף וכן אקדח ותחמושת. השמועה על מטבעות חדשים ביריחו פשטה באזור והייתה הסמן הראשון לקיום המבצע. מפקד מרחב ירושלים במשטרת ארץ ישראל, פאיז ביי אידריסי, הורה על חיפושים נרחבים בוואדי קלט.

ב-16 באוקטובר 1944 נתפסו שני הגרמנים ועבדול לטיף במערה בוואדי קלט, לאחר שאידריסי הורה לעקוב אחר שני שוטרים בריטים ערבים שסיפקו מזון ומידע לשוכני המערה.

חאג' אמין אל-חוסייני בפגישה עם אדולף

"מצדה על הכרמל"

מחשש שהגרמנים יגיעו גם לארץ-ישראל התגבשה תוכנית הכרמל (תוכנית הצפון) שכונתה "מצדה על הכרמל".

בראשית יולי 1942 הודיע הנציב העליון למשלחת של מנהיגי היישוב כי הבריטים שוקלים את פינוי מצרים וארץ-ישראל אם הגרמנים יכבשו את אלכסנדריה.

דיונים קדחתניים במוסדות היישוב, הביאו לפריסת הפלמ"ח לאורך חופי הארץ ובדרום (יולי 1942) בהתאם לתוכנית הארץ-ישראלית ולגיבוש "תוכנית הצפון".

בעיבודה של התוכנית הוחל עוד באביב 1942. המשימה הוטלה על יוחנן רטנר ויצחק שדה.

הכוונה הייתה לעשות הכל כדי להכשיל את הפלישה עוד לפני התחלתה ולהתנגד לה כאשר תתרחש. בעוד שהתעודות לגבי עיצוב התוכניות מעטות, הרי יש עדויות לרוב של מכינה ומפקדים שעמדו לקחת חלק בביצועה.

נשקלו שלוש תוכניות אלטרנטיביות:

א. הבריטים יקימו מרחב הגנה בתוך ארץ-ישראל וכוחות ההגנה ישמשו ככוחות מסייעים;

ב. ההגנה תקים מרחב הגנה עצמאי, אך תוכל להסתייע במידת-מה בחיל האוויר הבריטי ובסיוע באש מאניות בריטיות;

ג. ההגנה תקים מרחב הגנה עצמאי, על הכרמל ובסביבתו, מבלי שתסתייע בבריטים.

התוכנית האחרונה לא הותנתה בסיוע בריטי, אך הייתה הערכה כי הבריטים הנסוגים ישאירו בידי ההגנה מצבורי נשק וחומרי חבלה, דבר שהיה גם בבסיס התוכנית הארץ-ישראלית. ההנחה הייתה, כי חוד החנית של הפלישה הגרמנית יהיה כוח משוריין. בהתאם לכך נבחר מרחב ההגנה. שטחו העיקרי היה בצפון הארץ כשהקו הדרומי שלו נמשך לאורך הכרמל בואכה ג'נין ומשם פונה לעבר בקעת הירדן ולכינרת. באלטרנטיבה ג' נקבע המרחב כגוש הכרמל, חיפה, החלק המערבי של עמק יזרעאל, הגבעות שמצפון לו ועמק זבולון.

בנוסף לשיקול שהשטח האמור מתאים ביותר ללוחמה נגד כוחות שריון, ראו בו המתכננים גם יתרונות הנובעים מהימצאות נמל ושדה תעופה קטן, מערך לוגיסטי בריטי ופוטנציאל לוגיסטי יהודי.

כוחות ההגנה שנועדו להגנת המרחב היו 36 גדודי חי"ש, שש פלוגות פלמ"ח, כוחות חי"ם סטטיים המצויים במרחב, כוחות נוטרים מכל הארץ (למעט ירושלים) ויחידות יהודיות מהצבא הבריטי שתוך נסיגתו יישארו בארץ.

התוכנית הוצגה בקוויה הכלליים בכנס ארצי של מפקדי ההגנה שנערך בתל-אביב. עיבוד פרטיה הוטל על גליל הצפון ומטה הפלמ"ח. נערכו סיורים לקביעת המערך, לפיצוץ דרכים וגשרים ולהקמת ביצורים. בהכנות שותפו לא רק מפקדים אלא גם קבלני בנייה שהיו להם קשרים עם ההגנה.

התוכנית גובשה סופית ביולי 1942.

בנובמבר 1942, עם הניצחון הבריטי באל עלמין חלפה הסכנה. החל מאותה העת הסתיים השיתוף בין ההגנה והצבא הבריטי בנושא הגנת ארץ-ישראל.

* * * * *

אני מוצא חובה להביע תודה והערכה למוסד "יד ושם".

אני נעזר רבות בארכיון ובספריה של "יד ושם". עלי לציין, שאני מתקבל במאור פנים ונענה באדיבות לכל בקשותי ע"י הספרנים הנמצאים במקום.

כמו כן, אני מודה להוצאה לאור של "יד ושם" הנותנת לי מעת לעת אישורים לצטט מתוך ספרים שיצאו לאור מטעמם.

בביטאונים אני משתמש גם בתמונות מתוך הארכיון של "יד ושם".

באמצעות סיוע חשוב זה, מממש "יד ושם" מטרה חשובה ונעלה והיא: הנחלת זיכרון השואה לצעירים ומבוגרים בארץ ובחו"ל, ועל כך תודה מקרב לב.

הנני מפנה את תשומת ליבכם לחנות הספרים הוירטואלית של "יד ושם". ניתן לרכוש בחנות, ספרים רבים המתמקדים בשואה. כתובת האתר באינטרנט:

<http://secure.yadvashem.org/store/heb>

* * * * *

אני מסב את תשומת לב הקוראים לשני אתרי אינטרנט:

מרכז "אור שלום" לשימור והנחלת מורשת יהדות לוב

<http://www.or-shalom.org.il>

אתר תונסיה-מורשת

<http://tunisia.co.il/?p=1999>

בנוסף, אני מביא בסוף הביטאון, רשימת עדויות בוידאו, הנמצאות באתר [youtube](https://www.youtube.com).

נזכור ולא נשכח!

גדעון רפאל בן-מיכאל

עורך הביטאון

יהדות לוב בתקופת השואה

YAD VASHEM		יד ושם	
The Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority		רשות הזיכרון לשואה ולגבורה	
Hall of Names - P.O.B. 3477, Jerusalem 91034		היכל השמות - ת.ד. 3477, ירושלים 91034	
Page of Testimony דף עד			
דף עד לרישום והנצחה של הנספים בשואה; נא למלא דף עבור כל נספה בנפרד, בכתב ברור ובאותיות דפוס. Page of Testimony for commemoration of the Jews who perished during the Holocaust; please fill in a separate form for each victim, in block capitals			
תמונת הנספה (דרכון). נא לרשום את שמו של הנספה בצד האחורי של התמונה. נא לא להדביק.		חוק יסודי: חוק הנצחה והזיכרון - תש"ל-1953 קובע בסעיף 2 כי "מפקדיו של יד ושם הוא לאסוף אל השלוח את זכרם של כל אלה מבני חוג היהודי שנפלו ומתו את נפשם, ולתמו ומרד באויב המצוי ולהציב שם זכר להם, לקהילות, לארגונים ולמוסדות שנהרגו בגלל השתייכותם לחוג היהודי". The Martyrs' and Heroes' Remembrance Law 5713-1953 determines in section 2 that "The task of Yad Vashem is to gather into the homeland material regarding all those members of the Jewish people who laid down their lives, who fought and rebelled against the Nazi enemy and his collaborators, and to perpetuate their names and those of the communities, organizations and institutions which were destroyed because they were Jewish".	
Victim's photo. Please write victim's name on back. Do not glue.		שם משפחה של הנספה: JAAN שם פרטי (גם שם חיבה/כינוי): LIZA שם משפחה לפני הנישואין: שם משפחה קודם/אחר: Maiden name: Previous/other family name:	
Approx. age at death: 12 Date of birth: Gender: M/F Title: Nationality: Country: LIBYAN Region: Place of birth: BENGAZI		תואר: מקום לידה: Date of death: 1942 Country: LIBYAN Region: Place of death: JADO Circumstances of death: Places, events and activities during the war (prison / deportation / ghetto / camp / death march / hiding / escape / resistance / combat):	
Victim's father: Family name: JAAN First name: MORDECHAI Victim's mother: Maiden name: ROMANO First name: MAZAL		אב: הנספה: אם: הנספה: אישה/בעל: של הנספה: Address: Country: Region: Place of work: Profession: Address: Country: Region: Residence before deportation: Residence before deportation:	
Victim's wife/husband: No. of children: Family status: Maiden name: First name: Address: Country: Region: Place of work: Profession: Address: Country: Region: Residence before deportation: Residence before deportation:		Address: Country: Region: Place of work: Profession: Address: Country: Region: Residence before deportation: Residence before deportation:	
אני, הח"מ, מצהיר בזה כי העדות שמסרתי על פרטיה נכונה ואמיתית לפי מיטב ידיעתי והכרתי. I, the undersigned, hereby declare that this testimony is correct to the best of my knowledge.			
Previous/maiden name: State/Zip code: City: Country: Region: Place of work: Profession: Address: Country: Region: Residence before deportation: Residence before deportation:		שם פרטי: שם משפחה: First name: Family name: State/Zip code: City: Country: Region: Place of work: Profession: Address: Country: Region: Residence before deportation: Residence before deportation:	
Date: 6/11/07 Place: Signature: חתימה:		Date: 6/11/07 Place: Signature: חתימה:	

דף עד לילדה ג'אן ליזה שהייתה בת 12 בעת שנספתה מרעב בג'אדו-לוב

רחל סימון

יהודי לוב על סף השואה

מאמר

מאמרה של רחל סימון פורסם ברבעון "פעמים" 28, תשמ"ו-1986, עמ' 44-77, הוצאת מכון יד בן-צבי והאוניברסיטה העברית בירושלים. נושא הרבעון: "יהדות ספרד והמזרח בתקופת השואה".

במאמר שהובא בביטאון זה, לא צורפו הערות השוליים של המאמר והפניות ביבליוגרפיות. הרוצה להעמיק, מופנה לרבעון עצמו הנמצא בספריית יד בן-צבי ובכל האוניברסיטאות.

בעת מלחמת העולם השנייה ניצלו יהודי לוב מגורל דומה לזה של יהודי אירופה שתחת השלטון הנאצי, הודות לחינויותם, לתפקודה הכלכלי והמנהלי של לוב, למזג האיטלקי ולכיבוש הבריטי-צרפתי. הכיבוש קטע תהליך שהחל בתחיקה גזענית, עבר לגירוש, להגליה פנימית ולעבודות כפייה ויועד להגיע ל"פיתרון הסופי". נוסף לסבל שבסלו יהודי לוב יחד עם כלל האוכלוסייה מן הפעילות המלחמתית וקשיים כלכליים. הרי עקב חוקי הגזע נפגעה הקהילה, שמנתה כ-33,000 נפש, מבחינה כלכלית, חברתית ותרבותית. נוסף להגבלות ולאיסורים בתחומי תעסוקה, בעלות על רכוש וחינוך, נעקרו כ-5,000 יהודים ממקומות מגוריהם למחנות הסגר ועבודה בתוך לוב ומחוצה לה, והיו שהגיעו למחנות ריכוז בגרמניה ובאוסטריה.

תהליך זה החל בלוב בשנת 1938 בתחיקה גזענית, הואץ ביוני 1940, עם כניסת איטליה למלחמה לצידה של גרמניה, והתחזק בתחילת 1941, בעקבות הכיבוש הבריטי הראשון של קירנאיקה וכניסת צבא גרמני ללוב כדי לסייע לאיטליה. כל עוד היו היהודים בלוב תחת מרות השלטון האיטלקי לבדו, הרי על אף התחיקה הגזענית הם לא חשו בסכנה לחייהם כפרטים ובקהילה.

החמרה ניכרת במצבם חלה עקב הנוכחות הגרמנית בלוב, ועל רקע הימצאות נתיני אויב בין בני הקהילה, שיתוף הפעולה בין יהודים בקירנאיקה לצבא הבריטי (ובמיוחד לחיילים היהודים הארצישראליים שבקרבו) והבעות שמחה גם בקרב יהודים בטרופוליטאניה נוכח הצלחות הבריטים. שיתוף הפעולה החוזר ונשנה של יהודים בלוב עם האויב הבריטי גרם להרעה ניכרת ביחסים שבין הקהילה ובין השלטונות והאוכלוסייה האיטלקית, אולם הגברת המעורבות הצבאית של גרמניה בלוב והתלות האיטלקית, שהביאו להישגים לגרמניה גם בתחום הפוליטי, הן שהביאו להחמרה במדיניות כלפי היהודים. בשלב הגירוש, הריכוז ועבודות הכפייה נקטע התהליך, אשר אם היה מתפתח על פי הקו שהתוו הגרמנים, היה מביא על יהדות לוב את "הפיתרון הסופי".

א. תמורות צבאיות ומדיניות בחזית הלובית והים תיכונית

עם הצטרפות איטליה לצידה של גרמניה במלחמה, ב-10 ביוני 1940, חנו בלוב כ-220,000 חיילים איטלקיים ו-80,000 חיילים מוסלמים ילידים. כוח זה והצבא האיטלקי באפריקה המזרחית, שמנה כ-200,000 חייל, עלה במספרו ובציודו על כל הכוח הבריטי במצרים ובסודאן, שמנה כ-90,000 חייל.

בקיץ-סתיו 1940 האיטלקים והגרמנים לא היו מעוניינים בשיתוף פעולה צבאי בלוב: גרמניה מיקרה את התעניינותה במערב אירופה, ובבריטניה במיוחד, וכן סברה שאם איטליה תסמוך על סיוע גרמני היא לא תפעל בנחרצות לכיבוש מצרים.

בספטמבר 1940 התקדמו האיטלקים לסידי בראני שבצפון מערבה של מצרים ואחזתם באזור נמשכה עד 9 בדצמבר 1940, כאשר החלה המתקפה הבריטית לכיוון לוב. במהלך ההשתלטות הבריטית של קירניקה לא נותר כמעט שריד לכוח האיטלקי במקום: כ-130,000 חיילים (ובכללם 19 גנרלים) נשבו ורק 7,000 נמלטו. עקב מפלה זו ביקשה איטליה סיוע צבאי מגרמניה ונאותה להצבת כוחות גרמניים על אדמת לוב.

ב-11 בינואר 1941 אישרה גרמניה שיגור כוחות מצבאה ללוב וב-3 בפברואר 1941 הוחלט על הקמת הקורפוס הגרמני האפריקאי שיכלול כוחות ממונעים קלים ושריון, בפיקודו של גנרל ארווין רומל (ROMMEL). הנחיתה הגרמנית בטרפולי החל הב-12 בפברואר 1941.

המתקפה הגרמנית-איטלקית החלה ב-31 במרס 1941, בנגאזי נפלה ב-3 באפריל ותוך ימים ספורים נכבשה קירניקה, למעט טוברוק. בעקבות פעולה זו היו כוחות גרמניים פרוסים בכל ריכוזי האוכלוסייה החשובים בלוב. אולם ממחצית 1941, עם ההתקפה על ברית המועצות שהחלה ב-22 ביוני, השתנה כיוון ההתעניינות הגרמנית, ועיקר משאביהם הופנו לחזית המזרח וכתוצאה מכך דוללו כוחותיהם בזירת הים התיכון.

המתקפה הבריטית השנייה בלוב החלה ב-18 בנובמבר 1941, ההשתלטות על קירניקה הייתה מהירה ובראשית ינואר 1942 נעצרו הבריטים באל-עקילה שבאמצע מפרץ סידרה. החשש מאובדן המאחז שלהם כמרכז החוף הדרומי של הים התיכון, הביא את כוחות ה"ציר" להקצאת משאבים נוספים לזירה זו ולשורת מינויים צבאיים, שהביאו להגדלת תפקידה של גרמניה ולצמצום חופש פעולתה של איטליה בזירה.

ב-21 בינואר 1942 החלה מתקפת הנגד השנייה של רומל ותוך זמן קצר נכבשה מחדש קירניקה ברובה. המתקפה הגרמנית-איטלקית התחדשה בסוף מאי 1942 עם כיבוש מערב קירניקה והחדירה למצרים, שנעצרה רק בראשית יולי באל-עלמין. בתקופה זו חלה הגברה ניכרת במעורבות המדינית של גרמניה בלוב, וכתוצאה מכך גבר חששה של איטליה מפני אובדן חופש הפעולה שלה ומפני כוונות גרמניה לעתיד. על רקע זה רבו החיכוכים בין איטלקים לגרמנים בצבא ובמינהל והאחרונים גילו יחס גס ומזלזל באיטלקים.

ב-23 באוקטובר 1942 החלה המתקפה של רומל. ההסתערות הבריטית נמשכה הפעם לתוך טריפוליטאניה וב-23 בינואר 1943 נפלה טריפולי בידי הצבא הבריטי, ורומל ריכז את כוחותיו והנותרים בתוניסיה. בכך החלה תקופת הממשל הצבאי הבריטי בלוב ופסק למעשה שלטונה של איטליה באזור.

ב. המדיניות האיטלקית כלפי היהודים בלוב

ערב מלחמת העולם השנייה חיו בלוב כ-33,000 יהודים. במיפקד שנערך ב-30 ביוני 1939 נמנו במחוז טריפולי 22,498 יהודים לובים, במחוז מצראטה - 3,369, במחוז בנגאזי - 3,653, במחוז דרנה - 863 ובפזאן - 4. עליהם יש להוסיף כ-600 יהודים בעלי נתינות איטלקית, כ-1,600 בעלי נתינות צרפתית ותוניסאית וכ-870 בעלי נתינות בריטית. מרבית בני הקהילה עסקו במלאכה ובמסחר, וחלקם בחיי הכלכלה של לוב היה ניכר. ההערכה הייתה כי כ-80 אחוזים החנויות בטרפולי היו בבעלות יהודית, ומצב דומה שרר בשאר ריכוזי האוכלוסייה.

יהודי לוב נחשבו על ידי השלטונות האיטלקיים ליסוד נאמן ויצרני, חיוני לתפקודם התקין של חיי הכלכלה ושל מגזרים חשובים במינהל ובשירותי הבריאות. יהודים היו הגורם המקומי היחיד שסייע לחדירת התרבותית והכלכלית של איטליה ללוב לפני כיבושה מידי העות'מאנים בשנת 1911. עם זאת, לא זכו היהודים ליחס מועדף תחת השלטון האיטלקי, כדי לא לעורר את קנאת המוסלמים, שהכנעתם נמשכה שנים רבות ונסתיימה רק בתחילת שנות השלושים.

השלטון הפשיסטי, שנתכונן באיטליה בשנת 1922, העמיד את "טובת המדינה" כערך עליון. חלק מהתקנות שנבעו מעיקרון זה פגעו ביהודי לוב, אך כוונתן לא הייתה להתנכל ליהודים אלא לדאוג לרווחת כלל האוכלוסייה, כפי שהבין זאת השלטון, ואין לראותן כחלק מהתחיקה הגזענית האיטלקית שלאחר 1938. הדבר אמור במיוחד לגבי תחיקה שחייבה עבודה בשבת וקבעה את יום ראשון כשבתון כללי, שהוחל על לימודים בבתי ספר תיכוניים (1932), עמילי מכס (1934) וסוחרים (1936). עקב חיוניותם של היהודים ונחישות החלטתם שלא לחלל את השבת, הם הגיעו לידי הסדרים עם השלטון שאפשרו את שמירת חוק המדינה וחוקי הדת.

מושל לוב בשנים שלפני הצטרפות איטליה למלחמה היה איטאלו באלבו (ITALO BALBO) (1934 עד מותו ב-28 ביוני 1940), מאנשי השורה הראשונה של המשטר הפשיסטי, אשר הצבתו בלוב על ידי מנהיגה של איטליה בגטו מוסוליני באה להרחיקו מלב זירת ההתרחשויות ולהחלישו מבחינה פוליטית. כדי להוכיח את כישוריו, שאף באלבו לקדם את לוב והיה מודע לחשיבות של שיתוף הפעולה עם היהודים, עקב חלקם המכריע בכלכלת לוב.

הקשרים הטובים עם הקהילה היהודית נבנו גם מההבנה הרבה שהושגה בין המושל לרב הראשי של יהודי לוב, אלדו לאטס (1937 עד מותו באוקטובר 1944). הרב, שמוצאו היה מאיטליה, היה אדם דינאמי ופרגמאטי ומצא לשון משותפת עם המושל, והבנה זו סייעה מאוד לקהילה בשעות הקשות. באלבו הסתייג מהמשטר הנאצי, ובפרט מהשפעתו על איטליה, וכן התנגד לתחיקה הגזענית, שאת יישומה בלוב השתדל לעכב.

גורם חיובי נוסף בהתפתחות היחסים בין השלטון ליהודים היה ביקורו של מוסוליני בלוב במרס 1937, שבמהלכו גם סייר ברובע היהודי בטריפולי. מוסוליני הבטיח לקהילה באותו מעמד, שהממשלה הפשיסטית תכבד תמיד את מסורות היהודים ותדאג לקידום האינטרסים שלהם. כתוצאה מעמדות מוסוליני ובאלבו סברו רבים בקהילה, שאם יתפשרו עם תביעות המשטר לא יהיה ליהודים ממה לחשוש. אולם תחזית זו הייתה מוטעית, כי היא לא לקחה בחשבון התערבות גורמים נוספים במערכת ותמורות פוליטיות וצבאיות בזירה. כל עוד פעל השלטון הפשיסטי כראות עיניו, היו המדינה וטובת אזרחיה האינטרס העליון שעליו הגן המשטר. לחץ גרמני גובר והולך אילץ את איטליה לאמץ את תורת הגזע ולשנות את מערכת החוקים בהתאם לכך. למזלם של יהודי לוב, נקבעה התחיקה הגזענית באיטליה בתקופה מאוחרת, יישומה בלוב היה איטי וחלקי והכיבוש הבריטי-צרפתי שם קץ להתפתחויות חמורות ומסוכנות ליהודים.

הפאשיזם האיטלקי היה בראשיתו ידידותי ליהודים. גם הדיבורים המוקדמים על "גזע איטלקי" לא היו משמעותיים עד לחיזוקה של הברית עם גרמניה הנאצית. רק ב-1937 החלה להסתמן באיטליה מדיניות גזענית אנטישמית, שמצאה את ביטוייה בדבריהם של אנשי מדינה ורוח.

באותה עת הופעלה מערכת תעמולתית ענפה, מבוססת על "בסיס מדעי", ותוכננה תחיקה שניתן לה פומבי בקיץ 1938.

ב-14 ביולי 1938 פורסם באיטליה "מינשר הגזע", שהגדיר את עמדת המפלגה הפאשיסטית, ואת ביסוסו המדעי סיפקו חותמיו, אנשי מדע איטלקיים. הגזע האיטלקי, שעל

טהרתו רצו לשמור, הוגדר כמשתייך למשפחת הגזעים האריים. עוד נקבע, כי קיים הבדל בין הגזעים הים תיכוניים האירופיים לאפריקאיים ולמזרחיים וכי בעוד שהתבוללות של יסודות שמיים ערביים באיטליה הייתה תמיד מהירה ומוחלטת. הרי היהודים כקבוצה מעולם לא התבוללו והכלאתם עם הגזע האירופי עלולה לשנות את אופיו. בעקבות פרסום המינשר החלו להתפרסם חוקים ותקנות בדבר יישום תורת הגזע הלכה למעשה.

ב-5 בספטמבר פורסם חוק בדבר הגנה על הגזע בבתי הספר הממלכתיים, שחייב לסלק מהם מנהלים, מורים ותלמידים יהודיים ולרכז אותם במוסדות מיוחדים. כעבור יומיים פורסם חוק בדבר יהודים בעלי נתינות זרה שחיו באיטליה. נקבע שכל היהודים שנכנסו לאיטליה לאחר 1919 יחויבו לעזובה, למעט מספר מוגבל של יוצאים מן הכלל מטעמי גיל, בריאות ומצב משפחתי. על ילדים מקבוצה זו נאסר ללמוד בבתי ספר ממלכתיים ומאוחר יותר גם בבתי ספר יהודיים.

ב-6 באוקטובר נערכה ישיבת המועצה העליונה של הפאשיזם, שהניחה את היסודות לתחיקה האנטישמית מ-17 בנובמבר ואילך. חוק זה אסר על יהודים לשרת בצבא, להיות אפוטרופוסים על שאינם יהודים, להיות בעלים או מנהלים של מפעלים חיוניים להגנת האומה או מפעלים שהעסיקו מעל מאה עובדים, להיות בעלי מקרקעין שהכנסתם עלתה על 5,000 לירות לשנה, או מבנים ששוויים מעל 20,000 לירות, אף נאסר עליהם להעסיק משרתים אריים. כן הורה החוק שלא להעסיק יהודים במינהל האזרחי או הצבאי, במינהל הציבורי (עירוני, מחוזי, תעבורתי וכיו"ב). במוסדות בנקאיים, בחברות ביטוח ובארגונים מפלגתיים. החוק אסר על נישואין בין איטלקי ארי לאדם מגזע אחר והתיר לשלול מיהודי אפוטרופוסות על ילדיו שהם בני דת אחרת.

על החוקים והתקנות בענייני הגזע נודע ליהודי לוב תוך זמן קצר, והדבר בישר את קץ האשליה בדבר קידום ושיפור מעמדם בזכות התאטלקות והתבוללות באיטליה הפשיסטית. במרבית החוקים צויין במפורש, שהם חלים גם על לוב.

תומכי היטלר ומוסוליני בלוב - מרץ 1943 [2]

יהודי לוב נוכחו לדעת שאפילו באיטליה, אשר יהודיה היו אזרחים שווי זכויות וחובות ומעורים בחברה, בכלכלה ובתרבות האיטלקית, נחשבו היהודים לפתע לסיוד מנודה ובזוי. מבחינה פורמאלית הורע מעמדם של היהודים בלוב אף בהשוואה למוסלמים: לא זו בלבד שהתחיקה הגזענית ציינה במפורש את התייחסותה ליהודים, אלא על פי צו מלכותי מ-9 בינואר 1939 הפכו ארבעת מחוזותיה של לוב לחלק בלתי נפרד מאיטליה ונקבעה אזרחות איטלקית מיוחדת לילידים המוסלמים, אשר היה אפשר לרכוש אותה על ידי בקשה ותוך מילוי תנאים מסוימים. ליהודים לא ניתנה אפשרות זו. עם זאת, לאחר שנודעה בלוב התחיקה הגזענית והאנטישמית, חשו המוסלמים שהיא תורחב ותחול גם עליהם ולא הייתה התנשאות מוסלמית או פגיעה מצידם ביהודים כתוצאה מכך.

המושל באלבו הכיר בחשיבות היהודים בחיי הכלכלה ובמינהל של לוב ולא רצה לגרום להאטה או אפילו לנסיגה, בפיתוחה של הארץ, כתוצאה מיישום מלא ודקדקני של חוקי הגזע. הוא השתדל למען יהודי לוב בישיבת המועצה העליונה של הפאשיזם ב-6 באוקטובר 1938 וכן בפניות רבות למוסוליני. בפניותיו הסביר באלבו את חשיבות היהודים לכלכלת לוב: חלקם הדומיננטי במסחר, מתן אשראי נוח על ידי סוחרים יהודיים, היות והיהודים לקוחות חשובים של מערכת הבנקאות ומממנים של מרבית היוזמות הכלכליות.

כן הצביע על מעורבות יהודית בשירותי הבריאות, בפקידות הממשלתית הזוטרה ובעיריות, ואת היותם כוח עבודה אחראי ומיומן בענפי מונופול ממשלתיים, בעיקר בתעשיית הסיגרים והסיגריות. לאור כל אלה, ביקש באלבו להימנע מפיטוריהם או מאיסור המגע איתם, כדי למנוע פגיעה בפיתוח לוב. מוסוליני הבין את הבעיה שעמדה לפני באלבו והתיר לו ליישם את חוקי הגזע על פי הבנתו וכפי שהתחייב מהתנאים המקומיים המיוחדים. כתוצאה מכך התעכב יישומם של חוקי הגזע בלוב והחלתם לא הייתה מלאה.

עם זאת, למרות מאמצי באלבו, פוטרו יהודים משירות המדינה ומהמינהל הציבורי וילדים הוצאו מבתי הספר הממלכתיים, אולם מי שנחשב לחיוני במקום עבודתו לא פוטר ולפעמים גם היה יכול לשמור שלא לחלל את השבת ואף למצוא מקום עבודה טוב יותר. על מסמכים רשמיים צויין גזעו היהודי של בעליהם, תנועה מעיר לעיר חויבה ברישיון ויהודים לא יכלו לצאת מבתייהם מאוחר בערב. בעיתונות המקומית רבו המאמרים הגזעניים, היו ניסיונות התנכלות מקצועית על רקע גזעני וצעירים איטלקים ביזו יהודים ברחוב ושרקו אחר נשים יהודיות. היו אף ערבים מעטים שלעגו ליהודים, היכו אותם והשליכו אבנים עליהם ועל בתייהם וחנויותיהם. עם זאת, התחושה הרווחת בקהילה הייתה, כי למרות התחיקה הגזענית, מצב היהודים בשנה וחצי הראשונות לתחולתה לא היה קשה במיוחד. הצטרפות איטליה לצד גרמניה במלחמה (10 ביוני 1940) ומות באלבו (28 ביוני 1940) הביאו לשינוי בולט וחד-סטרי במדיניות כלפי היהודים בלוב.

ככל תושבי לוב נפגעו גם יהודיה במישרין עקב הפעילות המלחמתית: כיבושה החוזר ונשנה של קירניקה וההפגזות הרבות של ערי החוף, ושל טריפולי במיוחד, מהים ומהאוויר. טריפולי ניזוקה קשות: ארבעה בתי כנסת נהרסו כליל ואחרים נפגעו; בית העלמין היהודי, שעקב מיקומו שימש להצבת סוללות נגד מטוסים והובאה לשם אספק הצבאית שוטפת, נפגע כתוצאה מהפצצות רבות שכוונו אליו. כך נהרסו קברים רבים ואף נבזזו. גם בתי המגורים והעסקים נפגעו קשות. עקב הסיכון שהיה כרוך בהימצאות בריכוזים עירוניים העדיפו יהודים רבים, כמו גם לא יהודים, לצאת לפרברים ולכפרים הסמוכים ולשכור שם בתים וחדרים מהערבים. תמורת מחירים מופקעים קיבלו הנמלטים מגורים פרימיטיביים ביותר, שכתושבי עיר כבר לא היו רגילים להם. היו שבנו לעצמם צריפים מקרשים. חלק מהגברים נהגו לחזור בשעות היום לעיר, למקומות עבודתם, והיו שניסו להתפרנס במקום המקלט. תושבים שנותרו בערים ניצלו לפעמים את הנטישה הממונית ושדדו את הרכוש בבתי הנטושים.

הקהילה השתדלה לסייע לענייה בשכירת מקומות מקלט או דיור חלופי במקום בתייהם שנהרסו. סמוך לרובע היהודי בטריפולי הקימה הקהילה מקלט תת-קרקעי גדול. יוזמה

קהילתית גם אפשרה החל משנת 1939 הקמת מוסדות חינוך חלופיים לילדים שהוצאו מבתי הספר הציבוריים. הפעילות הציונית במסגרות המקובלות נפסקה בלוב בתקופה זו אך נמשכה בהסתר במסגרת בתי הספר, שבהם פעלו מורים והורים רבים בהתנדבות מחוץ לשעות הלימודים הרגילות. כתוצאה מכך נתקיימו לימודים סדירים עד שהחלו הגירויים ועבודות הכפייה ב-1942, אולם גם באותה שנה השתדלה הקהילה להמשיך את הפעילות החינוכית כמיטב יכולתה.

ב. היהודים וחילופי השלטון בקריניקה

האצת יישומם של חוקי הגזע במחצית השנייה של 1940 הביאה להתערעור הדרגתית של אמון היהודים כלפי השלטון האיטלקי. רמז לבאות הם ראו בהשתוללות של איטלקים באזורי מגורים ומסחר של יהודים בבנגאזי, עקב כיבוש סידי בראני בספטמבר 1940. תהליך זה גורם לכך שמרבית יהודי קריניקה ראו בצבא הבריטי צבא משחרר: בעת הכיבוש הראשון (9 בדצמבר 1940 ו-3 באפריל 1941) היה זה שחרור מחוקי הגזע ותחילת הפעילות כנגד נתיני מעצמות אויב ובעת הכיבוש השני (18 בנובמבר 1941 – 28 בינואר 1942) גם מפרעות ביהודים ומהתנכלויות מכוונות נגדם, עקב אהדתם המופגנת לבריטים בימי הכיבוש הראשון.

אהדה זו התחזקה ביותר כאשר פגשו יהודי קריניקה בעת הכיבוש הראשון בחיילים יהודים ארצישראליים (חופרים ונהגים מפלוגת ההובלה S.M.T) ששירתו בצבא הבריטי במקום. המפגש בערים ובישובי השדה הרטיט את ללבות שני הצדדים: החיילים הארצישראליים הופתעו למצוא בקריניקה קהילות יהודיות חמות, דוברות עברית, תוססות וכמהות לציון, ואילו היהודים המקומיים חשו פליאה וגאווה להימצאות חיילים וקצינים יהודים בצבא המשחרר. סממנים צבאיים כמו מסדרים יחידתיים, ובמיוחד מגני דוד והציון (יחידה עברית להובלה) הרשימו אותם ביותר.

החיילים הרבו להיפגש עם בני הקהילות ולספר להם, בפרט לנוער, על החיים בארץ ישראל המתחדשת. הם ניסו לחדש את הפעילות הציונית, לרבות ארגון התרומות והעלייה, וכן ללמד שירים ולסייע בפעילות החינוכית. נוסף לכך חילקו החיילים מזון לנזקקים, אף בקהילות נידחות, ממחסני הצבא.

היו יהודים מקומיים שהחלו לעבוד בשירות הצבא הבריטי. האזרחים האיטלקיים שנותרו בקריניקה לא ראו מגעים אלה בעין יפה, והסתייגו במיוחד מתחושת הביטחון החדשה שהחלו היהודים המקומיים להפגין. במיוחד נחקקו בזיכרונם של האיטלקים שמותיהם של מי שנחשבו כמשתפי פעולה מובהקים עם האויב ושעבדו בשירותם.

עם הפינוי הבריטי החפוז בראשית אפריל 1941 עזבו עם הצבא גם כ-250 יהודים מבנגאזי ומדרנה, שקשריהם עם הבריטים והארצישראליים היו הדוקים במיוחד. הם חששו לשלומם, בצדק כפי שהסתבר בדיעבד, ובאחדים מהם התעוררה כמיהה עזה לעלות ארצה. התחושה הציונית, שעד אז באה לידי ביטוי בעיקר בפעילות חברתית ותרבותית במועדונים, בלימוד עברית, בשקילת השקל ובאיסוף תרומות במועדונים – החלה, בזכות המגע הישיר עם הארצישראליים, להיות ציונות פעילה ומגשימה, אם כי הדחף העיקרי לתמורה זו ניתן במאורעות נובמבר 1945.

נסיגת הצבא הבריטי מבנגאזי ב-3 באפריל 1941 הותירה את העיר במצב של "בין השמשות". האיטלקים, בעלי הגאווה הפצועה עקב היותם אוכלוסיית אויב כבושה בימי

השלטון הבריטי כאשר הפכו היהודים לנעלים מהם, ניצלו מצב זה כדי להיפרע מהיהודים: הם התנפלו על יהודים, שדדו את רכושם והרסו בתים רבים. במהלך פרעות אלה נהרגו שני יהודים. עם כניסת הצבא האיטלקי-גרמני יום לאחר הפרעות וכינונו מחדש של השלטון האיטלקי חזר אומנם הביטחון לשרור, אולם הפורעים לא נענשו והיהודים לא זכו לשום פיצוי על הנזק הכלכלי הרב.

עקב האהדה הגלויה שהפגינו היהודים כלפי הבריטים בעת הכיבוש, הורע יחס השלטונות האיטלקיים אל הקהילה ככלל, והיודים אחדים נפגעו במיוחד. המשטרה האיטלקית החלה בחיפושים אחר חשודים בשיתוף פעולה הדוק עם האויב, בשוד רכוש איטלקי ובפגיעה בכבודה של איטליה. מאחר שיהודים רבים נמלטו עם צבא הבריטי הנסוג, נעצרו רק חשודים מעטים. גם ייתכן שהשלטונות היו מעוניינים בהענשה סלקטיבית ומרתיעה, אך לא ב"חיסול חשבונות" עם הקהילה יהודית, עקב המסורת של יחסי שיתוף פעולה תקינים. שלושה יהודים שנעצרו במסגרת זו נמצאו ב-19 בספטמבר 1941 אשמים בתבוסתנות, ביזוי האומה האיטלקית, פגיעה בכבוד ראש הממשלה, הוצאת דיבה ותמיכה באויב. אחד מהם נידון למות, אך גזר הדין לא בוצע עקב בקשת חנינה שהגיש, ובמהלך בירורה נכבשה בנגאזי מחדש בידי הבריטים והוא שוחרר. שני האחרים נידונו – האחד לעשרים ושלוש השנים לשלוש שנות מאסר. בעקבות תצלום שנתפרסם בעיתון יווני נעצרו שלושה יהודים נוספים. בסך הכל נעצרו כשלושים יהודים, אולם מרביתם שוחררו לאחר חקירה. גם אם לא הייתה ענישה קיבוצית, האווירה האנטישמית בקירניקה, ובפרט בבנגאזי, גברה עקב האירועים בתקופת הכיבוש הבריטי ועקב הנוכחות הגרמנית. תחושת היהודים הייתה קשה בעיקר בלילות, כאשר גרמנים ואיטלקים נהגו להסתובב ברחובות היהודים ולהטרידם.

בנובמבר 1941 החל כיבוש השני של קירניקה בידי הבריטים ושוב התהפך הגלגל לטובת היהודים. הקשר עם ארץ ישראל היה הפעם באמצעות פלוגת מובילי המים מספר 5 (מאוחר יותר פלוגה 148). היהודים היו כעת זהירים יותר במגעים עם הצבא הבריטי, אך קיוו שכיבוש זה יהיה סופי. במהלך מפגש קצר זה ניסו החיילים הארצישראליים לסייע לקהילות המקומיות, בעיקר באספקת מזון. בעת הנסיגה הבריטית בסוף ינואר 1942 ניסו פליטים ופליטות יהודיים להימלט בעקבות הצבא מזרחה. האפשרויות של מובילי המים, בהשוואה לנהגי המשאיות היהודיים בתום הכיבוש הבריטי הראשון, לקחת עמם פליטים היו מוגבלות ועל כן היה מספר הפליטים מועט יותר והיו שנמלטו ברגל.

אתר מחנה ג'אדו שבִּלוב [2]

בשוב האיטלקים בפעם השנייה לקירניקה הייתה תגובתם על שיתוף הפעולה של היהודים עם הצבא הבריטי חמורה בהרבה מאשר בשנה הקודמת. נוסף להענשת נאשמים יהודים בודדים בעונשים כבדים, נידונה קהילת קירניקה כולה להגליה למרכז טריפוליטאניה. שני יהודים שניהלו בית מרחץ מיוחד לצבא הבריטי נידונו למאסר. יהודי נוסף ששימש כמתורגמן במפקדה הבריטית בנמל בנגאזי נידון ל-12 שנות מאסר.

באותה עת הופעלו בקירניקה חוקי חירום, שלפיהם היה ניתן לדון למוות גם על גניבה. בתוקף תקנות אלה הוצאו להורג ערבים רבים וכן שלושה יהודים, שהומתו בירייה ב-12 ביוני 1942. שלושה יהודים נוספים, מתוך 12 חשודים, נידונו ל-24 שנות מאסר ואילו 5 זכו.

ממחצית יוני 1942 הוחמרה התחיקה האנטישמית בלוב, אך פגיעתה ביהודי קירניקה כבר לא הייתה רבה, שכן למעלה מ-3,000 מהם הוגלו ובכל המחוז נתרו רק כ-360 יהודים.

בעת השחרור הבריטי הסופי של קירניקה בנובמבר 1942 הייתה בה קהילה יהודית מדולדלת ומפוחדת, מחשש שיחזרו הנסיגה הבריטית וההשתלטות האיטלקית-גרמנית על ענישתה החמורה ומעשי הדיכוי שלה. היהודים הנותרים נזקקו הפעם שבעתיים במגעים עם הצבא הבריטי, עד שהיו בטוחים למעלה מכל ספק שאכן מוגרו כוחות ה"ציר" מלוב כולה. רבנים צבאיים וחילים ארצישראליים בפלוגות ההובלה 462 ו-405 היו הראשונים שנפגשו עם שרידי יהדות קירניקה וחלקם היה רב בשיקומה החברתי, התרבותי והכלכלי.

כקבוצה נפגעו יהודי קירניקה בצורה החמורה ביותר מכלל יהודי לוב. נוסף לפגיעה שחלה על כל יהודי לוב ונבעה מחוקי הגזע, לרבות גירושם של בעלי נתינות אויב, היו יהודי קירניקה חשו פעמים בליבה של זירת הקרב, מרביתם הוגלו וכ-15 מתוכם נידונו בחומרה רבה על מעשים שיוחסו להם בתקופות הכיבוש הבריטי. הבעייתיות הקשורה לחייהם כקבוצת מיעוט באה כאן לידי ביטוי נוקב: אכזבה משלטון אחד שאיתו הזדהו שנים רבות עד שהפך את עורו, מול כמיהה מהולה בחששות גוברים מפני כישלון אחר שהביא עליהם חליפות שחרור ומפלה, רוממות רוח ומפח נפש.

ד. הנוכחות גרמנית

החל משנת 1938 הורגשה בלוב השפעת גרמניה, אשר הלחץ שלה הוא שהביא לתחיקה הגזענית וליישומה, אולם מעורבותה הישירה בלוב החלה רק בשנת 1941. בעקבות בקשות איטלקיות לסיוע צבאי, הנחיתה הגרמנית בטרפולי ב-12 בפברואר 1941 לוותה במצעד צבאי ברחובותיה הראשיים, וכל התושבים נקראו לחזות בו.

היחס האישי של הגרמנים ליהודים היה טוב בעיקרו ונבע מהזדקקותם לשירותים המסחריים והמקצועיים שהיהודים יכלו לספק בצורה הטובה ביותר. החנוונים האיטלקיים בטרפולי אומנם נהגו לתלות שלטים: "חנות איטלקית וארית" – אך הגרמנים העדיפו את האינטרס החומרי על האידיאולוגיה. הם גם הרגישו, שיהודי לוב שונים מאחיהם שבאירופה ולכן לא ראו בהם סכנה לאוכלוסייה הגרמנית, כפי שדימו לראות ביהודי אירופה.

למעשה ראו הגרמנים בכל היושבים בלוב – איטלקים, מוסלמים ויהודים – גזע נחות, וזלזולם באיטלקים בלט ככל שחלף הזמן. הגרמנים התנהגו בדרך כלל באדיבות רבה. הכסף הרב שהיה בידיהם גרם להאמרת מחירים ניכרת בכל מוצרי הצריכה, נוסף להתייקרות התלולה שנבעה ממחסור עקב המלחמה וקשי אספקה.

היו יהודים שחשדו, כי כוונת גרמניה היא לחסל את בסיס הכלכלי על ידי קניית כל סחורותיהם והשאתם עם כסף שלא תהיה אפשרות לנצלו. הגרמנים גם העסיקו בעלי מלאכה יהודיים במחנותיהם במישרין ובאמצעות קבלנים יהודים, כאשר הגרמנים נזקקו

לביצוע עבודות או לרכישת מוצרי מזון בהיקף רחב, נסתייעו באופן כמעט בלעדי בקבלנים ובסיטונאים יהודים, שקשריהם עם בעלי מלאכה וסוחרים זעירים יהודיים ועם איכרים מוסלמים היו הדוקים ביותר. עם זאת, היו מקרים שחיילים גרמנים, בדרך כלל יחד עם איטלקים, התנכלו ליהודים, ביזום וניסו לחדור לבתיהם. היו אף מקרי שוד, בעיקר בעת הנסיגה הסופית ונבעו כנראה מהתרופפות המשמעת ומרצון לנקמה עקב המפלה.

אל יהודי לוב הגיעו שמועות בדבר מעשי הגרמנים נגד יהודי אירופה. חלק ממידע זה הגיע אליהם באמצעות פליטים יהודיים שבאו בשנות 1938-1939, בעיקר לבנגאזי, כמו כן האזינו רבים מהם לשידורי רדיו בריטיים, עד שבחורף 1941 הוחרמו מהם מקלטי הרדיו והם נאלצו להסתפק בשידורי תעמולה איטלקיים שהושמעו מרמקולים ברחובות. ליהודי קירניקה הגיע מידע רב מהצבא הבריטי, ובפרט מהחיילים הארצישראליים, בעת הכיבוש הראשון והשני. לפני שהחלה המעורבות הגרמנית הישירה היו בטרפולי ובבנגאזי ניסיונות להביע את ההתנגדות לגרמניה על ידי החרמת סחורות גרמניות.

נראה שלא הייתה מעורבות גרמנית ישירה בביצוע הריכוז, הגירוש ועבודות הכפייה של יהודי לוב, אולם חלקם של הגרמנים היה רב בייזומה ובהשלטתה של מדיניות זו. אף שהגרמנים עצמם נזקקו לשירותיהם הכלכליים של היהודים, הם לא השלימו עם הקשרים ההדוקים בין השלטונות המקומיים לסוחרים וקבלנים יהודים. חרה להם שיהודים היו בין הספקים הממשלתיים ואף זכו להעדפה בענפים מסוימים, כאשר העסקאות התבצעו באמצעות חברות יהודיות שקמו תחת מסווה איטלקי. הגרמנים נוכחו לדעת, שהאמצעי שננקט נגד יהודי קירניקה – הגלייתם לאזור נידח בלב הרמה הטרופוליטאנית – היה קשה לחזור ולבצעו נגד יהודי טריפוליטאניה, בשל מספרם הרב (בערך פי שישה) וכוחם הכלכלי החזק יותר.

הגליית יהודי טריפוליטאניה הייתה עלולה לגרום משבר כלכלי חמור, שהיה פוגע במאמץ המלחמתי. מאחר שלא היה ניתן להביא כוח אדם חליפי, נדחתה זמנית התוכנית להגלות את יהודי לוב לאיטליה.

הדחייה, שנבעה מנימוקים מינהליים וכלכליים מובהקים, הצילה את יהודי לוב מגורל חמור הרבה יותר – מחנות ריכוז בגרמניה ובאוסטריה – כפי שנגזר על מגורשים יהודים בלוב שהיו נתיני מדינות אויב. הגרמנים ניסו להעניש את היהודים על חלקם בהתפתחויות הכלכליות בלוב, שנבעו יותר מכל ממצב המלחמה ומעצם הנוכחות הגרמנית במקום. הם ניסו להתגבר על הספרות במזון על ידי קנסות וענשי מאסר, אולם התברר כי אין אלה אמצעי יעילים או מרתיעים: הקנסות היו כאין וכאפס לעומת הרווחים העצומים שהיו צפויים במצב המלחמה.

יתר על כן, הגרמנים נוכחו לדעת שהסוחרים, בפרט האמידים שבהם, ידעו להתחמק מעונשים, אף מהחמורים שבהם, באמצעות קשרים אישיים ושוחד. הגרמנים היו משוכנעים שהאמצעי המרתיע היחיד הוא עונש מוות, אך הם היססו מלהטילו באין יסוד חוקי לכך. כתוצאה מהתנאים המקומיים בלוב, לא זו בלבד שהגרמנים נאלצו לעכב פתרונות קיצוניים לשאלת היהודים בלוב, אלא אף שיתפו פעולה עימם ונעזרו בשירותיהם, אולם הנציגים הגרמניים הרשמיים התבטאו בצורה שאינה משאירה מקום לספק, שיעדם הוא מיצוי מלא של האמצעים שכבר ננקטו באותה עת נגד היהודים, בשלב ביניים לקראת "הפיתרון הסופי".

ה. ריכוז וגירוש יהודים נתיני ארצות אויב

עקב חלקם החשוב של יהודים נתיני מדינות זרות בחיי לוב, לא אץ השלטון האיטלקי לגרשם ב-1939. עם זאת, ההגבלות שנבעו מחוקי הגזע החלו להיות מיושמות לגביהם: הדבר בא לידי ביטוי בעיקר בתחום החינוך ופחות בחיי הכלכלה, בשל הפגיעה האפשרית בפיתוח לוב. יהודים זרים הוצאו מבתי הספר הממלכתיים, והיה גם ניסיון להוציאם ממוסדות החינוך ליהודים נתיני לוב, שארגנו הקהילות.

יהודים זרים שנאלצו או שהעדיפו לגלות, התירו להם השלטונות להוציא עימם רק 2,000 לירות איטלקיות ואילו את יתרת רכושם יכלו לייצא בסחורות מקומיות תמורת אישורי ייצוא רשמיים. במשך שישה חודשים ממועד יציאתם, הותר לגולים לבקר בלוב כדי להשלים את סידוריהם העסקיים במקום.

לאחר כניסת איטליה למלחמה, ביוני 1940, הוחמר מצבם של 7,000 נתיני האויב בלוב, ובפרט של היהודים שבהם: כ-1,600 בעלי נתינות צרפתית, תוניסאית או מרוקאית וכ-870 בעלי נתינות בריטית, שישבו בעיקר בטריפולי ובבנגאזי.

בספטמבר 1940 הגיעה הוראה מרומא לכלוא את כל נתיני האויב במחנות הסגר, שהוקמו בתג'ורה (בקרבת טריפולי), בבוארת אל-חסון (בסירתיקה) ובקרבת בנגאזי. למעשה בוצעה ההוראה באופן חלקי בלבד, עקב קשיים ארגוניים וכלכליים: מחסור באמצעי תעבורה, במתקני כליאה, במזון ובציוד. תנאי המעבר לא היו חמורים. המשפחות יכלו לבקר את הכלואים ולהביא להם כסף, מזון וציוד אחר. גם הכלואים עצמם יכלו לצאת לישובים הסמוכים ולערוך קניות באופן חופשי. במחנות היו כלואים כמה מאות נפשות, לפרקי זמן שונים: היו שנותרו במעצר למעלה משנה ואילו אחרים שוחררו מוקדם יותר בזכות התערבות של משפחותיהם, של נכבדים מקרב המוסלמים או של מקורבים במינהל האיטלקי. מחנות אלה פעלו ב-1940 וב-1941, ויחס האיטלקים לכלואים בהם היה טוב.

נוסף ליהודים תושבי לוב מדורי דורות, שהחזיקו בנתינות זרה עוד מהתקופה העות'מאנית, עקב מוצאם ומטעמי נוחות וביטחון, היו ב-1940 בלוב (בעיקר בקירניקה) גם פליטים יהודים מאירופה, בעיקר מהונגריה ומצ'כיה, שניסו להעפיל מטריאסט לארץ ישראל באמצעות אשרות לסיאם.

קבוצות אחדות, ובהן כ-300 איש, הגיעו לחניית ביניים לבנגאזי בשנות 1938-1939, אך האונייה שהייתה אמורה להוציאם משם לא הגיעה והם נתקעו במקום. חלקם שהה תחילה במלונות בעיר בתנאי צפיפות קשים, במימון עצמי או של מארגן המסע ומספר מלונאים יהודים. אחרי כן נאלצו הפליטים לחיות על חשבון הקהילה המקומית, שהשתדלה בכל יכולתה לקלוט אותם בצורה הטובה ביותר לפי הבנתה.

משפחות מקומיות אימצו פליטים, שיכנו אותם ודאגו לכל מחסורם. מינהגי המקום, המגורים והמזון היו זרים מאוד לפליטים, אבל הם היו אסירי תודה לקהילה על מאמציה. היו פליטים שעבדו בקרב היהודים המקומיים לפרנסתם, אך היה זה למעשה מעין "מתן בסתר". לאחר כניסת איטליה למלחמה רוכזו הפליטים תחילה במחנה צבאי בקרבת בנגאזי. גברים ונשים שוכנו בנפרד ובצפיפות, כ-150 בביתן. מזונם היה זהה באיכותו ובכמותו לזה של החיילים (קפה שחור בבוקר, פסטה, פולים ויין בצהריים).

כעבור זמן מה הותר להם לטייל כל יום במשך שעותיים בחצר המחנה, ומאוחר יותר אף הורשה להם לבקר בבנגאזי, בתחילה בקבוצות תחת משמר ואחרי כן באופן חופשי. התברואה במחנה הייתה לקויה, השירותים היו פרימיטיביים, כינים ופשפשים שרצו בכל, אך כאמור, גם החיילים חיו באותם תנאים.

יהודי בנגאזי לא חסכו מכספם, כדי שלפחות ילדי הפליטים יזכו לזונה טובה יותר. בשלב מאוחר יותר הועברו הפליטים למחנה פאלמטה (PALMETA), מרחק כ-45 דקות נסיעה מבנגאזי, על סף המדבר. היו שם מספר צריפים פרימיטיביים בינות לעצי דקל רבים. המשפחות התאחדו שוב וזכו לפרטיות מסוימת. מי שתייה הובאו למקום במיכליות ומי רחצה מזהמים נשאבו מבאר סמוכה. יהודי בנגאזי המשיכו בעזרתם הכלכלית לפליטים וכיבדו אותם כשנזדמנו העירה. במהלך אוגוסט-ספטמבר 1940 הוחזרו פליטים אלה לאיטליה. חלקם הועבר למחנה פראמונטי (FERRAMONTI) במחוז קוזנצה בדרום איטליה, וחיללים ארצישראלים ששירתו בצבא הבריטי פגשו שם בספטמבר 1943.

במחצית השנייה של 1941 נתקבלה במשרד המושבות ברומא החלטה, לפנות מלוב את כל 7,000 נתיני מדינות האויב, והיהודים שבהם לא היו יוצאי דופן מבחינה זו. ההחלטה היא בעיקר תוצאה של הקשיים שנבעו מפיקוח עליהם: התברר שאחזקתם במחנות הסגר יקרה ובלתי יעילה, וזאת בשעה שלוב הייתה נתונה בבעיות כלכליות קשות, שהחמירו במהלך המלחמה.

גם הלחץ המדיני של גרמניה גבר בעקבות מעורבותה הצבאית הישירה בלוב, בשלב זה היו המגעים בין יהודי קירניקה לצבא הבריטי ידועים, אך לא החשש ממעשי חתרנות של כלל נתיני האויב הוא שגרם להחלטת הפינוי, שכן היה ידוע שרובם תושבי לוב מדורי דורות שהחזיקו בנתינות הזרה מטעמי נוחות והרגל. כאשר לטריפוליטאניה צוין במפורש, שההחלטה לא נגרמה בגלל הימצאותם של גורמים בלתי מהימנים, אלא עקב קשיי הזנה, זה היה גם הגורם לכוונה להחזיר את מלוב לאיטליה כ-10,000 איטלקיים, שלא תרמו בפעילותם למאמץ המלחמתי ולפיתוח הכלכלי של לוב.

ב-28 בינואר וב-6 במרס 1942 נחתמו הסכמים בין הרשויות בלוב ובתוניסיה להסדרת העברתם של בעלי הנתינות הצרפתית והתוניסאית לתוניסיה, ואילו הנתינים הבריטים שולחו למחנות פליטים באיטליה.

1. גירוש יהודים מלוב לתוניסיה

כ-1,600 יהודים בעלי נתינות צרפתית ותוניסאית מטריפוליטאניה ומקירניקה פונו בהתחלת שנת 1942 לתוניסיה. השלטונות האיטלקיים הסיעו לגבול ואסרו עליהם להעביר כסף או זהב, רוב הגולים לקחו עימם רק ציוד אישי מועט. חלק מהגולים הגיעו לערים שבהן הייתה קהילה יהודית, כמו תוניס או גאבס, השתכנו במפוזר בתוך העיר וחיו בה כיתר היהודים תחת שלטון וישי.

כחמישים משפחות מבנגאזי, שאליהן נצטרפו מאוחר יותר משפחות מטריפוליטאניה, שוכנו במחנה הסגר במרחק של כ-7 ק"מ מספאקס. סביב המחנה היו רק כפרים ערביים, ולא הגיעה אליו כל תחבורה סידרה.

בתחילה שוכנו כל שתי משפחות בצריף, שחולק לאגפים באמצעות שמיכות, אך עם בוא הקבוצה הטריפוליטאנית גברה הצפיפות. לא היה כל ריהוט במחנה, ויושביו השתמשו בקרשים כבמיטות; התברואה הייתה לקויה ביותר, והגולים חפרו בורות מחוץ למחנה לצרכיהם; מים זורמים לא היו ובדרך כלל הם נאלצו לרכוש מים ממאגרים של ערביי הביבה. אם כי נמצאו גם מעט מים במקום.

עקרבים שרצו במחנה, ועקצו רבים מיושביו, שנפצעו לא פעם גם מן הגדר הקוצנית. שירותי רפואה לא היו במחנה, אך קהילת ספאקס אימצה את הגולים ושלחה להם רופא, שטיפל בעיקר במחלות עיניים, בעקיצות עקרבים ובפציעות.

הרופא נעזר בנשים מהמחנה שהכשירן לעבוד הוכן במיילדות מביניהן. הרופא הביא למקום ארגז תרופות, שהיה הציוד הרפואי היחיד במקום. כתוצאה מהתנאים הקשים מתו תינוקות רבים, אך לא פרצו שם מגפות.

התושבים עצמם דאגו לניקיון המחנה. לא הייתה אספקת מזון מטעם השלטונות לתושבי המחנה. בתחילה דאגה להם קהילת ספאקס, שהביאה להם מזון יבש כמו אורז, קטניות, סוכר ועוד. לאחר זמן מה נפסקה גם עזרה זו והעצורים רכשו מזון מערביי הכפרים הסמוכים תמורת בגדים, סדינים ועוד, שכן כסף כמעט לא היה להם. ואילו הכפריים נזקקו לבגדים. נציגים צרפתיים לא פקדו את המחנה, שהיה בתחילה תחת השגחת ז'אנדארמים, שהיו אמורים לשמור על העצורים ורכושם.

כאשר התברר ליהודים שהז'אנדארמים גונבים מרכושם הדל, הודיעו לרשויות שהם מעדיפים לשמור לעצמם, ומאז ואילך שמרו הגברים בתורנות. פרט לעבודות הקשורות בתחזוקה, רפואה, הכנת מזון ושמירה – לא עבדו היהודים ולא ניתן להם לצאת לעבוד בכפרים או בספאקס. במשך למעלה משנה התנהל המחנה כיחידה סגורה, כמעט ללא סיוע של קהילת ספאקס וללא התערבות השלטונות הצרפתיים.

הנסיגה מלוב לתוניסיה, של הקורפוס האפריקאי בפיקוד רומל ושל הצבא האיטלקי בעקבות כיבוש לוב ואלג'יריה בנובמבר 1942 בידי צבאות בעלות הברית, הביאה לשינוי במצב. תוניסיה הייתה נתונה למעשה לכיבוש גרמני והפיקוח על ענייני היהודים הועבר לידי המפקדה הגרמנית-איטלקית, שהייתה בפיקוד גרמני. מחנה הגולים מלוב ליד ספאקס נותר מבודד וללא פיקוח, אולם מדי פעם באו אליו הגרמנים כדי לקחת את הגברים לעבודות כפייה, בעיקר בסיתות אבנים, מהבוקר עד הערב.

כדי להימלט מעבודה קשה זו, ניסו הגברים להסתתר ולא לישון בחדריהם, לבל ייתפסו על ידי הגרמנים.

לאחר זמן נודע לעצורים, שסביבות המחנה מוקשו ואף הייתה כוונה, ערב הפינוי הגרמני מהאזור במאי 1943, לפוצץ מוקשים אלה כדי להשמיד את המחנה.

כניסת הצבא הבריטי למקום הביאה רק לשיפור חלקי של מצב היהודים מלוב. הטריפוליטאנים, אפשרו להם לחזור בדרך היבשה לבתיהם, לא כן בני קירניקה, כיוון שדרך היבשה אליה הייתה משובשת וההפלגה בים הייתה מסוכנת וכן חסרו אמצעי תעבורה. בני קירניקה הועברו לתוניס וכ-400 מהם שוכנו בקרב הקהילה המקומית, במפוזר ובצפיפות במשך למעלה משנה. לא הייתה להם כל עבודה והקהילה המקומית היא שדאגה להם. בקיץ 1943 עדיין היו ברחבי תוניסיה כ-1,000 יהודים בני לוב (מטריפוליטאניה ומקירניקה) וכ-300 מהם היו באלג'יריה. נוסף למגורשים נתיני אויב, נמלטו לתוניסיה עוד כ-400 יהודים בעלי נתינות לובית. שובם של כל הגולים הללו היה מותנה במצב הביטחוני ובאמצעי תחבורה, והאחרונים שבהם חזרו למקומותיהם במרס/אפריל 1945.

2. גירוש יהודים נתיני בריטניה לאיטליה

בינואר 1942 החל שיגורם של כ-2,000 נתינים בריטיים, מהם כ-300 יהודים, מטריפולי ומבנגאזי לאיטליה בדרך הים. מרביתם נשלחו עד יוני 1942 ואחרי כן הוגלו רק בודדים. כשני שלישים מהיהודים שבהם שוגרו כבר בינואר מטריפולי לנאפולי, באוניות משא מזהמות וחסרות נוחיות, ישנו על הרצפה והתכסו בתבן.

קבוצה של 56 נפשות הפליגה מבנגאזי לברנדיזי במאי, באונייה צבאית שבה היו גם חיילים ונשק. בעוד שעל היוצאים מטריפולי נאסר להוציא רכוש, פרט למטלטלים מעטים, הרי מבנגאזי יכלו לקחת גם דברי ערך. הסיבות לגירוש לא הובהרו להם, חלק מהקבוצות שולחו במלוכד ליעדן באיטליה, אולם היו אחרים שהופרדו באופן שרירותי על פי מקום ישיבתם ברכבת.

היוצאים מטריפולי, בהם גם בני קירניקה, הופנו בעיקר למחנות בארצו, מזרחית לסיינה, בצ'יוויטלה דל טרונטו (CIVITELLA DEL TRONTO) שבמרכז איטליה, ובבאנו א-ריפולי (BAGNO A RIPOLI), דרומית מזרחית לפירנצה, ואילו מבנגאזי נשלחו לבולוניה. קבוצה אחת משוכני מחנה צ'יוויטלה דל טרונטו הועברה ביוני 1943 לבאנו שבקרבת בולוניה.

היהודים הבריטים מלוב שוכנו בקבוצות של עד כ-150 נפש במבנים ציבוריים גדולים (כבית חולים ומושב-זקנים) או פרטיים, בצפיפות רבה; היו ששוכנו משפחות אחדות בחדר, אך משפחות לא הופרדו. המחנות היו בחלקם במקום מבודד, בפסגת הר או בתוך חווה, ובחלקם – באזורי מגורים בתוך ישוב. לא תמיד היה המחנה מגודר, המשגיחים היו איטלקיים, בדרך כלל שוטרים (CARABINIERI) מטעם המדור לביטחון ציבורי. לעיתים הוצב עליהם רק שומר אחד ולרוב לא הייתה השמירה קפדנית. יחסי העצורים עם השומרים היו בדרך כלל טובים, וגם תלויים בדבר – תמורת חלק מחבילות המזון שקיבלו היהודים, לא הקפידו עימם השומרים באשר לביקורים בישוב סמוך.

בראשית השהייה במחנות הייתה אומנם הקפדה ניכרת, ורק בודדים הורשו לצאת לפרקי זמן קצרים לעריכת קניות חיוניות בעבור כל הקבוצה, אך לאחר זמן מה יכלו למעשה כולם לצאת כמעט ללא הגבלה, אם כי תוך תיאום מראש על מועדי היציאה והשיבה. הם נהגו לצאת לקנייה או לטיפול רפואי, אפילו למספר ימים, במסגרת משפחתית, ותוך כדי כך גם לטייל ולבלות בבתי קפה, כבעלי משפחות, בסביבה זרה, אך נעדרי תחושת סכנה, הם לא ניסו כלל לברוח.

לעיתים ביקרו במחנות נציגי הממשל האיטלקי, אבל הקבוצה ניהלה למעשה את חייה באופן עצמאי. הקשר עם השכנים בישוב היה תקין אך מועט והצטמצם בביקורים של תושבי המחנות לצרכי מסחר, אפייה, שחיטה ורפואה. הודות לביקורים אלה וכן לשידורי רדיו, עיתונים ודואר שקיבלו – הם היו מעודכנים במתרחש. הם יכלו להזמין ספרים, לרבות ספרי-תורה, בדואר, שבשירותיו השתמשו חנים.

בכמה מחנות סופק להם מזון והיה חדר אוכל מרכזי; באחרים נתן להם הממשל האיטלקי כסף (כשתי לירותות לנפש ליום), תמורתו רכשו מוצרי מזון, שהכנתו הייתה במסגרת קבוצתית או משפחתית. הם הקפידו על אכילת מזון כשר, ובמקומות שבהם סופק להם מזון מוכן הסתפקו במוצרי חלב ובדגים. במקרים רבים הם אפו בעצמם, ובזכות קשריהם עם קהילות סביבה יכלו להשיג בשר כשר ואף לקיים את חג הפסח כהלכתו. העצורים קיבלו חבילות מזון מן הצלב האדום אחת לשבוע או לחודש, שכללו קפה נמס, תה, חלב, גבינות, שוקולד, ביסקוויטים, בשר, אפונה, שעועית, מלח, סיגריות וסבון.

הודות לחבילות סדירות אלה הייתה תזונתם משופרת משל רוב שכניהם, והם ניצלו זאת להשגת טובות הנאה שונות: חופשות ושירותי רפואה וחינוך. כן קיבלו כסף מבריטניה באמצעות נציגות שווייץ. במחנות היה אפשר לשמור על מצוות הדת ואף לקיים חתונות.

סמוך ליהודים מלוב שוכנו במחנות גם נתינים זרים אחרים, חלקם יהודים: בריטים, הודים, רוסים, פולנים וגרמנים. הקשרים עימם היו טובים ואף הניבו פירות לשני הצדדים. תמורת חלק מהחבילות שקיבלו טיפל בהם רופא הודי, ואילו פולנים לימדו בבית ספר שפתחו היהודים לכ-25 ילדים בכיתות א'-ה'. היהודים לא חויבו לעבוד, אך היו מהם שיצאו לעבודות מזדמנות, לרוב בלתי מקצועיות ובשכר נמוך, בישובים הסמוכים. הנשים ניקו, כיבסו ובישלו והגברים שיחקו וקראו. הקבוצות, שכללו בני משחה רבים, היו מלוכדות מאוד.

עד תפיסת השלטון באיטליה בידי גרמניה ב-8 בספטמבר 1943 היו חיי היהודים הבריטיים במחנות נוחים למדי, למרות הצפיפות והגבלות התנועה שחלו עליהם. ממועד זה החלו

לחשוש לעתידם, אף שהמידע שהיה להם על גורל היהודים באירופה לא היה מלא וברור. עם זאת, עקב הימצאות המשפחות, הם לא ניסו להימלט.

ב-28 באוקטובר 1943 נלקחו הגברים ממחנה צ'יוויטלה דל טרונטו על ידי אנשי S.O. גרמניים למחנה קרוצ'טה (CROCETTA) בקייטי (CHIETTI), לעבודות ביצורים שבקו החזית ליד נהר סאנגרו. הגברים נלקחו בשלוש משאיות על מטלטליהם ואילו הנשים, הילדים והזקנים נותרו מאחור.

הגברים שוכנו בבית חרושת ללבנים, ללא תאורה, וישנו על הרצפה. במקום היו גם אסירים פוליטיים איטלקיים וכן זרים. כולם עבדו במשך היום בחפירת ביצורים, בהשגחת גרמנים שרצו כי העבודה תסתיים מהר ככל האפשר.

היהודים לא ניסו לברוח, בשל המשפחות שנותרו מאחור ומשום שלא ידעו לאן להימלט. מזונם הוכן בידי איטלקים, וכלל בעיקר לחם ושעועית.

כעבור פחות מחודש, ב-25 בנובמבר, החלו הפצצות אוויר בריטיות, שפגעו בין היתר במוקשים שהוטמנו בינות לביצורים.

כעבור שלושה ימים עזבו את המקום וחזרו ברגל לצ'יוויטלה דל טרונטו. הודות לקופסאות בשר שנתנו לגרמני שהיה אחראי עליהם, הוא לא התיר למפקחים על קבוצות עבודה שפגשו בדרך להחרים עובדים מביניהם לצרכיהם, בטענה שאלו בעלי מום. הקבוצה המשיכה בשגרת חייה בצ'יוויטלה דל טרונטו עד 6 במאי 1944, כאשר נלקחה במשאיות לאזור פוסולי-קארפי (FOSSOLI CARPI), צפונית למודנה.

לאחר ימים אחדים הם הוסעו בקרונות רכבת סגורים לברגן בלזן, והגיעו אליה ב-25 במאי. יושבי מחנה אָרְצו נלקחו בידי הגרמנים באוקטובר 1943 לכלא בפירנצה; כל צידום נשאר באָרְצו ואבד.

בפירנצה הופרדו הגברים מהנשים ומהילדים, אך כעבור זמן מה יכלו להיפגש בטיולים בחצר הכלא, שהיה בניהול איטלקי. במקום היו גם יהודים הולנדיים ובריטיים. מפירנצה נלקחו למחנה בקארפי, שגם הוא היה בניהול איטלקי. המשפחות התאחדו שוב ובישלו לעצמן. משם הוסעו בפברואר 1944 לברגן בלזן.

הקבוצה מבנגאזי נלקחה מבולוניה בידי חיילים גרמנים ביולי 1943. מאחר שהיהודים גילו התנגדות, נאלצו הגרמנים להפעיל כוח כדי לקחתם במכוניות לתחנת הרכבת שם הועמסו על קרונות משא אטומים, ללא נוחיות ומזון, לאחר שלושה ימי נסיעה הגיעו למחנה אינסברוק. ביום השני לאש השנה תש"ד, (1 באוקטובר 1943), באמצע הלילה, האיצו הגרמנים ביהודי מחנה באַזָאנו והסיעום במשאיות לתחנת הרכבת בבולוניה. משם הוסעו 15-16 משפחות בקרון משא במשך 3-4 ימים לאינסברוק.

3. במחנה הריכוז באינסברוק

למחנה הריכוז באינסברוק שבמערב אוסטריה הובאו כמאה יהודים בעלי נתינות בריטית מלוב ביולי ובאוקטובר 1943, שם שהו עד אפריל 1944, הגברים הופרדו מהנשים והילדים ושוכנו בצריפים, שהיו בהם גם יהודים מארצות אחרות, בעיקר מפולין. חולקו להם דיסקיות זיהוי, שאותן נשאו על צווארם במשך כל שהותם במחנה, אך לא קועקע מספר על ידם.

בניגוד ליתר דרי המחנה, הם נותרו בבגדיהם האזרחיים וכאשר התבלו ונעליהם קיבלו קבקבי עץ. מאחר שהם הגיעו למחנה בבגדי קיץ על גופם, הם סבלו קשות מה קור העז שלא היו רגילים לו. חלק מהם עבד, לא באופן סדיר, בעבודות כמו: ריקון בריכות גדולות ופינוי שלג ממנחת של מטוס קל.

העבודה המבוקשת ביותר הייתה בגן הירק, שממנו יכלו לגנוב ירקות, בעיקר גזר וכרוב, ולשפר בכך את תזונתם הדלה. היו מהם שעקב שמירת הכשרות החליפו את מנות המזון המבושל בלחם.

השמירה והפיקוח במחנה היו בידי גרמנים, שלעיתים התאכזרו מאוד אל היהודים – בעיקר על ידי הלקאות, התזות מים רותחים וקרים במקומות רגישים בעת הרחצה, מניעת מזון ומעצר בצינוק. הקשר עם הגרמנים נעשה באמצעות גרמני שידע איטלקית ולא על ידי אחד מבני הקבוצה. היהודים לא הורשו לקיים מצוות דתיות ונענשו כשנתפסו בכך. הם נתקפו ייאוש עמוק בראותם את הצריפים הסמוכים אליהם מתרוקנים, אולם יום לאחר שפונה הצריף הסמוך, ב-16 באפריל 1944, שוחררה הקבוצה מבנגאזי, בעקבות דרישה בריטית. הם רוכזו והוחתמו על טפסים שנאמר בהם, כי הגרמנים התייחסו אליהם באדיבות, כי לא סבלו ממחסור וכי כל רכושם הוחזר להם (רק מאוחר יותר נוכחו לדעת שקיבלו חבילות ריקות). הם הוסעו באוטובוסים, ובהם קיבלו מזון משומר שהגיע מבריטניה באמצעות הצלב האדום. כעבור יומיים הם הגיעו לצרפת, הועברו למרכז פליטים בעיר ויטל (VITTEL) ושוכנו במלון.

בני הקבוצה מטריפולי החלו בהתחלת אפריל 1944 לחוש בשיפור מסוים ביחס הגרמנים אליהם, שאף נתנו להם נעליים צבאיות ישנות. כעבור זמן קצר ניתנו להם כריכים כצידה לדרך והם הוסעו במשאיות ואחרי כן בקרון נוסעים רגיל ברכבת לויטל. באוקטובר 1944 הועברו היהודים מבנגאזי למרכז פליטים בבורוביל ושוב לעירם רק באפריל 1946. **בשובם מצאו רבים מהם שביתם נחרב ורכושם נשדד.**

4. במחנה-הריכוז בברגן בלזן

כ-210 יהודים בעלי נתינות בריטית מלוב הובאו למחנה-הריכוז ברגן בלזן שבצפון גרמניה בפברואר ובמאי 1944 והוחזקו שם (בהתאמה) עד אוגוסט ונובמבר 1944. הם זכו ליחס מועדף הודות לנתינותם ועובדה זו הייתה ידועה להם ולשכניהם במחנה. ההעדפה באה לידי ביטוי בכך שהמשפחות בכל קבוצה נשארו יחד וכל קבוצה שוכנה בצריף אחד, ללא דיירים נוספים.

מצב זה היה מנוגד לנוהג להפריד בין גברים לנשים ולערבב משלוחים שונים. הם גם נותרו בבגדיהם האזרחיים ולא הולבשו בגדי אסירים. חלק מהם היו להם גם בגדים נוספים להחלפה ולכביסה. הם קיבלו אמנם אותו מזון כיתר דירי המחנה, אך תזונתם הייתה משופרת יותר הודות לחבילות שקיבלו מהצלב האדום וכללו קופסאות שימורים. תוספת מזון זו גם שימשה אותם לסחר חליפין עם שכניהם.

היהודים מלוב השתתפו במסדר הבוקר לכל אסירי המחנה, אך לא כולם חויבו לצאת לעבודה. נשים, זקנים וילדים לא עבדו (יתכן שהפטור לנשים נבע מהיותן אימהות לפעוטות). מנת המזון של אלה שלא עבדו הייתה קטנה ביותר, ומי שהקפיד על שמירת הכשרות החליף את המזון המבושל בלחם. השומרים במחנה היו גרמנים, ועל אחת משתי הקבוצות מלוב היו מופקדים ישירות יהודי יווני ויהודי גרמני בכיר יותר.

היהודים מלוב קיימו קשרים מעטים עם שכניהם, והדבר נבע כנראה בעיקר מקשיי תקשורת – הם שוחחו רק עם דוברי איטלקית – והעדר זמן פנוי, אולם הם ידעו ששכניהם מקנאים בהם על זכויות היתר שיש להם הודות לנתינות הבריטית. הגיעו אליהם שמועות על המתרחש, ועל תכלית משרפות המוות ידעו חלקית לפחות שניים מהם: האחראי על השלכת האשפה ליד המשרפה ראה את ההרוגים השרופים ואחד אחר עבד מספר חודשים בהכנסת גוויות לכבשן, אך הם לא ידעו כיצד נפטרו אותם מתים.

קבוצה אחת מיהודי לוב שוחררה באוגוסט 1944, לאחר שנערך חיפוש על גופם ונלקחו מהם כל הניירות שברשותם. הם שוכנו תחילה בכפר שהייה בידי הבריטים ואחרי כן החלו במסע שנמשך עד סוף 1944 ובמהלכו שהו בין היתר בליסבון, במחנה אמריקאי בקאזאבלאנקה ובאלג'יריה. הם התגוררו בתנאים נוחים, זכו למזון משופר ויכלו לבלות בחינם במקומות הישוב הללו.

בסוף 1944 שבו לטריפולי באונייה. הקבוצה השנייה שוחררה מברגן בלזן רק ב-17 בנובמבר 1944 והועברה תחילה למחנה באזור ביבראק-ריס שבדרום גרמניה. חיילים גרמנים שמרו על המחנה מבחוץ, אך הניהול הפנימי היה כולו בידי קצינים בריטיים שבויים. היהודים שוכנו שם בביתנים יפים ובמקום היה בית-חולים מסודר ובו איות אנגליות. הם החלו שוב לקבל חבילות מהצלב האדום ובמשך היום בילו ושיחקו כחפצם. ב-4 באפריל 1945 הם שוחררו בידי הצבא הצרפתי ושהו עד 20 באוגוסט בבתי מלון בצרפת, שם טיפלו בהם נזירות, אחרי כן הועברו לִבְאֵרִי שבאיטליה ולאחר מספר שבועות חזרו לטריפולי.

בין יהודי לוב עברו נתיני האויב שבהם את הסבל הממושך ואולי גם הטראומאטי ביותר. יהודים אלה, אשר עד החלת חוקי הגזע היו מנכבדי הקהילה ובעלי זכויות-יתר רבות בעבר, נפגעו בראשונה בלוב עצמה ואחר כך על-ידי עצם הגירוש, במיוחד עקב השהייה במחנות אשר תנאי החיים בהם הלכו והחמירו. בשלב ראשון, בלוב עצמה, הוצאו הילדים ממערכת החינוך, ובוגרים רבים מהם נכלאו במחנות-הסגר. גם אם תנאי המעצר לא היו חמורים, הרי הייתה בכך פגיעה במעמד החברתי והכלכלי של אותם אנשים.

כאשר פונו בהתחלת 1942 נותר מרבית רכושם מאחור, ורבים לא מצאו לו זכר עם שובם. מצב המפונים הצרפתיים שפר במידה מסוימת, שכן מרביתם שוכנו בקרה קהילות עירוניות בתוניסיה, ואיתן היו להם קשרי שפה, משפחה וחברה.. גם השינוי הגיאוגרפי והאקלימי לא היה חריף, פרט לתקופה קצרה, שבמהלכה היה בתוניסיה שלטון גרמני למעשה, היה סבלם של הגולים נעוץ בעיקר בתנאי חיים קשים. עבודת-פרך הייתה מנת חלקם של הגברים רק בתקופת הכיבוש הגרמני. מרביתם שבו ללוב זמן לא-רוב לאחר השחרור, ורק החזרתם של בני קיר ניקה התמהמהה מסיבות ביטחוניות.

סבלם של היהודים הבריטיים היה ממושך וקשה יותר. בעת מעצרים באיטליה הם נהנו עדיין מתנאי חיים נוחים יחסית והיו חופשים למדי. המצב השתנה עם תפיסת השלטון בידי הגרמנים. חלקם הועסקו עוד באיטליה על-ידי הגרמנים בעבודות כפייה, בביצור קו החזית, ואחרי כן שולחו למחנות-ריכוז באוסטריה ובגרמניה, בהם שהו שישה עד תשעה חודשים, אומנם הם נהנו מיחס מועדף עקב נתינותם הבריטית, אולם הם סבלו יחד עם שכניהם, פרט לכך שהושארו בבגדים אזרחיים וחלק מהם זכה למגורים משותפים, לקבלת חבילות מהצלב האדום ולהקלה מסוימת בתנאי עבודתם.

הם לא הועדפו באיכות המגורים ובמזון או ביחס השומרים אליהם. יתר על כן, היהודים הלובים לא היו רגילים לתנאי החורף האירופי ולא היו מצוידים להגנה מפניו. הם אף חשו עצמם מבודדים מאוד, עקב מוצאם ושפתם. החיים בצל משרפות המוות והידיעה על קבוצות אחרות הנעלמות לפתע עוד הגבירו את חששם, ליכודן הפנימי של הקבוצות מלוב והידיעה שבניגוד ליתר האסירים יש מעצמה הרואה עצמה אחראית לגורלן הקלו עליהן במידת-מה את חיייהן במחנות הריכוז הגרמניים. הסבל הרב שעבר על יהודים אלה בקרב אלפי אסירים אחרים, יהודים ובני לאומים אחרים, הגביר בתוכם את תחושת שותפות הגורל היהודי.

ו. ההגליה בתוך לוב

אחרי שקירניקה נעשתה זירת קרבות בין הצבא הבריטי-מצרי לכוחות ה"ציר" ועקב המגע ההדוק שנוצר בין יהודיה ובין הצבא הבריטי, ובמיוחד החיילים הארצישראליים – הורה מוסוליני ב-7 בפברואר 1942 על "דילול אוכלוסין": העברת כל יהודי קירניקה למקום המרוחק מזירת הקרבות. הפעולה הוצדקה על ידי הרשויות האיטלקיות בשני טעמים: הגנה על אוכלוסייה אזרחית שבלב אזור המערכה; מניעת שיתוף פעולה עם האויב.

רוב יהודי קירניקה פונו **למחנה הסגר בג'אדו** שבלב הרמה הטריפוליטאנית, כ-235 ק"מ דרומית לטריפולי, ומיעוטם נשלחו לעיירות סמוכות: גריאן, יפרן וטיגרינה – ושוכנו בבתים בודדים, שלא במסגרת המחנה.

הפינוי נעשה בין מאי ל-30 באוקטובר 1942. תחילה פונו בני העיירות הקטנות ואחריהם יהודי בנגאזי. מדי פעם פורסמה בבתי הכנסת רשימה של כמה עשרות אנשים. הרשימות הוכנו על ידי ועד הקהילה, שקבע את איוש המשלוחים אבל לא את תדירותם ואת יעדם. ועד הקהילה הוא שהחליט מי יהיו היהודים שיישארו כדי לשמור על הרכוש הקהילתי (בבנגאזי – בין 246 ל-260 איש; בדרנה – 80; בברצ'ה – 30). היו יהודים שהצליחו, בזכות קשריהם ההדוקים בעבר עם השלטונות או משום שנחשבו לאשמים פחות בקשרים עם הבריטים, לדחות את פינויים ובסופו של דבר להישלח לעיירות הקטנות, שבהן היו תנאי החיים נוחים יותר ולא למחנה ג'אדו.

היהודים הוסעו ליעדיהם במשך כחמישה ימים, בשיירות בנות 8-10 משאיות, ובלילות ישנו במדבר תחת כיפת השמיים. הם יכלו לקחת עימם רק רכוש מועט, שכלל בעיקר כסף, תכשיטים, בגדים, סדינים, שמיכות, מזרונים וכרים. בסך הכל שולחו כ-2,600 יהודים לג'אדו וכ-400 לעיירות הסמוכות.

היהודים שנותרו בבנגאזי התקשו לעמוד בקשר עם הגולים ולסייע להם, עקב ריחוקם ומיעוט הנשארים. קהילת טריפולי השתדלה לעזור לגולים ושיגרה להם מדי שבוע כסף ומזון ואף מזון כשר לפסח.

מחנה ג'אדו, ששימש בעבר מחנה צבאי, היה במקום גבוה ומבודד והוקף גדר תיל. הפיקוד בו היה איטלקי והשמירה בידי שוטרים איטלקיים וערביים; לא היו גרמנים במחנה. העצורים סבלו לעיתים מיחס נוקשה של מפקד המחנה וסגנו, אשר הסתובבו במחנה עם שוט ואלה, הפחידו את הכלואים והורו לעיתים להכניס יהודים לצינוק שבו הוכו. על היהודים נאסר לשוחח בלילה. הקשרים עם השומרים היו לרוב תקינים. לשומרים הייתה אומנם רשות לירות בכל מי שהתקרב לגדר, אך היהודים לא העזו בדרך כלל לעשות זאת.

מדי פעם ביקרו בג'אדו מפקדי בכירים כדי לעמוד על מצב העצורים, אך היהודים חששו בדרך כלל לדווח להם על מצבם לאמיתו, שכן הוזהרו במפורש על ידי הפיקוד המקומי כי מרה תהייה אחריתם אם יתלוננו. בכל זאת נמצא לעיתים רחוקות מי שהעד להתלונן, וכתוצאה מתלונה אחת הוחלף מייד סגן מפקד המחנה, ואילו האישה שהתלוננה ומשפחתה שוחררו למחרת והועברו לטריפולי, כדי שהמפקד לא יתנקם בהם.

בג'אדו היו ביתנים ארוכים רבים, ללא מחיצות פנימיות. כ-300-400 איש שוכנו בכל ביתן במסגרת משפחתית, וכל משפחה קיבלה למגוריה שטח בהתאם לגודלה. המשפחות הקימו מחיצות ביניהן משמיכות ומסדינים, כדי לשמור על מידה מסוימת של פרטיות. בביתנים לא היה כל ריהוט למעט מיטות, שמספרן נפל ממספר הדיירים. תנאי התברואה היו גרועים ביותר, ובמקלחות ובברזים היו רק מים קרים. מים חולקו במשורה: רק שעתיים ביום לכל הצרכים.

בהתחלה ניזונו העצורים בג'אדו מהמזון שהביאו עימם, אולם עד מהרה נאלצו להסתפק במזון המועט שסופק להם במחנה: כ-100-150 גרם לחם שניתן מדי יום, ומנה שבועית שסופקה ביום ראשון וכללה מעט אורז או מקרוני, שמן, סוכר, רסק עגבניות קופה או תה. המזון שסופק על ידי הרשויות הוצא מדי שבוע ממחסנים במחנה, בידי יהודים שנתמנו לכך והם שחילקו את המנות ליתר הכלואים. תמורת מילוי תפקיד זה הם שוחררו מעבודת הכפייה. מי שהיה באפשרותו שיפר את תזונתו במזון שקנה מערביי הסביבה, אשר צבאו על גדרות המחנה ומכרו תוצרת חקלאית, בעיקר שעורה, בצל, תפוחי אדמה, בוטנים ועופות.

עסקאות אלה נעשו אומנם בניגוד לדעת השלטונות האיטלקיים, אך השומרים העלימו עין מהן, עקב לחץ כבד וקשרים אישיים שהתפתחו בינם ובין העצורים. עסקאות אלה התבצעו תמורת כסף, תכשיטים ובגדים. כן קנו היהודים מהערבים מטחנת קמח ואפו בבור שחפרו לשם כך. מי שהורשה לצאת מהמחנה בשל עבודתו, היה יכול לקנות בהסתר בשוק הסמוך. כן הגיעה עזרה מטריפולי.

היו כנראה תמורות בחובת העבודה שהוטלה על היהודים. בג'אדו, הדיווחים השונים נעים בין עבוד היומית. מהבוקר עד אחר הצהריים, למעט שבתות וחגים, דרך עבודת יום בשבוע, עד עבודות מזדמנות, בהתאם לצרכים או לעונש שהטילו מפקדי המחנה על הכלואים. קיימת גם אי-בהירות בדבר חיוב הנשים לעבוד. העבודות כללו בעיקר ניקוי שירותים, השקיית דשא, עידור והעברת חצץ ממקום למקום.

התועלת שבמרבית העבודות נראתה ליהודים מפוקפקת ביותר, והם התרשמו שמטרתן העיקרית הייתה להשפילם. לכל ביתן היה מנהל (CAPO) וסגן, שהיו אחראים על סידור העבודה.

השוני בין מחנה מעצר איטלקי לגרמני בא לידי ביטוי בין היתר בתחום העבודה: לא נמסר על התניית קבלת מזון בהשלמת מכסות עבודה; עקב חולשת הכלואים, שנבעה מתזונה לקויה ובגלל התחלואה הגבוהה, פחתה תדירות העסקתם. היו עצורים שנלקחו לעבודות מיוחדות, כגון זיפות גגות הביתנים לשם איטומם לקראת החורף. תמורת עבודה זו קיבלו העוסקים בזיפות שכר יומי (5 פרנק) ולחמנייה קטנה. יתרון נוסף היה יכולתם לצאת מהמחנה ולערוך בסתר קניות בשוק הסמוך וכן עצם האפשרות לעזוב לשעות ספורות את ג'אדו.

כתוצאה מתנאי התברואה הגרועים, הכינים, התזונה הלקויה, צפיפות המגורים ותנאי האקלים הקשים (חום גבוה בימות הקיץ וקור עז בלילות ובחורף) – נחלשו מאוד רבים מהכלואים. על כן נתווספו בדצמבר 1942 מגפות טיפוס הבטן וטיפוס הבהרות שפרצו בקרבם. תזונתם הלקויה החלישה מאוד את כושר עמידתם בפני מחלות, והצפיפות הגבירה את ההידבקות. בתחילה נשלחו החולים לטריפולי, אך כשגדלו ממדי המגפה רוכזו החולים בביתן אחד.

שני רופאים איטלקיים טיפלו בחולים, בעזרת 3-4 אחיות שהוכשרו מבין העצורות ואף חלו להזריק לחולים. צפיפות, לכלוך ותזונה לקויה בביתן החולים ומחסור בתרופות הקשו מאוד על עצירת המגפה והדברתה. כתוצאה מכך מתו רבים מדי יום, ומספרם הכולל עלה על 50 איש.

מחשש להידבקות, נרתעו רבים מלטהר את המתים ומלהביאם לקבורה, אך היו שראו בכך מצווה. המתים נקברו בבית הקברות של קהילת ג'אדו על הר סמוך. כאשר באו הבריטים לג'אדו במחצית השנייה של ינואר 1943 עדין היו חולי טיפוס רבים, אך הודות לטיפול משופר הודברה המגפה.

עקב המחסור במזון והתחלואה הגבוהה פסקה הבאת יהודים למחנה ג'אדו ואף הוחל בדילולו. מעטים מתושבי המחנה הועברו לטריפולי, מחשש להפצת המגפה. השלטונות התירו ליהודים לקיים את מצוות הדת, לרבות שמירת השבת והקצאת ביתן קטן לבית כנסת.

ערב המפלה האיטלקית רוכזו כל הגברים, והמפקד גידפם ואיים שבקרוב יוצאו להורג, אך בינתיים הורה להם לנקות את המחנה ולסדר אבנים. לבסוף הגיעה פקודה שביטלה את ההוצאה ההמונית להורג.

כאשר נודע כי הצבא הבריטי קרב והולך, נמלטו השומרים האיטלקים. כ-200 יהודים ניצלו את המצב וברחו לטריפולי, למרות ניסיונם של השומרים לעכב את הבריחה על ידי יריות. עקב הבריחה נתפרדו משפחות, ומאוחר יותר לא התירו הבריטים לבורחים לחזור ולהתאחד עם משפחותיהם, בגלל התחלואה במחנה.

עם הכיבוש הבריטי בינואר 1943 הוטב מייד המצב במחנה ג'אדו: כמויות המזון הוגדלו ואיכותו שופרה, נוספו רופאים, לרבות רופא יהודי, ותרופות, היחס לכלואים הוטב והם החלו שוב להיפגש עם חילים ארצישראליים. פינוי המחנה לא היה מידי עקב קשיי תעבורה וחשש להפצת המגפה, אולם עד אוקטובר 1943 הוחזרו אחרוני המפונים לקירניקה.

מחנה ג'אדו היה אתר מעצר, אשר תנאי החיים בו היו קשים ביותר עקב הצפיפות, המחסור במזון ובמים, תנאי התברואה הירודים, האקלים הקשה והיחס הנוקשה של מפקדי המחנה. מכך גם נבעה התמותה הגבוהה, שכללה כחמישית מכלל היהודים שנכלאו בו. עם זאת, העובדה שהמחנה היה בפיקוד איטלקי הקלה על העצורים בו; הותר להם לקנות מזון מערביי הסביבה, קהילת טריפולי שלחה להם סיוע, עבודת הכפייה לא הייתה היקף רחב ואספקת המזון לא הותנתה בכך, היחס של השומרים האיטלקיים אל הכלואים היה לרוב תקין, גם התמותה הגבוהה נגרמה בגלל תנאי המעצר הקשים ולא מדיניות מכוונת.

משפחות היהודים מבנגאזי שהופנו לגריאן שוכנו בבתי בודדים. הבתים היו מוזנחים, ללא נוחיות וכל משפחה גרה יחד בחדר משותף. תנאי החיים הללו היו קשים להם, שכן כבר לא היו רגילים לתנאים פרימיטיביים מעין אלה. הם חויבו להתפקד בכל בוקר ונאסר עליהם להסתובב ללא סיבה בחוץ. הם קיבלו מנות מזון זעומות, אבל הורשו לערוך קניות בעיירה. בהשתדלם לקנות לשתיים-שלושה ימים, כדי שלא ירבו להסתובב בעיירה. ואף זו, היחסים בין האיטלקים לערבים בגריאן היו הדוקים באותה עת, והילכו שמועות שהם זוממים לפעול נגד היהודים, בפרט כשנודע על הצלחות הצבא הבריטי. יהודים שמצבם הכלכלי היה קשה קיבלו סיוע מהקהילה המקומית. כאשר הצבא הבריטי הגיע לגריאן רוכזו כל המגורשים בבית אחד גדול. ומאחר שכל כספם ומזונם אזלו סיפקו להם הבריטים מזון. הבריטים טיפלו בהם

היטב והעבירו לגריאן גם יהודים מג'אדו, כדי להפחית את הצפיפות במחנה זה. מרבית המפונים מקירניקה לג'אדו ולעיירות הסמוכות לא היו יהודים בעלי נתינות לובית. היו בהם גם 47 בעלי נתינות איטלקית. כמה עשרות יהודים איטלקים אחרים פונו לטריפולי. היו תוכניות לגרש גם את כל יהודי טריפוליטאניה ותוניסיה ולאיטליה. נוסף לנימוקים שהושמעו בדבר גירוש יהודי קירניקה, נטען כאן כי עקב קשיים כלכליים יש לגרש מלוב כל מי שאינו חיוני למאמץ המלחמתי. מאחר שיהודים רבים פוטרו משירות המדינה וממפעלים הקשורים לביטחון, השתייכו רבים מהם לקטגוריה זו. טיעון זה חל ביתר שאת על נשים, ולכן התאמצו רבות מהן למצוא תעסוקה שתגן עליהן מפני גירוש. בסופו של דבר, מחוסר אמצעים ומקוצר זמן, לא בוצע גירוש זה אל מחוץ ללוב או אל מקום נידח בתוכה.

ב-28 ביוני 1942 פירסם מושל לוב צו, אשר נכנס לתוקפו ב-11 ביולי והישווה את המצב החוקי בלוב למצב שהיה באיטליה בדבר חובתם של גברים יהודים גילאי 18-45 להתגייס לשירות אזרחי. הכוונה הייתה להעסיקם בעבודות חיוניות, בהתאם לכושרם הגופני ולכישוריהם המקצועיים. מאחר שלא היה רישום מסודר של אלה שנולדו לפני הכיבוש האיטלקי ב-1911, הוחלט לגייס תחילה את גילאי 18-31. במקביל הונהג רישום, וכל יהודי לוב נצטוו למסור את נתונייהם האישיים והמקצועיים, כדי שיהיה אפשר להפנותם לעבודה מתאימה. עקב מתן הצו והרישום הוחל בהפניית יהודים לעבודות כפייה. הגיוס היה אמור לכלול כ-4,000-5,000 מיהודי טריפולי.

באוגוסט 1942 גויסו כ-3,000 יהודים, שרוכזו **במחנה סידִי עזאז במדבר**, בסמוך לח'ומס. מאחר שלא הוכנה תשתית מתאימה לקליטתם, הוחזרו רובם לבתיהם ובמקום נותרו בין 1,000 ל-600 איש, מרביתם פועלים מקצועיים, וחלקם שוגר אחר כך למחנות עבודה בקירנאיקה. היה זה חלק ניכר מכוח העבודה היהודי בטרפולי, וגיוסו פגע מאוד בקהילה מבחינה כלכלית וחברתית. גויסו יהודים מכל המעמדות, למעט יהודים שעבדו בשירותים של קבלנים איטלקיים שהועסקו על ידי המדינה. עשירים הצליחו ביתר קלות להשתחרר לחלוטין מחובה זו, או להישלח לעבודה נוחה, במקום אשר אינו מרוחק או תנאי החיים בו פחות קשים.

בשלב מוקדם למדי החליטו הרשויות, כי הבדיקה הרפואית של המתגייסים תעשה על ידי ועדה רפואית, שכן התברר ששני רופאים איטלקיים שוחדו כדי לפטור אנשים מן השירות. הוחלט שהמבוגרים יותר יגויסו בהדרגה מאוקטובר 1942 ואילך, אך נסיגת כוחות ה"ציר" מערבה מנעה את מימוש התוכנית. הכוונה הייתה, שיהודים בעלי מקצועות לא חיוניים ירוכזו בקבוצות ויעסקו בבניית מסילות ברזל או בסלילה ובשיפוץ של דרכים. יהודים אחרים הופנו לעבודה במשרדים שבמחנות הצבא.

מחנה סידִי עזאז שכן במקום מבודד במדבר ולא היה מגודר, ורק חיילים איטלקיים מעטים שמרו בו. הפיקוד כולו היה איטלקי. לא היו מבנים במחנה, וכל שני אנשים שוכנו באוהל. המזון היומי כלל חצי ק"ג לחם ואורז או מקרוני בצהריים. עם זאת, היה זה מחנה פתוח למדי: העשירים נהגו לבקר בח'ומס ולקנות מזון באורח חופשי, ולעיתים אף חילקו ממנו לחבריהם. יתר על כן, במשך הזמן החלו לנהור למחנה המוני אורחים מטריפולי, לרבות נשים וילדים, וסיפקו לעצורים את צרכיהם.

במחנה היה רופא, ששיחרר לביתו את מי שנמצא חולה ממש, היחסים עם השומרים האיטלקיים היו תקינים בדרך כלל, אך פעם אחת אירעה תקרית, שבמהלכה ירה איטלקי ופגע ביהודי למוות; היורה לא נענש, אך הועבר למחנה אחר. לאחר אירוע זה חששו היהודים ממריבה כלשהי עם השומרים האיטלקיים.

אחת המשימות העיקריות שהוטלו על יהודי לוב הייתה סלילה ושיפוץ של דרכים בחזית קירנאיקה ולאורך הגבול עם מצרים, כאשר הגיעו כוחות ה"ציר" עד אל-עלמיין שבמדבר המערבי במצרים. עקב פרק הזמן הקצר שנותר לתכנון ולביצוע המשימה ובגלל מחסור באמצעי תובלה, נשלחו רק כ-350 איש לעבודה זו.

הפעולה נוהלה במסגרת יהודית סגורה כמעט לחלוטין ועם מעורבות איטלקית מעטה מאוד, ועובדה זו הקלה על היהודים, בראש קבוצת הסוללים, **שמרכזם היה בבקבִק** (מזרחית לגבול), עמד מהנדס יהודי, משה חדד. הוא שבחר בטרפולי את העובדים והשתדל מאוד שלא ייכללו בתוכם מפרנסי משפחות, כן ניסה לעכב כמיטב יכולתו את מועד יציאתם לדרך. באמצעות קשריו עם המפקד האחראי בטרפולי, אשר יצא נשכר מכך. רשמית היו עובדי

הכפייה זכאים לשכר עבודה כמו פועל ערבי, אך בפועל הם קיבלו סכומים קטנים בלבד, ובעבור שני חודשי עבודה קיבלו שכר של יומיים.

בבקבוק היה המהנדס חדד האחראי היחיד. המקום לא היה מגודר ולא היו בו שומרים. היהודים גרו 4 או 8 איש באוהל. המקום היה צחיח מאוד ושרר קושי מתמיד בהשגת מים. מדי כמה ימים הגיעה מכונית והביאה לחם, קופסאות שימורים, (ירקות יבשים, פטריות, תפוחי אדמה מבושלים ועוד) ויין. כיוון שהיה זה יין נסך, הוא שימש בעיקר לכיבוד אורחים ולסחר חליפין. על מידת הפיקוח המקצועי ששררה במחנה בקבוק תעיד העובדה, שהיהודים השתמשו בחומר נפץ שהועמד לרשותם לשם ניפוץ סלעים, כדי לדוג בים הסמוך ולשפר על ידי כך את תזונתם.

באופן רשמי יצאו היהודים לעבוד כל יום מ-7 בבוקר עד שעות אחר הצהריים המאוחרות, אולם הפיקוח על מעשיהם היה רופף למדי. 350 היהודים שבמקום חולקו לקבוצות עבודה, ועל כל אחת היה אחראי אחד מחבריה, אולם משמעת העבודה לא חרגה בהרבה מעבר לכך, והם סיתתו אבנים בעצלתיים. לקראת סוף שהייתם במקום, לאחר שהעונה הגשומה כבר החלה, בא המפקד המחוזי האיטלקי לבחון את מידת התקדמותם. כדי להרשימו, דאג המהנדס היהודי לרכז לאורך הכביש את כל האבנים שסותתו, כמו כן חולל תכונה מלאכותית על ידי סגירת קטע מהכביש לשם שיפוצו, בכך אילץ כלי רכב נסוגים ממצרים לרדת לשולי הכביש ולשקוע בבוצ. היחסים עם הפיקוד המקומי היו אומנם מתוחים למדי, אבל המגע עימם היה מועט ביותר והעובדים לא פגעו מכך.

במחנה בקבוק שהה רופא איטלקי, שהיה הנוכרי היחיד במקום. הוא העלים עין ממעשי התחלות של העובדים, כגון: פציעה עצמית ויצירת בועות שנראו כמחלת עור, כדי לשחררם בהדרגה לביתם, כך ירד מספרם מ-350 ל-200 בקירוב. כאשר החלה המתקפה הבריטית השלישית בסוף אוקטובר 1942 הופגזה בקבוק תכופות מן האוויר. כדי להגן על אנשיו, הורה להם חדד לחפור שוחות, שנתמכו וקורות בידיות של אתים, שהוזמנו לעבודת הסלילה.

היהודים שהו בבקבוק כחודשיים. הם עזבו את המקום ב-6 בנובמבר, כאשר הנסיגה האיטלקית-גרמנית הייתה בעיצומה, בקבלם הוראה לחזור לטריפולי בכוחות עצמם. המהנדס חדד והרופא האיטלקי דאגו להעלות את העובדים על רכב מזדמן שנסע מערבה ונאלצו להחליף כלי רכב פעמים רבות בדרך הארוכה. לרשות המהנדס והרופא עמד רכב אחד והם לקחו עימם מספר עובדים וכן את כל המזון שנותר. את הציוד המכני, כלי העבודה והאוהלים הם הותירו מאחור.

הם הגיעו לטריפולי באמצע נובמבר, כאשר שררה בה כבר אנדרלמוסיה רבה. היא הופגזה תכופות על ידי מטוסי בעלות הברית ודרכה עברו כוחות ה"ציר" שנסוגו לתוניסיה. המשפחות והקהילה טיפלו בשבים מקירניקה, אך הם לא זכו לשום עזרה ממשלתית. גם משפחות הנפטרים, בעיקר במשך הנסיגה, לא קיבלו פיצויים. עם כניסת הבריטים לטריפולי רווחו שמועות בעיר, כי הגרמנים הביאו להוצאת צו, שלפיו היו אמורים כל היהודים הכשירים להישלח לעבודת כפייה בתוניסיה תוך 15 יום.

למזלם של יהודי לוב, הצו שהורה לגייסם לעבודות חיוניות נכנס לתוקפו במחצית השנה לפני השלמת כיבושה של הארץ. ביצעו נתקל בקשים מינהליים וכלכליים מרובים ובסופו של דבר עיקר יישומו הופקד בידי יהודים, כמעט ללא מעורבות איטלקית, קל וחומר גרמנית. כתוצאה מכך הפגיעה במגויסים ובקהילה ככלל הייתה בעיקרה נפשית, חברתית וכלכלית.

השהייה במחנות העבודה הייתה בתנאים פיסיים קשים, אך להוציא יוצאים מן הכלל ספורים לא הייתה התעמרות מכוונת ביהודים והם לא הועבדו בפרך. גם בתחום זה בולט ההבדל בין האיטלקים לגרמנים בהחלטה של עבודת כפייה.

ח. העמקת התחיקה הגזענית

הרעת יחס השלטון ליהודים בלוב הלכה וגברה לאחר כניסת איטליה למלחמה וקיבלה תאוצה נוספת עקב כישלונות צבאה ובואה של תגבורת גרמנית ללוב. לתהליך כללי זה נתווסף מצבם המיוחד של היהודים בלוב ועמדותיהם הפוליטיות במהלך המלחמה. לא רק אהדתם המופגנת של יהודי קירניקה והמוסויות של יהודי טריפוליטאניה לצבא הבריטי הייתה לצנינים בעיני השלטונות.

עקב המלחמה הורע מצבם הכלכלי של רבים מתושבי לוב, אולם באותו זמן סוחרים רבים עשו עסקים נאים. רווחים גבוהים במיוחד עשו הספקים לרשויות המדינה וכוחות ה"ציר" או הקבלנים שלהם, שחלק ניכר מהם היו יהודים. איטלקים רבים הושפעו מן ההתבטאויות האנטישמיות שהלכו ורבו בעיתונות הפשיסטית בלוב. הזלזול ביהודים גבר עוד לנוכח תחילת יישומה של התחיקה האנטישמית בלוב.

הזעם על היהודים המתעשרים והקנאה בהם גברו על רקע מצבם החוקי המדרדר. הגרמנים מצידם דחקו מטעמים אידיאולוגיים באיטלקים להעמיק את התחיקה הגזענית, ובמיוחד את יישומה.

הגברת העוינות העממית האיטלקית ליהודים והלחץ הגרמני תרמו להקשחת העמדה האיטלקית הרשמית, שבאה לידי ביטוי בתחיקה וביישומה כאחד. בין הצעדים החמורים שננקטו בהתחלת 1941 הייתה שלילת המונופולין על הסחר הסיטונאי מידי יהודי טריפולי, מתוך כוונה לערער את בסיסה הכלכלי של הקהילה.

עקב המעמד הדומיננטי הממושך של היהודים בחיי הכלכלה של לוב לא היה ניתן בכוח חוק להפוך את הסדר הכלכלי על פניו. מעמד היהודים בחיי המסחר הוסיף להיות איתן בפועל, לפעמים על ידי כניסה לשותפות עם איטלקים, ואילו הרשויות הממלכתיות, לרבות הצבא הגרמני, נעזרו רבות בשירותיהם.

השלטונות פגעו בחיי התרבות והחברה של קהילת טריפולי, כאשר הורו לסגור מוסדות תרבות שונים, כמו: ההסתדרות הספורטיבית "מכבי", בתואנה שאנשיה גילו באופן ברור את סיפוקם מן ההתקפה הבריטית בקירניקה; המועדון הציוני "בן-יהודה", שבו לימדו עברית; ואף את "תלמוד-תורה". סגירת מוסדות תרבות אלה ואחרים פגעה קשות ביהודים, מאחר שעוד קודם לכן הם הוצאו ממוסדות חינוך איטלקיים.

נוסף לגירוש נתיני אויב בעיקר בחודשים ינואר-מאי 1942, הגליית יהודי קירניקה (מאי-אוקטובר 1942) וגיוס יהודי טריפוליטאניה לעבודות כפייה (יוני 1942 ואילך) – הוצאו בשנת 1942 צווים, שכוונתם הייתה לערער לחלוטין את מעמדם הכלכלי של היהודים ולהרגיש את מעמדם הנחות מכל הבחינות.

ב-30 במאי הוציא המושל צו, שאסר על יהודים ללא הבדל נתינות לבצע עסקאות של נדל"ן ושל מפעילים חקלאיים בכל צורה שהיא (קנייה, מכירה או חכירה) עם איטלקים ארים או עם מוסלמים, לתקופה העולה על שלוש שנים. הצו נכנס לתוקפו כעבור שלושה ימים. כיוון שעסקאות מעין אלה היו לרוב לפרקי זמן ארוכים, הרי הצו מנע את ביצוען, למעט עסקאות שנעשו בתוך הקהילה היהודית. הצו התיר הענקת מתנות בתחומים הנ"ל למוסדות צדקה, בכפיפות לאישור הרשויות המוסמכות. הצו הורה עוד, כי חברות המייצגות אינטרסים של יהודים יורשו לפעול רק תחת פיקוח ממשלתי. הצו בא להסדיר את פעילותן של חברות

מעורבות של יהודים ושאינם יהודים, מאחר שהיה צריך למצוא פיתרון לניגוד שבין מעמדם הכלכלי של היהודים בלוב ובין המצב החוקי.

המטרה הרשמית של הצו הייתה להגן על המבנה הכלכלי של לוב מפני מגמות ספקולטיביות הנובעות ממצב המלחמה, וזאת על ידי הסדרת המעורבות היהודית בפעילות מסחרית, תעשייתית ואחרת. הצו אומנם אסר על היהודים לעסוק בסחר חוץ, במסחר סיטונאי ובסחר הקשור להגנת לוב, אך המושל הכללי של לוב היה רשאי מטעמים של טובת הציבור להעניק ליהודים רישיונות זמניים בתקופת מעבר, כפוף לתנאים מסוימים. בדרך זו היה ניתן לעקוף את הצו, אולם עקב הרעת היחס כלפי היהודים, שמצא את ביטויו באווירה הכללית, בגירושים ובעבודות הכפייה – החל הצו לפגוע במעמד הכלכלי והחברתי.

השלמת התחיקה הגזענית בלוב נעשתה ב-9 באוקטובר, כאשר התחיקה הגזענית שהייתה בתוקף באיטליה הורחבה במפורש גם על לוב. גם קודם לכן צוין בחוקים רבים שהם תקפים לגבי לוב, אך החוק הנדון הרחיב את התחולה ומעתה היא הייתה כללית. החוק ביטל כל העדפה שהייתה ליהודים בעלי נתינות לובית או זרה כלשהי לעומת יהודים איטלקיים בלוב.

החוק אף קבע במפורש את נחיתותם המוסרית המשפטית של היהודים לעומת המוסלמים. אומנם גם חוקים ותקנות קודמים הטילו הגבלות על יהודים, אך קודם לכן לא צוין אף לא בחוק אחד שהם נחותים מהמוסלמים. נוסף לחלקו ההצהרתי, היו בחוק זה הגבלות נוספות על היהודים: נאסר עליהם ליהנות מכל זיכיון שמקורו ברכוש המדינה, בתחום החקלאות, היערות והמחצבים; להיות בעלים או מנהלים של מוסדות אשראי, ביטוח, תובלה, שייט או שילוח סחורות; להיות חברים באגודה שיתופית. נוסף לאיסורים בתחום הכלכלי קבע החוק הגבלות בתחום התרבותי/דתי והחברתי.

על יהודים נאסר לפרסם פרסום בכתב שאיננו בעל אופי דתי במובן המצומצם ביותר של המילה. מאחר שהיו באותה עת בלוב יהודים לא מעטים, בעיקר עיתונאים ומורים, שפרסמו חומר שאיננו דתי, והיה גם בית דפוס יהודי – הרי היה באיסור זה כדי לפגוע בקידומה החברתי והתרבותי של הקהילה.

החוק גם שינה את מעמד הקהילה היהודית בלוב וקבע שתוקם קהילה נפרדת ליהודים האיטלקיים. בדרך זו ניתק החוק את קהילת היהודים הלובים מאיחוד הקהילות היהודיות באיטליה. אשר עד אז רבה הייתה מעורבותו בהנהגת הקהילה ובתיווך בינה ובין השלטונות. תקנון הקהילה היה מבוסס על תקנון הקהילות האיטלקיות ובעלי התפקידים הבכירים, ובכללם הרב הראשי, נתמנו מטעם איחוד הקהילות ברומא.

חוק זה נכנס לתוקפו עם פרסומו בעיתון הרשמי של לוב ב-17 בדצמבר 1942, כאשר כוחות ה"ציר" היו בנסיגה מקירניקה ומטריפוליטאניה לתוניסיה והכוחות הבריטיים והצרפתיים השתלטו במהירות על האזורים שפוננו, לכן במשך חמשת הבעות שבהם עוד היה שלטון איטלקי בטרפולי לא יושם חוק זה בפועל. אומנם היה זה פרק זמן קשה מאוד ליהודים בלוב, אבל הקושי נבע בעיקרו מן הפעילות המלחמתית, ורבים ניסו למצוא מסתור בכפרים קרובים ואף מרוחקים. גם המחסור הגובר במצרכי מזון היקשה מאוד על היהודים, כמו על כלל האוכלוסייה. בשלבים האחרונים של נסיגת כוחות ה"ציר" היו גם פגיעות מכוונות ביהודים, כמו שדירת חנויותיהם בידי גרמנים בסוק אל-תורך שבעיר העתיקה בטרפולי, בח'ומס ובמצראטה.

קהילת יהודי לוב סבלה בעת מלחמת העולם השנייה – מי יותר ומי פחות – מהימצאותה בשדה המערכה; בכך לא היו היהודים שונים מכלל תושבי הארץ, איטלקים כמוסלמים. הסבל והסכנה היו נעוצים ביישומה של התחיקה הגזענית ובתקנות מיוחדות שנבעו ממצב המלחמה והביאו על יהודי לוב, נוסף על פגיעות בתחומי החינוך והתעסוקה, הגליה, גירוש ועבודת כפייה. למרות הפורענויות הרבות שנפלו בחלקה של קהילה זו, היא הייתה היחסית בת מזל הודות לשלוש סיבות: הימצאותה תחת שלטון איטלקי ישיר, במשך רוב הזמן הזה; הכיבוש הבריטי-צרפתי; ליכודה הפנימי.

כאשר הוחל ביישום התחיקה הגזענית בלוב לא אץ הממשל האיטלקי לממשה בדקדקנות וגם האוכלוסייה ככלל לא הייתה להוטת להתנכל ליהודים. היחס ליהודים הורע ככל שנודעו יותר פרטים על שיתוף הפעולה היהודי-בריטי בקירניקה וגברה ההסתה האנטישמית בעיתונות ומצד הגרמנים. עם זאת, יהודים רבים המשיכו בעסקיהם, ובמקרים רבים היה ניתן להקל ואף לבטל את רוע הגזירה.

גם יהודים ששהו במחנות הסגר ובמחנות עבודה פיתחו בדרך כלל יחסים תקינים עם שומריהם האיטלקיים, וסבלם נבע בעיקרו מתנאים סביבתיים קשים ומתזונה לקויה, אבל כמעט לא מהתעללות מכוונת מצד האיטלקים, הסבל גבר כאשר נקלעו יהודים לזרמים לשליטתם של גרמנים בתוניסיה ובאירופה, אך במקומות גירושם באירופה הם זכו ליחס מועדף בזכות נתינותם הבריטית ורובם ניצלו.

הכיבוש הבריטי-צרפתי של לוב קטע את התהליך בשלב מסוים, כאשר במחנה המעצר בטרפוליטאניה הוחמר מאוד המצב עקב אי הצלחת האיטלקים להדביר את התפשטות מגפת הטיפוס וכאשר בארץ כולה נכנסה התחיקה הגזענית לשלביה הסופיים. תחיקה זו, בשילוב העוינות המתפתחת על רקע כלכלי והתגברות התעמולה האנטישמית וההשפעה הגרמנית סיכנו מאוד את מצב הקהילה. הכיבוש הביא לפינוי הגולים, אולם לא לביטול התחיקה הגזענית, שכן, בתור כוח כובש, בריטניה לא ראתה את עצמה זכאית לשנות את המצב החוקי, ורק לאחר זמן רב שונתה תחיקה זו.

בקהילת יהודי לוב בשעותיה הקשות בלטו העזרה ההדדית והתחושה שכל ישראל ערבים זה לזה. הדבר ניכר כלפי פנים וכלפי חוץ: ניתן סיוע ליהודים שנתרוששו או שביתם נחרב; הורחבה מערכת החינוך הקהילתית; הוגש סיוע לגולים, למגורשים ואף לפליטים: כשם שיהודי בנגאזי סייעו לפליטים מאירופה, כך נעזרו המגורשים בתוניסיה ובאירופה בקהילות המקומיות או ביהודים שהיו כלואים יחד עימם.

העובדה שקבוצות המגורשים כמעט לא פוצלו והמשפחות נותרו לרוב ביחד ודאי הקלה עליהם להתגבר על מוראות השהייה במחנות הריכוז.

יהודי לוב ידעו להבחין בין התחיקה האנטישמית ובין איטליה והאיטלקים ולא פיתחו רגשות עוינות כלפיהם. המלחמה הבהירה להם עד כמה מעורער מעמדם גם תחת שלטון אוהד כמו השלטון האיטלקי. הפגישה עם החיילים הארצישראלים הוכיחה להם, כי מצבם אינו גזירה משמים ויש ביכולתם לעצב את גורלם כעם חופשי בארצות.

עדותה של רומאנו (ברדה) בובה על קורותיה בלוב בתקופת השואה ותהליך קליטתה בארץ-ישראל

עדות

רומאנו (ברדה) בובה, נולדה בשנת 1931 בעיר בנגאזי {BENGHAZI} שבלוב. היא מספרת בעדותה על חיי משפחתה הענפה בבנגאזי, שמירת חגי ישראל והמסורת הספרדית.

בהמשך היא מספרת על כניסת הגרמנים ושילוח היהודים למחנה ג'אדו. התנאים הקשים במחנה: הרעב, חוסר והתנאים סניטאריים הירודים.

אחותה בת ה-16 ובת דודתה בת ה-18 ועוד שנים-עשר בני המשפחה מתו מטיפוס. בלבה חשה בפחד ואי וודאות על העתיד הצפון לה.

כל המשפחה הענפה כולל סבתותיה ישנו על מחצלת אחת. אמה הגיעה למחנה כאשר הייתה בהריון מתקדם וילדה ילד מת.

אחרי שנה וחצי שוחרר המחנה על ידי הצבא הבריטי ועיקר משימתו הייתה לטפל במחלות שנבעו מתת-תזונה.

היא חוזרת לבנגאזי. שיקום המשפחה מתחיל מחדש. ביתם נהרס והם נשארו ללא רכוש. נוסף על כך המצב הכלכלי היה קשה.

בשנת 1949 עלתה לארץ-ישראל ומתארת את חבלי קליטתה ותחושתה בעניין הפער העדתי.

רומנו בובה מסרה את עדותה ב"יד ושם" בפני מצלמת וידיאו ודיברה באופן חופשי. עדותה תומללה למסמך כתוב. כדי לא לפגוע באוטנטיות העדות. לא שיניתי את ניסוח הדברים והתחביר. ההדגשות במסמך הם שלי.

להלן העדות המלאה:

- ש: **רומאנו בובה** מבית ברדה, ילידת 1931, בעיר בנגאזי (BENGHAZI), שבלוב.
אנחנו נרצה לשמוע קצת על הבית שלך.
- ת: הבית שלנו היה בית מסורתי. בית של ארבע בנות ושני בנים, אבא ואמא. אבא שלי עבד באטליז, סבא שלי גם באותו המקצוע. הייתה לנו משפחה גדולה. כולנו היינו מתאספים ביחד כל החגים. היה בית חם, בית טוב. סבתא והדודה חיו עם אמא שלי ארבעים שנה. היה בית חם, בית תענוג עם כל השמחה שהייתה לנו בבית.
- ש: איזה חג נשאר לך בזיכרון?
ת: בזיכרון, חג הפסח: כשהיינו מתאספים כולנו ביחד. ובאמת, זה היה בית שאמא שלי, שקיבלה את כל המשפחה, בית חם. סבתא שלי ושתי דודות, הן היו חיות עם אמא שלי, אז אמא שלי הייתה מקבלת את כל המשפחה, כדי לעשות כבוד לסבתא שלי.
- ת: הכנות של בשרים, של כבש, המסורת שלנו לא היו אוכלים פיתות, היינו אוכלים מצות, היינו עושים פיתות בבית. וזה היה כל דבר בשבילנו כיף. מתאספים כולם, אוכלים כולם, שותים, כל המשפחה, כולם, היו שמחים, כשבאו לבית של ההורים שלי. אבל חבל שזה קרה...
- ש: תספרי מה עוד, עוד מאכלים?
ת: בשרים, כבש, פיתות עשויות בבית. כל מיני טוב היה בבית.
- ש: איזה עוד חג את זוכרת?
ת: ראש השנה. גם חג גדול של כל היהודים. כל החגים שאנחנו עוברים בארץ, אנחנו עברנו בלוב. ואפילו יש לנו מנהגים שלא עושים את זה גם בארץ ואנחנו עשינו שם. והיינו בשמחת חיים, בבית טוב, חם.
- ש: מה היה למשל בסוכות?
ת: בטח שהיינו חוגגים סוכה. היינו עושים סוכה גדולה לכל המשפחה. באים לחגוג, שבעה ימים אוכלים בסוכה. היה שולחן ארוך בתוך הסוכה. היינו אוכלים כולם ביחד, כל המשפחה וכל הדודים, באים לברך בלילה, צהריים. היו חגים, באמת היו חגים בבית חם.
- ש: בשכונה שגרתם, גרו רק יהודים?
ת: אנחנו גרנו בהתחלה בבית של סבא שלי, הבית של הסבא שלי היה גדול מאוד. **במלחמת העולם השנייה נפלה פצצה. אז התחלנו לברוח מכפרים לכפרים.** אמא שלי הייתה מאוד מפוחדת מהפצצות, מהמלחמה. היינו בורחים מכפר לכפר, כדי שלא תיפול איזו פצצה. במזל שלנו, לאבא שלי היה עוד בית, יום לפני כיפורים, יצאנו מהבית, ברחנו לכפר, באותו הלילה כבר נפלו עליו כמה פצצות, חזרנו בחזרה לבנגאזי, **מצאנו את הבית שלנו הרוס. אם היינו נשארים, היינו מתים כולנו.** זה המזל שלנו, שאנחנו יצאנו, ברחנו למקום אחר.
- ש: **תספרי לי עוד קצת על התקופה לפני המלחמה**, הייתם שם מאורגנים בקהילה?
ת: הייתה קהילה?
ש: האוכלוסייה של בנגאזי היא קטנה מאוד.
ש: בכל זאת? ת: **כולם היו מלוכדים.**

- ש: היה איזה קומיטה?
ת: בטח, יש קומיטה, יש בתי-כנסת גדולים, למי שיש בעיה, הולך לקומיטה, אבל היהודים בבנגאזי לא הייתה להם בעיה, מפני שהייתה אוכלוסייה מאוד קטנה, והיה כל טוב, ואז, כשקרה...
- ש: היו גם עשירים וגם עניים?
ת: עניים-עניים לא היו. היו עשירים והיו בינוניים.
- ש: **והייתה עזרה הדדית?**
ת: כן. מי שזקוק לעזרה, בא לקומיטה, ועוזרים לו. לא היה, חס וחלילה, מישהו שאין לו מה לאכול, שם זו הייתה אוכלוסייה מאוד קטנה, בבנגאזי.
- ש: כשיש הרבה ילדים בבית וצריך חתונה, צריך בר-מצווה?
ת: אמא שלי, בסך הכל, עשתה חתונה אחת. אחותי בת 16. **פחדנו מהגרמנים שייקחו. התחתנה והלכה למחנה ריכוז בת 16.** אז אמא שלי לא חיתנה אף ילד, עד שבאנו ארצה. אבל חתונה, מי לא יכול לעשות חתונה? החתונות בחו"ל לא היו אולם מפואר כמו שהיום, צריכים לבזבז כל-כך הרבה כספים בשביל לעשות חתונה. הייתה חתונה צנועה בבית ואחר-כך הברכה בבית-הכנסת.
- ש: עם הערבים, הסתדרתם?
ת: אנחנו עם הערבים הסתדרנו יפה מאוד, עד שקמה מדינת ישראל. כשקמה מדינת ישראל...
- ש: על זה נשמע אחר-כך. רציתי לשאול, לבית-ספר, הלכתם לבתי-ספר רגילים או לבתי-ספר לחוד?
ת: לא נתנו ללכת לבית-ספר. בהתחלה היה משטר איטלקי, אז התחילו, אחותי הגדולה, למשל, שהתחתנה בת 16, נכנסה עד כיתה ב', והוציאו אותה.
- ש: למה?
ת: הייתה מלחמה. ומי יכול ללכת לבית-ספר? פחדו מהגרמנים, פחדו מהערבים. אחי למד בכיתה א', ב' גם הוא, ונגמר. ואנחנו כולנו היינו קטנים.
- ש: היה שם "תלמוד תורה"?
ת: היה "תלמוד תורה", אבל שלחו, אז, בזמננו, לא היו שולחים בנות ל"תלמוד תורה", רק את הבנים. אז הבנים הלכו, למשל, אחי הקטן אהב ללכת והוא באמת למד הרבה ב"תלמוד תורה", אחי הגדול לא – הוא לא הלך.
- ש: הייתה איזו מנהיגות יהודית, רב, או תנועת נוער, שאת זוכרת?
ת: היו רבנים והייתה עליית הנוער. אני, למשל, הייתי הולכת בלילה לעליית הנוער, בשביל ללמוד קצת עברית. רציתי את זה, אמא שלי פחדה עלי, היא הייתה מלווה אותי. הייתי לוקחת שיעור של שעה וחוזרת הביתה.
- ש: בטח היית יפה?
ת: תראי, לא בגלל היופי, ליופי אין סוף. אחד יפה, אחד מכוער, אבל **פחדו כל הזמן מהערבים, כי חטפו יהודיות, לקחו אותן ועד היום לא יודעים איפה.** ואז היו המאורעות של הערבים, כשמדינת ישראל קמה.
- ש: זה אחרי המלחמה? ת: כן.
- ש: ...היו לכם קשרים עם קהילה אחרת, היו לכם קרובי משפחה אולי בצרפת?
ת: לא. לנו, במיוחד, למשפחה שלנו לא. השורשים של ההורים שלי – המשפחה של בעלי – המשפחה של ההורים שלי, הם היו הראשונים בלוב, בבנגאזי. מאז אין לנו שום קשר בקהילה אחרת בצרפת, באיטליה, לא היה, קק בלוב.
- ש: דיברו על מדינת ישראל עוד לפני המלחמה, כלומר על פלסטינה? ת: כן.

- ש: הייתה קופסה של "הקרן הקיימת"?
 ת: דיברו, ואחי ברח לטריפולי. הוא חשב לעבור מטריפולי לישראל בסירות, והוא לא הצליח. האונייה הראשונה שבאה לארץ, מטריפולי, הוא בא.
- ש: הייתה לכם בבית קופסה של "הקרן הקיימת"?
 ת: לא. כל מי שרצה, עשה קופה לבד. ... אם את רוצה לתרום, יכול ל... או שהתרומה הכי טובה אצלו, שהולכים לבית הכנסת ותורמים בבית-הכנסת. זו התרומה הכי טובה.
- ש: את זוכרת איזה שם של איזה רב?
 ת: כן, בטח. אני זוכרת את הרב הגדול ביותר בלוב, ביום שהוא נפטר, זה היה מחוץ לעיר בנגאזי, הוא היה גוסס ואני הייתי בין הרגליים של הגברים, הייתי ילדה קטנה. הוא הרב הראשי, קראו לו רבי חמוס פלאח. הרב הראשי של לוב.
- ש: מתי הוא נפטר? ת: לא זוכרת.
- ש: לפני המלחמה? ת: לפני שיצאנו לגטו.
- ש: היית אומרת שהילדות שלך והתקופה לפני המלחמה, הייתה תקופה טובה, לא...
 ת: תראי, כילדה בת שש, היה לי באמת טוב, לא היה לנו כלום, לא עם הערבים ולא עם הגרמנים. עד שקרתה מלחמת העולם השנייה, ובבנגאזי כל לילה היו פצצות. כל לילה, ואחרי זה לקחו את היהודים למחנה ריכוז.
- ש: על זה תספרי לי קצת יותר בפרטי פרטים. איך זה התחיל? קודם היו אצלכם איטלקים? ת: נכון.
- ש: איך זה היה בזמן הזה?
 ת: בזמן האיטלקים היה טוב מאוד. היה מצוין. היה שקט, לא הייתה שום הפרעה.
- ש: דיברו איטלקית?
 ת: דיברנו איטלקית, דיברו ערבית. המשטר היה איטלקי. דיברו ערבית, דיברו איטלקית. השפה השנייה הייתה איטלקית. בעלי קורא וכותב באיטלקית.
- ש: בזמן האיטלקים היה טוב?
 ת: בזמן האיטלקים היה בסדר גמור, עד שפרצה מלחמת העולם השנייה, אז האיטלקים יצאו והגרמנים נכנסו, זו הייתה תקופה קשה מאוד.
- ש: תספרי עכשיו בדיוק מתי נכנסו הגרמנים ואיך זה היה?
 ת: כשנכנסו הגרמנים, היה מאוד קשה. אחר-כך יצאו הגרמנים ונכנסו הבריטים.
- ש: אבל תספרי קודם כל הגרמנים – באו הגרמנים, מה קרה?
 ת: היה לנו קשה מאוד.
- ש: אבל מה קרה בדיוק, נכנסו לבתים? אספו אנשים?
 ת: לא, לא נכנסו לבתים ולא לקחו אנשים.
- ש: מה כן עשו?
 ת: הם רצו פשוט מאוד לכבוש את המקום. אני לא יודעת אם היו נשאים, מה היה קורה לנו.
- ש: אבל מה קרה ליהודים בזמן של הגרמנים?
 ת: שום דבר. בלוב, לא היה כלום.
- ש: לא סבלתם מהגרמנים?
 ת: לא. גנבו בבתים, כל מה שיש לנו בבתים. גרמנים, איטלקים. בבית של הסבא שלי היו שבעה חדרים, לא השאירו כלום, עד היום אנחנו לא ... כשבאו הגרמנים, לקחו אותנו למחנה ריכוז.
- ש: קודם שדדו אתכם?
 ת: גנבו. מבחינת פגיעה באנשים, לא עשו כלום. גניבות כן. ואז לקחו אותנו.
- ש: מה לקחו? דברים?

ת: כל מה שיש, הכל. אם זה חנויות, אם זה בתים, הכל.
 ש: הזהב? ת: כל מה שתפסו.
 ש: כלומר, באו לבית שלכם ואמרו: תתנו זהב, או תתנו כסף?
 ת: פתחו ולקחו, בלי שום, לא שאלו ולא כלום.
 ש: **אצלכם בבית, מה עשו הגרמנים?** ת: לקחו את כל מה שיש לנו.
 ש: מהחנות?
 ת: החנות, מבתיים, ממה שאת רוצה. אחר-כך אמרו: יאללה, יהודים, אנחנו לוקחים אתכם. משאיות. לא לקחת שום דבר, רק בגדים ותלכו. ואנחנו עולים למשאיות, ואנחנו לא יודעים לאן אנחנו הולכים.

ש: אתם הלכתם בשקט, או הייתה פאניקה?
 ת: לא הייתה שום פאניקה. כמות כזאת קטנה יכולה לעשות פאניקה?
 ש: חשבת, אולי...
 ת: תראי, אנחנו, קודם כל, ילדים קטנים. אמא ואבא לא רצו לעשות פאניקה, פחדו עלינו. אנחנו הולכים. ההורים בטוח שהם ידעו מה צריך לקרות. **ואז עלינו למשאיות ולקחו אותנו. נכנסנו למחנה כזה גדול, אני זוכרת, היה כושי וגרמני אחד בשער, ואבא שלי אמר לאמא שלי: סימן זה לא טוב. למה המחנה הזה כולו מגודר?** – אז היא אמרה לו: אלוהים גדול. ואז הכניסו אותנו למחנה הזה, והיו ביתנים-ביתנים. והכניסו אותנו לביתן כזה גדול, אני לא אשכח את הדרך הזו, ואמרו שכל אחד יתפוס לו פינה. מי שיש לו שמיכה, שיעשה מחיצה.
 ש: לכם הייתה?
 ת: כן. אמא שלי הייתה בהריון. אנחנו היינו שלוש בנות ושני אחים. אחותי הייתה נשואה, והנשים הצעירות, הנשואות, כמובן לקחו אותן לביתן לבד.
 ש: עם הבעלים?
 ת: עם הבעלים. כן, עם הבעלים ביחד. ואז אני זוכרת, אמא שלי לקחת פינה. הפינה הזו יכולה להיות שלושה מטרים על שלושה מטרים. זה מה שהיה מגיע לנו. לא הבאנו איתנו כלום – לא שמיכות ולא מזרונים.
 אם אני לא טועה, נתנו לנו משהו כמו קש, שטיח, מחצלת, וישבנו כולנו על זה. אבא ואמא ישבו, ולקחו אותנו כולנו, הקטנים, על ידם. אמא שלי בהריון. אחותי חלתה מאוד. היא יותר גדולה ממני בשלוש שנים, אז אמרו לקחת אותה לבית-חולים. לקחו אותה לבית חולם, אבל זה לא היה בית-חולים.

היו זורקים את האנשים אחד על השני, וזה הכל, מי שימות – ימות, ומי שיחיה – יחיה. אני זוכרת, שאחי חלה בטיפוס, והוא קיבל שטף דם, שזה היה שלולית מתחתיו, אבל לא רצו לקחת אותו לבית חולים. אמא אומרת: זה לא בית-חולים, הנה, הבת שלי שם, מי יודע מה קרה איתה? – אנשים, **מרוב שהם היו רעבים**, או היו חולים. אף אחד לא יכול לבקר אחד את השני. לא יכלו להגיע לבית-החולים, איפה שאחותי הייתה שוכבת. אנחנו ידענו שזה לא בית-חולים סתם, זה לא היה בית-חולים. המזל של אחי, הפסיק לו שטף הדם והחום ירד לו. אמא רק מתפללת, והעיניים לאלוהים. הוא היה בגיל 11. ואמא לקחה רק סמרטונים ומרטיבה במים ושמה לו על הראש, וברוך השם, הוא התעורר, הוא ישן. הוא רעב, רוצה לאכול – **אין מה לאכול**, אין. היו מחלקים בשעה עשר לחמנייה, שחצי שלה אני יכולה לקחת אותה בביס בפה שלי, היו תולעים, ג'וקים כתומים, ולא היו מסתכלים על זה, היינו אוכלים את זה כסוכרייה טעימה, ואכלנו אותה.

דודה שלי, אמא שלי גידלה אותה, בת 18, הייתה בוכה, והייתה אומרת לאמא שלי: **אני רעבה. ואמא שלי הייתה בוכה איתה**, הייתה אומרת לה: מה אני אתן לך לאכול? קחי את החצי לחם שלי. וזה לא עזר. מה יכול לעזור? ביס, אני אומרת לך, ביס, את

מכניסה את זה לפה שלך. וזה אוויר שם. אפילו שהיה אוכל, זה לא היה מספיק. המקום הזה ידוע, כמקום...
 ש: לא חילקו שום דבר חוץ מלחמנייה? ת: כלום.
 ש: לא מרק?
 ת: איפה מרק? איזה מרק?
 ש: ...
 ת: אני אומרת לך, לא מטבח, לא אוכל. לא כלום. ובמשך הזמן, כשאנחנו ישבנו וישבנו, והטיפוס התחיל, הכינים היו הולכים עלינו, כמו שאת אומרת, זבובים, יותר, וכל הלילה אנחנו רק מתגרדים ויושבים על שטיח הקש הזה. **כזה מצב נוראי**. אם הם חושבים שיהודי **ג'אדו** לא עברו? יש טעות.
 ש: אף אחד לא חושב כך.
 ת: הם היו מעט.
 ש: היהודים שגרו בג'אדו, לא במחנה?
 ת: **בג'אדו**, שלקחו אותם מ... ולג'אדו, לא הייתה כמות מי יודע מה.
 ש: כמה את אומרת שהיו שם?
 ת: כשלושת אלפים – ארבעת אלפים.

ש: **בדרך כלל, יהודים יודעים קצת להתארגן, הצלחתם משהו לארגן?**
 ת: שום דבר. **לעבור את השער, זה היה ירייה בראש**. ללכת בדרך אחרת, בן אדם לא יודע אם הוא יחזור. על יד המחנה היו הערבים. הכפר הערבי הזה, היו שתי חמולות, שהייתה מלחמה ביניהם, בין הערבים, בין שתי חמולות. והם לקחו מהם, חמולה אחת לקחה את כל הרכוש של החמולה השנייה, לא היה להם כלום, היו להם תמרים וזיתים, שהיו עושים מהזיתים בבית שמן. מה יש להם לתת לנו? שימכרו לנו תמרים וזיתים? אין לנו מה לקנות, הרי לא נתנו לנו להביא. יצאנו עם הידיים על הראש, חוץ מהמזוודה עם בגדים.
 אני זוכרת את הדוד שלי, היה בחצות לילה, אמא שלי הייתה נותנת לו כמה חולצות, או מכנסיים אחד, "תמכור לערבים, תביא לי קצת תמרים אם יש, שניתן לילדים. כשהיה יוצא, אמא שלי הייתה מתפללת שיחזור בשום. הוא היה מביא קילו תמרים, חצי קילו תמרים, עוד קצת קמח של שעורה, וזה לא היה מספיק. **אלוהים נתן את כל הרעב שם, את יודע מה זה? זה אוויר. שכן אדם יכול לאכול אחד את השני**. לא פתחנו את התמרים ולא ניקינו, אכלנו כך, רק להוציא את הגרעינים, אם יש בפנים תולעים, אם אין כלום, היינו אוכלים. ואז מסכנה דודה שלי, נפטרה בת 18, **עשו שם בית קברות בג'אדו**.

ש: זו שהייתה רעבה?
 ת: כן, אחת בת 18 ואחת בת 10 או 11. אחותי הדודה שלי הייתה בת 18, אחותי הייתה בת 12. את אחותי לקחו, כשנכנסו הבריטים.

ש: **נפטרו מרעב?**
 ת: **בטח, מהטיפוס, מהרעב, מהכינים שאכלו – הכינים אכלו את האנשים**.

ש: איך את התגברת על הכינים?
 ת: אמא שלי הייתה עוזרת לנו. הופכת לנו את הבגדים, כדי להוציא את הכינים מהחולצה, וגירדנו וגירדנו, ואין מים ואין טוש, ואין כלום. אין סבון, אין כלום. יותר מחצי הלחמנייה שהיו מחלקים אותה בשק כזה מלוכלך. הדודה שלי מסכנה, נפטרה, **מהמשפחה של אבא שלי, ארבעה-עשר איש מתו**. הדודה שלי בת 18 נפטרה, ואנחנו לא ידענו מי קבר, מי לקח, איפה? ואז העינינו הזה, עד שיום אחד, אמרו: אתם נפרדים, הילדים עם האמא והגברים מהנשים. את הגברים לקחו, את כולם שמו תחת הדגל, ואנחנו הילדים, כולנו היינו – ילדים אחרי הכל – מה הם יודעים? מה יכול לקרות? הם לא יודעים.

האמהות היו מודאגות, אבל לא יכלו להגיד לילדים שאנחנו עומדים למות כולנו. ילדים הם ילדים, משחקים, נשים עם נשים בוכות, הגברים למעלה, בעלייה של הדגל, מתחת לדגל. זה לקח מהבוקר, אני זוכרת, עד בערך שעה שתיים בצהריים, פתאום, בא הקצין הגרמני ואמר לגברים, לא לכולם: כל אחד שיתפוס מטאטא ויטאטא את השטח! אמא שלי וכל הנשים שהיו ביחד, אמרו: הלואי שזה הסוף, שיטאטאו, שיעשו וינקו ושיעבדו – לא נורא. ואמא כולן אמרו: אם זה ייגמר כך, נישאר ונראה מה יהיה איתנו. **פתאום הקצין הזה לקח את האווירון ויצא.**

ש: הוא היה גרמני?

ת: כן, הוא והאווירון נשרפו. הייתה לו תקלה באווירון שלו ונשרף והלך. ואנחנו נשארנו ילדים בלי אבא, לא ידענו מה הגורל שלנו, ואז נכנסו הבריטים.

ש: כשהגרמני הזה הלך, מי נשאר, מי נתן פקודות?

ת: אני לא יודעת. אני באמת לא יודעת. יכול להיות שאנשים יותר מבוגרים ממני, שהיו במקום, הם ידעו, אבל אנחנו ידענו – האמהות אמרו: או, הוא הלך" ואז נכנסו הבריטים.

ש: לפני הבריטים, רציתי לשאול אותך. כל המצב הזה שהיה נורא וקשה, אבל איך את, בתור ילדה, איך את מתגברת על כל הקשיים האלה?

ת: **קודם כל האוכל, הפחד, פחד מטיפוס.**

ש: איך את מרגישה?

ת: תגיד לי, מה אנחנו יכולים לעשות?

ש: אני יודעת שאין מה לעשות, אבל מה הרגשת?

ת: הרגשתי שאני כל היום תפוסה באמא שלי, **היה לי פחד.** אני, היום, בתור אישה מבוגרת, ואני אומרת לך, כל האמונה שלי, עד היום, אני לא יכולה לסגור דלת בלילה, אני לא יכולה להיות במקום חשוך, את מאמינה לי? **יש לי סינט** מהדלת הגדולה, שהייתה מברזל, והיו סוגרים עלינו. בשעה ארבע, חושך מצרים, בבניין, איפה שישבנו, בביתן הזה, לא היו חלונות. אם את סוגרת דלת פלדה, מה את מרגישה בפנים? חושך, נכון? זה כבר משעה ארבע סגור.

ש: לא היו בכלל חלונות?

ת: לא. כולנו מתנפלים על אמא שלי, ואמא שלי כך, עם בטן כזו גדולה. את אמא שלי לקחו לבית-חולים כדי ללדת, אבל לא הייתה מיילדת ולא רופא, היא ילדה לבד והתינוק מת על ידה. למה? מישו לא נתן לה עזרה. הילד היה בתוך שקית. גם פה בארץ קורה כזה, ילדים נולדים עם שקית כזו, הילד מת ואמא חזרה הביתה.

לא ידענו את הגורל של אחותי, באיזה מקום היא נזרקה? חולה. כשבאו הבריטים, לקחו את כל החולים **והעבירו אותם מג'אדו** למקום הקרוב ביותר. המקום הקרוב ביותר היה בטריפולי. בזה נגמרה הפרשה הזו, עד שעלינו לארץ. כשעלינו לארץ, באנו דרך טריפולי, אז אמא, הדבר הראשון שאלה בקומיטה של טריפולי: האם הגיעו אליכם בשנה זו וזו חולים מג'אדו, איפה קברתם אותם? אמרו: קברנו אותם פה בבית הקברות היהודי. אתה לא יודע אחת בשם מסעודה ברדה?

ש: לא רשמו?

ת: לא רשמו, קברו.

ש: **הייתי רוצה שתחזרי קצת בכל זאת למחנה ריכוז ג'אדו, קודם..** איך זה נראה מבחוץ? ההתרשמות הראשונה שלכם, אמרת ששם בשער, עמד קצין גרמני וכושי, ואמר... אבל איך את, בתור ילדה, איך את מרגישה?

ת: תראי, מה יכולה ילדה קטנה להתרשם מדברים כאלה? אבל ההורים מרגיעים את הילדים, לא אמרו שזה מחנה ריכוז, או הגרמנים רוצים להתנקם ביהודים, לא אמרו. פשוט מאוד הסתירו מהילדים, פחדו על הילדים. אבל בטוח שאמא ואבא שלי, הם ידעו

- מזה. אבל מה יעזור אם יגלו את זה לילדים? אבל במשך הזמן, נכנס לנו הפחד, אפילו לא לצאת מהביתן.
- ש: את פחדת ממישהו ספציפי?
- ת: לא. אני הייתי באירופה, כשהגעתי לגבול גרמניה, אני הייתי עם גיסי, בעלי ועוד אישה אחת, שהגענו לגבול גרמניה, ואמרו, אנחנו רוצים להיכנס לגרמניה... בשנת 1971, אני צעקתי ואמרתי: לא, אני לא נכנסת. היום, אני סקרנית לדעת ואני רוצה ללכת. מה שראיתי בטלוויזיה חיזק אותי הרבה.
- ש: ...
- ת: **סיוטים זה לכל החיים.**
- ש: בכל זאת היה משהו בילדות שלך עם גרמנים, והיה פחד.
- ת: בטח... **ועם הנכדה שלי, ואני מתחילה לספר מה קרה שם.**
- ש: ...
- ת: לא נשאר – זה לכל החיים.
- ש: ספרי עוד קצת, בעצם, על החיים שם, מהבוקר עד הערב, מה אתם עושים?
- ת: את יודעת מה? שם, אין מה לעשות. כל אחד זרוק באיזו פינה. כל אמא שמרה על הילדים ואבא היה כמו שומר. מה אפשר לעשות? תגידי לי, מה יש במחנה ריכוז לעשות?
- ש: לא באו לספור אתכם בבוקר?
- ת: לא. ספרו אותנו, רק ביום שהפרידו אותנו. כששמו את הגברים תחת הדגל, והאמהות לבד בביתן, והילדים בביתן לבד.
- ש: לאן שמו את הגברים?
- ת: מתחת לדגל. הם רצו להתחיל עם הגברים. לגמור אותם. היינו פוחדים ללכת לבית שימוש, אומנם לא היו בתי שימוש.
- ש: מבחינה זו, ההיגיינה, איך זה היה? היה בית שימוש, היה איפשהו...?
- ת: **לא היה בית שימוש**, לא היה. היה בור עם חתיכת פח, זה הכל. לא טוש, לא להחליף בגדים, לא לרחוץ בגדים, אין. במה? מאיפה יש? מי שהיה מדליק נר, הוא היה מקבל בעיטה מהקצין.
- בלילה, ערב שבת, אני זוכרת, הייתה לו אחת בתוך הביתן, שמה קצת שעועית, רוצה לעשות צ'ולנט לילדים, שמו אותה ליד המקום שלה. פתח הקצין את השער של הביתן, ראה אור קטן, היא אמר לו: לא, לא, זה של הילדים – **הוא נתן לה בעיטה**, האישה הייתה בהריון, **והיא מתה על המקום**. אז את אומרת שיש טוש, איך להתרחץ – זה לא ידענו.
- ש: ברז מים לשתות?
- ת: אני זוכרת שהיה ברז, שכולנו היינו מביאים כל אחד דלי, מספיקים, כל אחד בתור. מה את יכולה לעשות? איפה לעשות מקלחת, על יד אבא? על יד אמא? אני חושבת שנה וחודשיים – שנה ושלושה חודשים, זה היה סבל.
- ש: ואם מישהו נפטר, היו קוברים אותו, או שלקחו?
- ת: האמת, שהתחילו כבר אנשים למות. פתחו בית קברות. היה קבר של רב כל יהודי שהיה בג'אדו, הוא יגיד לך על זה – היה מין הר כזה, ואמרו: בואו נקבור את כולם שם בהר, מי שימות, נקבור אותו בהר הזה, נעשה מקום כמו בית קברות. הם רק התקברו לשם והתחילו לחפור, **ופתאום התגלה להם כמה אותיות בעברית**. וסקרנים לדעת, פתחו ומצאו בן אדם קבור שם, לפני המון שנים, אבל הוא נמצא עדיין כמו שקברו אותו היום, עם הבד הלבן. ואז מישהו היה שם, רב כזה, הוא אמר: לא לגעת, להחזיר את הכל בחזרה ולעשות פה בית קברות. ומי שהיה לוקח את המת, החולה לוקח את המת, בקושי בקושי היו יכולים לסחוב את המתים.

- ש: את היית שם יותר משנה, שנה וחצי כמעט, נכון?
ת: כן, באמת, כשבאו הבריטים, אז...
- ש: עוד לפני הבריטים, במשך היום, עם מי דיברת? עם אחות? עם אחת? עם אמא?
ת: אני אגיד לך משהו. בתוך הבית שלי היו ילדים, ילדים מדברים – אבל לא ידענו שכך צריך לקרות. אולי יותר מאוחר, כמה שנשארו, התחלנו להבין שזה לא סוף טוב.
- ש: **מה עשיתם ביניכם?**
ת: מה יש לעשות? אחד חולה, שוכב, אמא בהריון, יושבת, מה היא יכולה לעשות? אבא עם היד כך על הלחי שלו, והוא חושב. אח שלי חולה, אחותי חולה, כולם היו חולים, כולם היו מתגרדים, כולם היו רעבים, מה יש לדבר? אין על מה לדבר. אין.
- ש: הילדים, בדרך כלל, מתאספים יחד?
ת: משחקים יחד. ההורים מפחדים לתת להם.
ש: אפשר לשחק במשהו?
ת: יושבים, משחקים, מדברים – ילדים. מה הם יכולים לעשות? לא תעסוקה ולא בית-ספר ולא אוכל, לא מקלחת ולא כלום, כלום, מה יש לדבר?
ש: היה שם איזה ארגון של היהודים? איזה ועד שהתארגן? ת: לא.
- ש: היו דורשים מכם הגרמנים, או אלה ששמרו שם, היו דורשים דבר מה, נניח איזה סדר מסוים, או מתי ללכת לישון או מתי לקום?
ת: ללכת לישון, תמיד בארבע סגרו את הדלת. ואנחנו כבר, נכנס לנו בראש, שאנחנו כבר, שלוש פעמים מתאספים על ידנו, ידענו שהם רוצים לסגור את הדלת הגדולה הזאת, שיהיה סוף.
- ש: בטח היו שם כמה שומרים גרמנים?
ת: בטח שהיו שומרים, אבל תגידי לי, היינו יכולים לברוח?
ש: אני מתכוונת, פקודות, מי היה במגע איתכם?
ת: היה בית קטן, בתוכו כל הגרמנים האלה, והם שנתנו את הפקודות, אבל מה, אף אחד לא העז לברוח.
- ש: בטח שלא.
ת: **איך יכול להיות דבר כזה?**
ש: היו מגדלי שמירה?
ת: היה מגדל אחד של שמירה, והיתר, כולו היה מגודר, כל המחנה היה מגודר.
ש: היה מקרה שמישהו רצה לברוח?
ת: **לא היה, פחדו.**
- ש: את שאלת שאלות, שאלת את אמא משהו, או את אבא, מה יהיה, מה קורה?
ת: תשמעי, כל הזמן אבא ואמא מרגיעים, אפילו אם אני אשאל, יגידו: כן, זה בסדר, אנחנו עוד מעט חוזרים הביתה והכל יהיה בסדר. וילדים של פעם הם לא הילדים של היום – מה שאמא ואבא היו אומרים, אנחנו אומרים כן. תראי, גם ילד שרואה את המצב הזה, מבין משהו, כשרואה משפחה חולים, כשרואה את האמא בהריון בחודש תשיעי, כשרואה את האבא יושב עצוב, מה יש לך להגיד לאמא ואבא? קודם כל, הם לא יכולים לעזור לנו בכלום.
- ש: **את עצובה?**
ת: כולם היו עצובים, כולם. אמא שלי, במקרה הזה, עד שהיא נפטרה, היא הייתה עצובה, כל הזמן.
- ש: למי את היית הכי קשורה?
ת: האמת, אני הייתי הכי קשורה, הרבה, אפילו כשבאתי לארץ, רק עם הסבתא שלי. כי אנחנו כל הזמן היינו במשפחה אחת, ולמה אני אומרת לך? הדודה שלי שבכתה לאמא ואמרה: אני רעבה, אנחנו גדלנו יחד כולנו, את יודעת, בחוץ לארץ זה לא כמו בארץ.

גדלנו כולנו, ארבעים שנה ההורים של אבא עם אמא שלי. אמא שלי הייתה יתומה. אין לה משפחה, רק אחים ואחיות, אין לה אבא ואמא. אז היא חיה עם חותמה, כמו אמא ואבא. אז אני כך הייתי עם סבתא שלי, אני הייתי מאוד מאושרת עם סבתא שלי, וגם עם אמא, בטוח.

ש: סבתא הייתה שם איתכם כל הזמן? ת: כן.

ש: כמה אפשר עוד לדאוג אחד לשני, על משהו קטן?

ת: במה לדאוג? כולם היו זקוקים, מאיפה?

ש: בעידוד...

ת: היינו דואגים. אבל זה לא נותן להם כלום. אם הם החזירו את הדאגה לילדים אחרים – מה אנחנו יכולים לעשות? בטוח שהגדולים היו מודאגים, אחד מדבר לשני, לפעמים אני רואה את אבא ואת אמא שלי מדברים אחד לשני באוזן, כדי שאנחנו לא נשמע. אבל כשיצאנו מהמחנה, הרגשנו את זה מאוד.

ש: ואז כל הזמן אכלתם רק את הלחמניות האלה, שהביאו לכם?

ת: זהו.

ש: לא הייתה שום אפשרות לבשל שום דבר?

ת: כלום. מאיפה יהיה? מאיפה? אין שוק...

ש: לפעמים מבריחים משהו, מישהו יכול להשיג?

ת: אני אומרת לך, שהערבים האלה שהיו שתי חנויות, ביניהם הייתה מלחמה. הדוד שלי ז"ל היה לפעמים יוצא, לא תמיד, הוא סיכן את החיים שלו, יכולים לתת לו ירייה בראש וגרמנו, אמא שלי הייתה נותנת לו כמה בגדים: תעשה לי טובה, אני לא יכולה, אני בהריון, אני לא יכולה לצאת, לך יותר קל, תצא. היה יוצא, מביא לו את הקילו, חצי קילו תמרים, או קילו, שני קילו קמח של שעורה, בשבילנו זה היה מעדן. אבל מה הבעיה? שאת מבשלת את זה וזה לא מספיק לרגע. את אוכלת אותו, אחרי שעה, את כבר רעבה. אני לא יודעת אם זה מהטיפוס, אני לא יודעת אם זה מהאוויר, הם אומרים שה אוויר מאוד מאוד ... זה כמו שבן אדם הולך לבית הבראה. מה אנחנו יכולים לעשות. בגדים נגמרים. אנחנו לא הבאנו כלום איתנו למחנה ריכוז, חוץ מהמזוודה של הבגדים.

ש: את הזהב, את הדברים האלה לקחו מכם?

ת: אמרתי לך, במלחמה, מה שהלך בהפצצות, ומה ש... הלך, ... ולא נשאר כלום.

ש: היה ביניכם, אולי מישהו שרצה לעודד אתכם קצת? לספר משהו? לאסוף את הילדים?

ת: כולם באותה הבעיה. אם היה בא, למשל, מחוץ למחנה, לעודד את האנשים שבמחנה, יכול להיות. אבל לכל אחד יש את הצרה שלו, אז מי יעודד אותנו?

ש: המבוגרים את הילדים?

ת: כולם חולים, כולם עם כינים, כולם מלוכלכים. תארי לך כל היום, בן אדם יושב על הקש הזה, ישן עליו, קם בבוקר, הוא כבר הרוס. מה יש לעודד? יש אנשים בריאים? יש אנשים שיש להם יכולת? שיכולים לעודד אותנו. שיכולים לתת לנו עזרה? כל אחד מסכן שם. לא היה.

ש: אנשים שהיו קודם, לפני המלחמה, מנהיגים בקהילה, היו יחד איתכם, נכון?

ת: לא. הרבה לא באו לשם. יש חלק מבנגאזי שלקחו אותם לתוניס. יש להם אזרחות צרפתית, אז הם לקחו אותם. אין להם אזרחות צרפתית .. הם תוניסאים. לבעלי, למשל, יש לו אזרחות תוניסאית, אז לקחו אותו לתוניס.

ש: דיברתם מה יכול לקרות, מי יבוא, ידעתם על הבריטים לפני שהגיעו?

ת: לפני שבאו הבריטים, ערב אחד, הייתה שמועה בין הגברים, אמרו: אתם שמעתם מה היה אתמול בלילה? – אמרנו: מה קרה?, הוא אמר: שני חיילים בריטיים באו עם ג'יפ.

יש חלק שמדברים אנגלית, גם מאיתנו, אז דיברו איתם באנגלית, ואמרו להם: אל תדאגו, זה לא ייקח הרבה זמן ואנחנו נבוא אליכם. ואל תגידו שאנחנו היינו פה. אז בבוקר התחילו לדבר ביחד הגברים: אתם יודעים מה היה אתמול בלילה? – כמה שאנחנו נשארנו שם, לא אווירון, אפילו לא ציפור בשמיים, לא ראינו – כלום. אז הגברים התחילו ביניהם לדבר: אתם יודעים מה היה אתמול בלילה? – אז שאלנו אותם: מה היה אתמול בלילה? – אמרו: בא ג'יפ עם שני חיילים בריטיים ואמרו: אל תדאגו! יגיע היום ואנחנו נבוא אליכם. אז שאלו אותם: מתי? – הוא אומר: לא ייקח הרבה זמן, ואל תגידו שאנחנו באנו לפה. אז הם באו, כשבאו הבריטים, זו הייתה חגיגה בשבילנו. תראי, כשבאו הבריטים...

ש: **הייתה איזו התנגשות בין הבריטים לבין הגרמנים?**

ת: לא. לא נשאר אף אחד שם. אני לא יודע איך ברחו, מפני שאני הייתי קרובה למקום איפה ש... אבל כשבאו הבריטים, קודם כל, לקחו את החולים, כמו שהם אמרו, לבית-חולים, וזה לא היה בית-חולים. הם ראו אחד גוסס, זורקים אותו לצריף הזה. הבריטים?

ת: לא, מהעדה שלנו. אז לקחו את כל היהודים שהיו חולים....

ש: **זה מאוד חשוב, אני רוצה שתספרי על זה, כשבאו הבריטים, מה בדיוק קורה?**

ת: באו הבריטים, נכנסו, בדקו....

ש: כמה היו, הרבה?

ת: באמת אני לא זוכרת, אבל היו – אמרו, קודם כל אנחנו רוצים לקחת את כל החולים שיש, ממש חולים. לקחת אותם לבית-חולים. יש חלק, שבדרך מתו.

ש: איך זה הלך?

ת: לקחו קודם כל את החולים מג'יאדו לטריפולי.

ש: לקחו אותם באלונקות? מי עשה את העבודה הזאת?

ת: הבריטים והאנשים שהם עוד נמצאים במצב טוב, ... אחר-כך התחילו לתת מזון, שזה הכי חשוב.

ש: על מי אמרת שאלה שגססו, שמו אותם הצידה?

ת: כשהיו חולים ממש, לקחו אותם.

ש: מי?

ת: הבריטים, לטריפולי, כדי לטפל בהם בבתי-חולים בטריפולי. חלק מהם הגיעו וטיפלו בהם והיו באמת בסדר והכל בסדר, וחלק מתו בדרך, אחותי, למשל, מתה בדרך.

ש: אחותך הקטנה? ת: יותר גדולה ממני בשלוש שנים.

ש: זו שהייתה בת 11? ת: כן. אבל הדודה שלי, שסיפרתי לך עליה, היא מתה בג'אדו.

ש: באיזה מצב הייתה אחותך כשבאו הבריטים, היה לה טיפוס?

ת: כן. זו הייתה המחלה היחידה שהייתה שם, הטיפוס. והיה גם רעב, הרג אנשים, לא רק הטיפוס. אנשים נהיו שלדים. את רואה את הבן אדם, היה הר, והוא היה שלד עצמות, אין מה לעשות. ואז הבריטים התחילו לחלק את המזון, והביאו....

ש: בצורה מסודרת?

ת: כן. כל משפחה עומדת בתור ומקבלת מה שמגיע לה, לחם לא נתנו. נתנו ביסקוויטים מלוחים, כמו שהיום יש. היה בשפע. בשר ולחם לא היו. הכל יש. למשל, אפילו פירות יבשים, נתנו. שמן, גבינה יבשה, שאפשר להגיע אליה, או גבינת ירקות, נתנו. אנשים התחילו לקום על הרגליים, אבל הדבר השני שעזר לנו, פתחו ביתן, הכניסו שתי מכונות, אני לא יודעת איך הגיעו המכונות האלה, ולקחו את כל הבגדים שלנו. למי שיש – כל אחד לפי מה שיש לו, והכניסו אותם לחיטוי. עשו טוש, לא יודעת איך, הבריטים עשו את זה אחת-שתיים, התחילו אנשים קיבלו סבון, אנשים מתרחצים, הביגוד אחרי חיטוי, אוכל, אפשר להגיד שזה משביע אותם, ואז אנשים התחילו לקום על הרגליים.

ש: אבל עדיין נשארם שם?

- ת: כן, נשארנו, עד שהם אמרו לנו: לאן אתם רוצים ללכת?
- ש: את היית בת...
- ת: **בת שבע**. לאן אתם רוצים ללכת? אז אבא שלי אמר: לאן אנחנו הולכים? רוצים ללכת לבית שלנו – לסבא שלי יש בית גדול, לפחות נראה מה נעשה. הגענו, אז לא לקחו את כולנו בבית אחת. התחילו לעשות, אם אני עוד זוכרת, חמישי ושני יוצאות שתי משאיות. אז התחלתם להתארגן?
- ש: לאט-לאט, התחילו לקחת...
- ת: **התחיל ולהתייחס אליכם כמו בני אדם, נכון?**
- ש: בטח. הגענו לבנגאזי, עיר הבירה שלנו, והתחלנו להתעורר, מי שיכול היה לעבוד, עבד, לאט-לאט. עד, שאיך אומרים, קמנו על הרגלים.
- ש: היו לכם קרובי משפחה במקום אחר?
- ת: לא. **המשפחה של אבא שלי, כולם הלכו למחנה.**
- ש: אבל לא לג'אדו?
- ת: לג'אדו. המשפחה של אבא שלי, אני מדברת, **כולם היו בג'אדו.**
- ש: **כמה אנשים מהמשפחה שלכם נספו?**
- ת: **ארבעה-עשר.**
- ש: ספרי איך היה כשחזרתם הביתה, אתם כבר לא אותם האנשים כמו שהייתם, כמו שעזבתם? ת: לא. מה מצאנו? כלום.
- ש: קודם כל אתם בעצמכם... ת: אנחנו בעצמנו אין לנו כוח.
- ש: ...
- ת: אין לנו כוח, ולא מבחינה נפשית ולא כסף. אבא שלי אמר: אני אלך לעבוד, פה אין. הוא במקצוע אטליז, הלך לעבוד, כדי שיהיה לנו את חתיכת הבשר, את הלחם ואת שכר הדירה, כי הבית הלך. ולאט-לאט, כשהתחלנו להתעורר, אז התחילה מדינת ישראל.
- ש: **היה קשה כשהתחלתם לחשוב על מה עבר עליכם, נכון?**
- ת: כן. בטח שזה היה קשה. עד היום לא שוכחים את זה. איך בן אדם עבר משבר כזה בילדות והוא יכול לשכוח את זה? אני לא חושבת.
- ש: האם הקהילה היהודית, אחרי המלחמה, התארגנה קצת בשביל לעזור לאנשים שנשארו בלי כלום?
- ת: אמא שלי עזרה לילדים שלה, כיוון שכולם חזרו חולים.
- ש: קהילה, הג'וינט?
- ת: תראי, לא יכולים, במלחמה, **העיר כמעט נהרסה, ערב-ערב היו פצצות.** למי שיש ולמי שאין. אבל הקהילה אחר-כך התחילה לאט-לאט לקום ולהסתכן. אבל מה...
- ש: מה הייתה העזרה שהם נתנו?
- ת: למשל, כשיש חגים, שאנשים חסר להם, לא שהבן אדם צריך להגיד ולהגיד, מביאים לו את זה, בסתר כזה, עד הבית. והאוכלוסייה של לוב הייתה קטנה מאוד, שיכלה לעזור לעצמה, ואיך אומרים? תודה לאל, קמנו ועבדנו ולא התביישנו, עבדנו.
- ש: לבית-ספר הלכתם? ת: לא. איפה היה בית-ספר?
- ש: אחרי המלחמה?
- ת: מי הלך לבית-ספר? אני אומרת לך, שאנחנו חזרנו, כשבאנו...
- ש: אני מדברת, כשחזרתם מג'אדו לבנגאזי, הרי בכל זאת עברתם דבר נורא קשה, האם הקהילה התארגנה והג'וינט, הבריטים, האם מישהו עזר לכם קצת לשקם את עצמכם?

- ת: לא, אנחנו עבדנו בצורה עצמאית, **אפילו אני מתביישת להגיד את זה**: אמא שלי לקחה כביסה של הבריטים, על כל חבילה הייתה מקבלת לירה וחצי, כדי לתת לנו לאכול, לקום על הרגליים.
- ש: במה יש להתבייש?
- ת: אנחנו לא היינו כך קודם. הייתה לנו חנות של אבא, היה לנו בית, היה לנו הכל. אבל אמא אומרת: כדי שאתם תאכלו, אני מוכנה אפילו לגנוב. והיא עבדה מסכנה, ונתנה לנו, ואבא עבד ונתן לנו. אבל האמת, כשקמה מדינת ישראל, הערבים...
- ש: אז היו הפרעות של הערבים?
- ת: אז התחילו להסתכל עלינו אחרת לגמרי. רצו לגמור על היהודים, אבל מלך אחד, קוראים לו בריס, המלך שלהם, זה לא נקרא ראש ממשלה אצלם, המלך. כך זה היה. הוא אמר, הוא יצא ממרפסת העירייה, כי אנחנו היינו גרים מתחת לעירייה, ואמר: אוי ואבוי, אם מישהו יגע ביהודי אחד, אתם לא רוצים את היהודים, תגרשו אותם.
- ש: מה הם בדיוק עשו?
- ת: כל אחד יצא עם אקדח, כל אחד יצא עם פטישים, רצו לגמור על היהודים – אתם, יש לכם מדינה פלסטינה, אתם הולכים לפלסטין. אמרנו להם: לא, אנחנו לא הולכים, זו העיר שלנו, עצם העובדה שחזרנו ממחנה ריכוז ישר לפה. לא, אתם עשיתם מדינה והתחילו. אחר-כך היה שקט, ואנחנו ראינו שזה לא המקום בשבילנו, אנחנו צריכים להיות פה.
- ש: **בזמן הפרעות, לכם, למשפחה שלך, קרה משהו?**
- ת: לא, מה שקרה הרבה בבתי-חולים, והמלך לא נתן להם בבנגאזי לגעת בנו. גנבו, חנויות, לא בתים. לבתים לא נכנסו, לחנויות כן. אבא התעורר קצת אחרי מחנה הריכוז, פתח חנות קטנה, לעבוד את העבודה שלו.
- ש: אטליז?
- ת: כן. גם לקחו לו את הכל. אז אבא אומר: איך אנחנו..., ואמרו: תשמעו, הם רוצים ללכת לפלסטין, כל מה שיש לכם תעזבו, קחו את המזוודות...
- ש: מי אמר את זה?
- ת: הערבים, אתם רוצים ללכת? תלכו. זה בזכות המלך שהיה, הוא היה לטובת היהודים הרבה. כל מי שרצה, קיבל את המזוודות שלו והלך מבנגאזי לטריפולי.
- ש: לא חתמתם משהו על הבית?
- ת: כלום. מי נותן לך לחתום? מי ישמע אתך? אף אחד לא ישמע אותנו, הרי את רוצה לצאת, תעזבי את הכל. **ואנחנו לא היינו מעוניינים להישאר, מפני שאנחנו פחדנו, מספיק מה שעברנו. אחרי מה שעברנו במחנה הריכוז, אנחנו צריכים לעבור בשואה של הערבים? עוד פעם? לא. לקחנו כל אחד מה שיכולנו לקחת, מזוודה ביד, והלכנו.** מי שהצליח להבריח כמה גרושים, או זהב ביד, שאת לובשת על שרוול מבלי שאף אחד יראה אותך, ויצאנו לטריפולי. בטריפולי, עברנו את כל הבדיקות...
- ש: איפה בטריפולי? במקום מסוים?
- ת: טריפולי זו עיר מפוארת ועיר טובה.
- ש: אבל בקהילה היהודית?
- ת: כן. הקהילה היהודית פתחה מין מקום גדול מאוד-מאוד, שכן אם בא מבנגאזי, ורוצה לעלות לארץ, אם יש לו איזה חפצים, הבן אדם הזה יהודי. פתח את המקום הזה ונתן ליהודי לשים את כל החפצים שלו, עד שיעלה לאונייה. מי שעבר את הבדיקות והיה בסדר, יעלו אותו לארץ. מי שהיה חולה, או שהיה לו משהו. תראי, אחרי מחנה ריכוז, חייב להיות משהו - אז הוא נשאר עד שגומר את כל הבדיקות שלו, ועולה לארץ, ואז ב-1949 הגענו לארץ.

- ש: בטריפולי, כשהייתם, איזו אווירה הייתה – הייתה כבר אווירה שאתם גומרים עם הבית הישן שלכם?
- ת: **תשמעי, כשאנחנו היינו בטריפולי, לא רצינו לדבר, לא רצינו כלום, רצינו להגיע לפה, כדי שאנחנו נהייה חופשיים, נוכל לדבר, מפני שזו המדינה שלנו. ופה המקום היחיד שיהודי יכול לדבר.** גם בטריפולי היו ... מאוד, מה אנחנו נגיד שאנחנו הולכים לפלסטין? בינינו בין היהודים דיברו, אף אחד לא יכול לסגור את הפה שלו, דיברו ש...
- ש: איזו אווירה הייתה?
- ת: הייתה אוויר השל שמחה בינינו, ויש הרבה יהודים, גם בבנגאזי וגם בטריפולי שעזרו, והג'וינט גם. הייתה באה אונייה, לוקחת אותם על המשאית ומביאה אותם לארץ. סבלנו שלושה ימים באונייה והגענו לארץ. אומנם, כשהגענו לארץ, זה היה קצת קשה – מאוד קשה.
- ש: תספרי גם על זה קצת, איך היה? התאכזבתם?
- ת: תראי, בואי אני אגיד לך משהו: אכזבה לא הייתה לנו, מפני שאם יש חופש, אנחנו יכולים לדבר, שיהודי הגיע למדינה, זה שווה את הכל. והודות לאלוהים, אני אומרת, מה היה חסר למדינת ישראל? כלום. אם לא היו הבעיות של מלחמות וכל הבלגנים האלה.
- הגענו בשעה שלוש לפנות בוקר, הגעתי עם הדודה שלי, עם הסבתא שלי, וסבתא שלי, מסכנה, אישה מבוגרת, תמימה, והיא אומרת: תרדו, שאנחנו ניקח את הבית הכי טוב. עלינו על המשאיות, את יודעת, ב-1949 איזה משאיות ואיזה אוטובוסים. הגענו לשער העלייה, הכניסו אותנו לאוהל, בשעה שלוש לפנות בוקר. את רואה חושך, אני לא מצאתי לא את דודה שלי ולא את סבתא שלי, ישבתי בודדה. בחורה בת 17, לא פחדתי, כי אני ידועת שבישראל כולם יהודים, התחלתי רק לבכות ולשאול איפה זה ואיפה זה? פתאום מצאתי בני דודים שלי, ישבנו עד הבוקר, בישיבה משלוש, ולא נשאר הרבה לבוקר.
- בתוך אוהל, הריח היה מחניק. בבוקר, התחלתי לחפש, איפה הדודה שלי וסבתא שלי. מצאתי אותן. ישבנו באוהל שם איזה שבוע ימים, עד שסידרו אותנו **במעברת בית ליד**. ונכנסנו עוד פעם לאוהלים, וזה היה קשה, לא קל. אבל מזה, איך אומרים? ציפינו ליותר טוב. אמרנו: פה יהיה יותר טוב. אנחנו ידענו שלמדינת ישראל אין, וקשה, אבל ...
- ש: **האחים התגייסו לצבא?**
- ת: אני מצאתי את אחי כבר בצבא. אמרתי לך, שבאונייה הראשונה הוא היה. הוא בא אלי בשער העלייה שם, ואני שאלתי את אחי ואמרתי לו: איך?, הוא אומר: תראי, איך – אני בצבא, ואנחנו מקווים לטוב. ואני מבקש ממך, תבקשי שיתנו לך קרוב אלי לבסיס, שאני אוכל לבקר אותך, אותך, את סבתא ואת דודה. ובאמת, לקחו אותנו לבית ליד באוהל, ישבנו שם, עד שהמצב השתפר.
- ש: את היית אז כבר בת? **ת: 17-18.**
- ש: כבר עמדת לחשוב על חתונה, לא?
- ת: האמת, לא חשבנו על זה. **אני התחתנתי במעברה, בת 19**, והתחלנו לאט-לאט.
- ש: איך השתלבתם במקום? פה פגשתם אנשים מכל מיני מקומות, ממדינות אחרות מאירופה, שלא הכרתם קודם, איך היה היחס ביניכם? **אני אגיד למה זה חשוב, שתספרי גם על התקופה הזו של הקליטה, כי גם זה חלק של היסטוריה.** זה היה המפגש הראשון בין אנשים שבאו מאירופה לבין אנשים שבאו מצפון אפריקה, והמפגש הזה היה בזמן **ששתי העדות באו מתופת**, ועם ציפיות ליותר טוב. אז בוודאי, שהמפגש הזה לא היה מוצלח כל-כך בתקופה הזאת, איך את עברת את זה? תספרי.

- ת: **כשהגענו למעברה, היו פולנים, רומנים, מכל העדות. אנחנו הרגשנו שכולם יהודים.** לא הרגשנו שיש אפילו, אבל באמת היו בעיות. הספרדי שהיה נכנס ללשכת העבודה ורוצה ללכת ולקחת עבודה, היו אומרים לו: מאיפה אתה? הוא אומר: אני מטריפולי, מתימן, ממרוקו, מה איכפת? לא, אין לך עבודה. אנשים לא עלו על זה אחת-שתיים וראו את האפילויות. היה נכנס פולני לשם, אני רוצה ללכת לעבודה – מאיפה אתה? פולני. מחר אתה תלך לעבודה. **ואז עדות המזרח התחילו להרגיש שאלה אפילויות** ולא רק בגלל העבודה, גם בקשר לסיפור מהמעברה. כי המעברה לא נשארה כל החיים – מהמעברה סידרו אותם, יש חלק שהלכו למקום הזה – למשל, אנחנו, עברנו ישר לשיכון ברחו ביצחק בפתח-תקווה. ארבעים שנה אנחנו פה. אבל מה, ההעדפה הראשונה הייתה לפולנים. אתה רוצה לעבוד? בבקשה. ולא מעבירים אותם ביום, הם היו מעבירים אותם בלילה, שאף אחד לא יראה ואף אחד לא ישמע.
- ש: לאן היו לוקחים אותם?
- ת: מסדרים אותם בשיכונים. **אנחנו, בשנת 1949, כשהגענו לארץ והיינו באוהל, שתי משפחות, היה שלג, אני לא יודעת אם את זוכרת את זה – אז נפלו כל האוהלים, היה גובה של שלושה מטרים שלג, אנחנו סבלנו כמו כולם.** אז.. היום, אם אני אשמע שיש אפילו, אני לא אתייחס לזה, מפני שאני מרגישה את עצמי כמו פולנייה בדיוק-בדיוק.
- ש: את בנית פה משפחה.
- ת: אולי הייתי יותר חלשה כשבאתי, אולי היום התחזקתי יותר. מה יש לנו להגיד לפולנים? מה יש לנו להגיד על הספרדי? מה יש לספרדי? הרי הוא לא יהודי? וזה בושא וחרפה, אם אנחנו רוצים לתת לנוער שלנו מילה כזאת. אוי ואבוי לנו, יש גבול שמלא חיילים ספרדים ואשכנזים, לא פחד... כולנו התמזגנו.
- ש: אבל זה לא הפחד עליך, הפחד על החיילים. הפחד על בתי הספר – לא צריך להיות.
- ת: **כשאת חושבת על התקפה של השואה, האם יש איזה משהו שהכי היה קשה, שחוזר אליך במחשבות שלך?**
- ת: זה היה לי קשה, שבאמת, אני לא ראיתי את אחותי. לא ראיתי אותה.
- ש: זו שנפטרה?
- ת: כן. היא הייתה חולה, פתאום הרימו אותה ואנחנו לא ראינו אותה... בן אדם מת, יש קבר שאפשר לבקר... הדודה שלי נפטרה, אנחנו לא יודעים מי קבר אותה, מי לקח אותה. אמא שלי ילדה, אנחנו לא יודעים איפה הילד. אחותי בת 17 כבר ילדה שני תאומים שם, גם מתו. יש זיכרון ממחנה ריכוז, אפשר לזכור משהו טוב משם? לא. אם כלום טוב. מחלות, רעב, כינים.
- ש: זה נשאר לך כצלוקת מהתקופה הזאת?
- ת: הצלוקת. יש לי פחד, כן. באמת יש לי פחד. אבל אני מקווה שלא יהיה אף פעם דבר כזה.
- ש: היום יש לך משפחה גדולה?
- ת: יש לי משפחה, ברוך השם, תודה לאל, יש לי שלושה ילדים, שתי בנות, בן אחד, תשעה נכדים.
- ש: שיהיו בריאים, שתראי נחת.
- ת: תודה. ואנחנו פוחדים, אני מאוד פוחדת, שחס וחלילה לא יקרה...
- ש: ... תודה רבה לך.

זאת הבת, איך קוראים לה? רחל אברהם. **אולי תספרי את איך השואה של אמא השפיעה עליך ואיך זה עבר עליך פה?**

ת: (רחל) אני אגיד את האמת: הם לא סיפרו, רק בתקופה האחרונה וזה נורא חבל. מאוד-מאוד חבל.

ש: למה?

ת: כי הם היו מדברים מההתחלה, הם לא היו מגיעים למצב של היום. בואי נאמר, לא נדבר על הכסף. אבל זה גם מרגיז, כשפעם אחת ב-1968, נתנו להם משהו קטן ובזה סתמו להם את הפיות. זה דבר ראשון. דבר שני, הם לא דיברו – אני יודעת שתמיד אמא פחדה והכניסה לנו את זה תמיד, כל טלפון בבית, כל דבר זה היה נוראי, כשהיינו בגיל שש, טלפון – עד היום ממש עד היום. זו צלקת לכל החיים, שהיא העבירה לנו את זה בירושה לכל החיים. גם לי, גם לאחותי וגם לאחי. שאוי ואבוי אם לא נתקשר בסוף היום לראות איפה זה, איפה זה ואיפה זה. זה דבר ראשון.

לגבי הסיפורים שלהם, רק בתקופה האחרונה, כשפרסמו בשנתיים האחרונות בעיתונים ודיווחו על כל הדברים האלה, אז הם התעוררו. אמרתי לה: בואי איתי, את תגידי לי ואת תספרי, למה שלך גם לא יהיה מגיע? אתם קיבלתם פעם אחת, למה? וכך זה היה, ואני מאוד מצטערת שהיא לא דיברה על זה כל החיים, ממש, אני כועסת, ממש כועסת. ודרך אגב, המכתבים ליד ושם, אני כתבתי גם לה וגם לאחותה.

ש:

ת: הילדים שלי, בואי נאמר, רק בשנה הזאת מדברים על זה, בגלל שהיא דיברה. אבל כך הם לא דיברו. גם אבא שלי לא דיבר. מה שאני ידעתי שסבתא שלי קיבלה מגרמניה, וגם היא לא דיברה, גם הסבתא מצד האמא וגם הסבתא מצד האבא, קיבלו. אני ידעתי שדודה אחת גם מתו לה שני ילדים, אבל לא דיברו על זה ממש, לא סיפרו, רק בתקופה האחרונה, ואני ממש כועסת שהם שתקו על הסיפור הזה.

ש: כי זה בכל זאת נשארת... קשה, צריך לדעת על זה.

ת: **ומה שמרגיז אותי עוד יותר, זה מבחינת לימודים, שהם לא למדו לא שם ולא פה, וזה היה קיפוח.** זה ממש, איך אומרים? אני לא יודעת מי אשם בזה, מישהו צריך לתת את הדין בעניין הזה, לגבי אלה שפגעו בשואה באפריקה.

ש: הנכדים מתעניינים?

ת: כן. אני אמרתי לך, הבת שלי במיוחד, היום היא בת 13, הבן הגדול עוד מעט משתחרר. הם לא ידעו, כי הם לא דיברו על זה, פשוט הם לא דיברו על זה. רק בתקופה האחרונה ממש, בואי נאמר, בשלוש השנים האחרונות, וזה נורא חבל. זה חבל. לפחות, אם בן אדם מדבר ויודע, אולי היא הייתה גם משתחררת מבחינה נפשית, היא הייתה משתחררת מזה. אבל ברגע שלא דברו, וידענו שהם היו – אבל לא שיתפו פעולה כמו היום. היום, ממש מדברים על זה בצורה מאוד חופשית.

ש: תודה רבה לך. [3]

עדותו של לביא ניסים על קורותיו בלוב בתקופת השואה ועד הגיעו לארץ-ישראל

עדות

לביא ניסים נולד בשנת 1920 בעיר טריפולי (TRIPOLI) שבלוב. הוא מתאר את חיי משפחתו הדתית ומספר, שהיה להם מידע על המתרחש באירופה ולכן החליטו בקהילתו להחרים מוצרים מתוצרת גרמניה.

ב-13.4.1942 אספו את כל היהודים בעלי אזרחות אנגלית ולקחו אותם באוניות לאיטליה. ניסים, הוריו ואחיו הובאו למחנה ריכוז על-יד פירנצה ב-VILLA LA SELVE. הוא מתאר את חיי המחנה והתנאים ששררו בו ומוסר פרטים גם על אסירים אחרים.

באפריל 1944, נשלחו על-ידי הגרמנים למחנה ברגן-בלזן. הוא מתאר בפירוט את חיי המחנה - עבודות בבתי המלאכה, על מחלות, על המוזלמנים ועל הייאוש. במקביל הוא מתאר את התנהלות חיי החברה, טכסי קבלת שבת שבה סיפרו כל שבוע על ארץ-ישראל.

הצבא הצרפתי שחררם מברגן-בלזן. באוקטובר 1945 שמו פעמיהם לעבר טריפולי.

ניסים פעל במשרד לעלייה עד הגיעו ארצה בשנת 1951.

לביא ניסים מסר את עדותו ב"יד ושם" בפני מצלמת וידיאו ודיבר באופן חופשי. עדותו תומללה למסמך כתוב.
כדי לא לפגוע באוטנטיות העדות. לא שיניתי את ניסוח הדברים והתחביר.
ההדגשות במסמך הם שלי.

להלן העדות המלאה:

ש: מר לביא, אתה יליד 1920 בעיר טריפולי (TRIPOLI) שבלוב. ספר לנו על הבית שלך, על ההורים, מי היו ההורים, כמה ילדים הייתם איפה גרתם, באיזה בית, באיזו שכונה?
ת: המשפחה שלנו הייתה של שבע נפשות, שישה בנים ובת אחת. גרנו לא רחוק משפת הים. הבית הגובל בחומה התורכית. אבא שלי היה חלבן. היו לו עזים. קודם כל, זה היה מקצוע שהיה הכי טוב. הפרנסה הייתה בשפע. בבית היו שישה שכנים. לא כמו כן בארץ. שמה בלי גג, מתחת לשמיים, קומה ראשונה שלושה חדרים, ולמעלה גם כן יש שלושה חדרים בכל חדר יש משפחה. אחר-כך יש למטה את המטבח ואת השירותים, וגם למעלה אותו הדבר. אלה הבתים שלהם. כשהיו באים תיירים מחו"ל, בפרט אנגלים, הם היו באים לבית שלנו לראות את המוזאיקה, את הצבעים מה שעשו בזמן ההוא, ואנחנו קיבלנו גם כסף, אנחנו הילדים.

ש: בשכונה הזו גרו רק יהודים?
ת: כן. זו שכונה יהודית, רק יהודים. שמה היה שוק הירקות, שוק הבשר, הכל קרוב. ואנחנו הולכים לים שהיה מאה מטר מהבית שלנו. הטריפוליטאים הם חזקים בים, חזקים מאוד. מגל חמש – שש הולכים לים ויודעים לשחות טוב.

ש: גם התפרנסתם מהים?
ת: לא. מהים לא התפרנסו. אנחנו לא היינו דייגים. אמרתי לך, אבא שלי היה חלבן. היו לו כמה עזים והוא היה לוקח את החלב. והיה בסדר. הימים היו ימי צנעה. היינו קצת גלותיים, אבל תאמיני לי, הימים ההם כמעט יותר טובים מאשר היום שיש הרבה כסף, הרבה טלוויזיה, אבל שמה אנחנו לא ידענו מכל זה.

ש: בבית הייתם דתיים?
ת: כן, דתיים מסורתיים. כולם מתפללים בבוקר, כולם בלי יוצא מהכלל, כל המשפחה. שש משפחות למעלה ולמטה, יום-יום הולכים לבית הכנסת להתפלל.
ש: זה היה רחוק?
ת: לא, לא, כל מאה מטר יש בית כנסת. למשל, לא יותר משמונים מטר מאיתנו היה בית כנסת קוראים לו... עולים במדרגות, קומה ראשונה.

ש: לשכונה הזאת שגרו שם הרבה יהודים, היה שם לשכונה?
ת: כן, היה שם. קראו לה מצד אחד שרעה (שרעה זה חוף בתורכית) סלא איכבורא – בית הכנסת הגדול.
ש: ושם גרו רק יהודים?
ת: רק יהודים. אנחנו חיינו בשלווה, אין ריב, ויש הבנה בין אחד לשני. הכל בסדר.

ש: היו גם עשירים וגם עניים?
ת: עניים לא כל כך, אבל ממוצע ומעלה מעניים. עשירים היו מעטים מאוד. היה בית הארחה לזקנים, הזקנים הולכים לשם אוכלים ושותים, ובצהריים חוזרים.

ש: אתה בתור ילד, מה אהבת לעשות?
ת: הבעל של אחותי היה עשיר מאוד. מוכר תבלינים. הבזאר שלו הכי גדול בטריפולי, והוא לקח אותי בגיל שש עשרה לעבוד אצלו. עבדתי אצלו שבע שנים, ונפלתי מהאופניים בגלל, שברתי שתי צלעות. וכשביקשתי שיעזור לי בתרופות ובבדיקות, הוא אמר: מה, אני ביטוח? זה היה אכזרי מאוד. הוא הלך לעולמו והשאיר לה בתיים בחו"ל בהסדר חובות של האיטלקים, כל מיני בתיים. כל פעם בא מתווך ואומר לו:

אברהם בוא! לוקח את הפיקדון וקונה בית. מי יודע כמה בתים יש. אנחנו עזבנו את הכל, את הכל.

ש: היית חולה?
ת: לא, לא חולה. לא נתן לי פיצויים. אני ביקשתי ממנו שהוא ייתן לי פיצויים מה יש לי לעשות בשנת 1949? אני רוצה רק לעלות ארצה, מה יש לי לעשות שם? הוא אמר לי: אני הייתי תייר, שמה..., זה מה שיש, זה מה שאתה חושב לתת לי? אז הלכתי מהבית ודפקתי ככה...

ש: זה היה כבר אחרי המלחמה?
ת: אחרי המלחמה, ואחותי לא יכולה לדבר איתו.

ש: אני רוצה לשמוע לפני המלחמה, כשהיית עוד צעיר. קודם כל לאן הלכת, לבית הספר?
ת: הלכתי לבית ספר שקרואים לו "פיטרו ורי", באיטלקית. המורים היו תורכים מאיטליה. אחרי הצהריים למדנו אנגלית בבית ספר אחר, יותר רחוק. וככה אני למדתי את השפה האנגלית.

ש: זה היה בית ספר של כולם, לא רק של יהודים?
ת: לא, לא רק של יהודים, של כולם. ערבים לבד. לא מערבבים ערבים ויהודים.

ש: אני רוצה לשמוע עוד על התקופה לפני המלחמה. בבית שלכם, איזה חגים חגגתם?
ת: את כל החגים, כל החגים שכתובים בתורה. את כל החגים בשמחה גדולה אנחנו עושים. כל החגים, למשל בפורים, אתה רואה בכל הרחובות, משהו גדול. כן, היו שמחים כולם.

ש: בפסח בטח כולם באו? כל המשפחה?
ת: כן. בפסח קודם כל, חודש לפני כבר אמא שלי ז"ל מתחילה לנקות פה ושם. אחר-כך אנחנו קונים את החיטה. היא מנקה אותה, אחר-כך טוחנים, ואחר-כך עושים מצה. את המצה בצורה פרימיטיבית. היה מין תנור מחמרה, שמים בתוכו עצים, וזה לווהט. מכבים את העצים ואחר-כך זה מוכן ומעבדים את המצות.

ש: אתה זוכר את התקופה הזו של הילדות כתקופה יפה?
ת: תראי, אנחנו לא ידענו מה זה מודרניזציה. היינו חיים, איך אומרים, מהיד לפה, מיום ליומו. למשל, לא היה פריז'ידר, אנחנו קנינו את הבשר כל יום. לא היה רדיו, לא הייתה טלוויזיה, אז אנחנו הסתפקנו בזה. לא ידענו שהעולם יתקדם ככה וככה. היינו מסתפקים בזה. אין מה הכנסה ולא ביטוח לאומי וכל השטויות האלה. ואגרה של הטלוויזיה.

ש: אתה הלכת לאיזה מועדון?
ת: למועדון של "בני עקיבא". המורה, קראו לו ציון מיימון, אז למדנו בערבים ובלילות, וככה הספקנו להכיר את השפה העברית.
ש: דיברתם על ישראל, על פלשתינה?
ת: בטח, בטח. כל הזמן מדברים על פלשתינה, כל הזמן. יש כאלה שבאו בשנת 1936 לכאן. ב-1938, ב-1940. הלכו דרך איטליה, דרך מצרים, דרך תוניס. הלכו לשם והם סבלו כאן מהערבים. אחר-כך הייתה עליה גדולה בשנת 1949 עד 1952.

ש: אתה זוכר את הקופסא של קרן הקיימת? ת: כן, כן.
ש: היה לכם?
ת: כן. שמים אותה על עגלה וסוס. עגלה שטוחה, שני ילדים מחזיקים את הקופסה הזאת, והיא בגובה של מטר, ואומרים את הפסוק: לארץ-ישראל תתרמו, תתרמו. וכל אחד בא ותורם.

- ש: אתה גם היית הולך לאנשים שיתרמו?
 ת: לא, לא, זה לא עשיתי. עשינו הצגה, למשל, על הבמה, אמרו מי שרוצה לתרום אז זורקים על הבמה כסף. כל הכסף הלך לישראל.
 ש: הסבירו לכם מה עושים עם הכסף?
 ת: לבניית הארץ, אנחנו יודעים. אני יודע מה הייתה המטרה – לקנות מהערבים שטחים ולהתבסס.
- ש: והיית הולך לקומוניטה? ת: לא. אין לי גישה שם, אין לי צורך.
 ש: לא עשו שם פורים וחנוכה? לא עשו מסיבות?
 ת: לא, לא, כל אחד בבית שלו. יכול להיות, אני לא שמעתי על זה. כל אחד בבית שלו. אנחנו לא מדליקים חנוכייה עם נרות, עם שמן זית זך.
 ש: בכד כזה קטן? ת: כן.
- ש: אתה בתור ילד, היית ילד שקט או שובב?
 ת: ילד שקט. ואני יודע את כל המשחקים. הייתי אקרובט מאה אחוז. בים אני הייתי גדול. עושה אקרובט לפנים ולאחור, וגם לשחות יפה ידעתי.
 ש: הייתם נפגשים הצעירים?
 ת: כן, בבני עקיבא, כל יום היינו באים לשם.
 ש: היו שיחות?
 ת: כן, כן, שיחות, כל הזמן. זה ברוך דובדבני ז"ל. זה השגריר שהוציא אותנו מטריפולי.
- ש: עוד נגיע לזה. כשהתחילה המלחמה באירופה, בפולניה ובגרמניה, אתם ידעתם משהו?
 ת: כן, ידענו. עובדה שאנחנו החרמנו את כל המצרכים שבאו מגרמניה. לא רצינו שום קשר. עשינו חרם.
 ש: חרם על מצרכים מגרמניה? ת: על מצרים של הגרמנים.
 ש: מה ידעתם שקורה?
 ת: ידענו, למשל, שלוקחים אותם למחנה ריכוז, מחנה השמדה. זה קראנו דרך העיתון. ידענו איך לקחו אותם.
 ש: ידעתם. שם אצלכם היו האיטלקים כל הזמן, נכון?
 ת: כן, האיטלקים עד שנת 1942. ב-1942 אחרי שנסעתי לאיטליה, באו האנגלים.
 ש: אבל עד שנת 1942 היה בסדר?
 ת: היה בסדר, אפשר להגיד בסדר. אבל ידענו שהם ייקחו אותנו לגרמניה. אומנם לא לקחו אותנו לגרמניה, לקחו אותנו לאיטליה.
 ש: איך ידעתם?
 ת: דרך שמועות. המסמכים האלה שלא לברוח מטריפולי, ידענו על זה.
 ש: תסביר לי על המסמכים האלה. אמרת שהיו לכם מסמכים שאסור לך לעזור את טריפולי, נכון? ת: כן.
- ש: איזה מסמך זה? זה כזו תעודת זהות?
 ת: כן. תעודת זהות. וכל פעם אני צריך לבוא ולהירשם שאני נמצא בטריפולי ולא ברחתי. אם לא באתי, הם באים עד הבית ולוקחים אותי ל.....
 ש: לאן היית צריך ללכת, לטוסטורה?
 ת: כן, לטוסטורה.
 ש: כלומר, בזמן האיטלקים היה בסדר, נכון? ת: כן, היה בסדר.
 ש: האם האיטלקים מלפני המלחמה, כשהתחילה המלחמה, האם היחס שלהם השתנה?
 ת: עוד לא יצאו מטריפולי, היו בתוך טריפולי. יש נוער איטלקי שמשתולל. רואה יהודי עובר, נותנים לו בעיטות. אני גם כן קיבלתי בעיטות כאלה. עד שהלכנו לאיטליה.

- ש: **אלה שעשו קצת בעיות, זה היו הפשיסטים? ת: כן, כן.**
 ש: קרמיצ'יונרים? ת: כן, של מוסוליני, דוצ'ה.
- ש: הייתם צריכים להצביע לדוצ'ה?
 ת: הוא בא ערב אחד לטריפולי. אנחנו היהודים הגשנו לו משהו יפה, אני זוכר, עשוי מכסף. והערבים נתנו לו ... הוא בא לטובת הערבים על חשבון היהודים. היו ימים שהכריחו את היהודים לפתוח ביום שבת. ולא פתחנו, וביום ראשון, מי שלא פתח, קיבל מכות רצח.
- ש: אתה זוכר את הביקור של מוסוליני?
 ת: כן, כן, אני הייתי על ידו, כן.
 ש: הוא דיבר? ת: תמיד בשקט, לא שמעתי.
 ש: נתן נאום?
 ת: הוא לא נאם. דיבר ככה שמה על הקהילות הערביות ועל הקהילות היהודיות. אני זוכר מתי הרגו אותו. הרגו אותו, נדמה לי, במילאנו (MILANO). אישה אחת נתנה לו שלושה כדורים. היא אמרה: שלושה בנים מתו לי במלחמה, אני אתן לך שלושה כדורים. והוא מת על המקום. אז הייתה רבולוציה בתוך המחנה. היוגוסלבים והסרבים והתחילו לצאת לצפון איטליה ומצפון איטליה להיכנס ליוגוסלביה.
- ש: **ספר לי עכשיו מה קורה? מתי לקחו אתכם ולאן?**
 ת: לקחו אותנו, אני זוכר, ב-16 לינואר 1942. ב-16 הגענו לנאפולי.
 ש: איך זה היה? הם קראו לכם, או היו פלקטים?
 ת: כן, נתנו הוראה להתרכז במקום מסוים, בבית הספר האיטלקי, קראו לו.
 ש: רק הגברים. ת: לא, גברים, בנים, בנות, הכל, הכל.
 ש: אז כולם היו בבית הספר?
 ת: היהודים האלה בעלי המשפחות והכל לא. כל היהודים שהם אנגלים לקחו אותם. לקחו אותם לנמל ומהנמל למילאנו.
 ש: רק אלה שהיה כתוב להם בפספורט שהם אנגלים? ת: כן.
- ש: איך אתה פתאום אנגלי?
 ת: אני אנגלי מימים ימימה. אני זוכר, היה לנו ארון עם מגילות. אני רוצה לקחת דברים, אומרת לי אמא ז"ל לא לגעת במגילות האלה ואני לא נגעתי. אחר-כך התברר שאנחנו שומרים מהסבא שהסבא שאנחנו בריטים. אנגלים. אומרים שאנחנו מצאצאי רבי שמואל נאבי, שבא מגיברלטר. הוא שכתב לנו שהרבי י"תן... שמו בר יוחאי, על שם אותיות שמו. הוא רצה לעלות ארצה, אבל היהודים בטרפולי, התחננו לו, אמרו לו: אנחנו בורים, אנחנו לא יודעים כלום, בוא תלמד אותנו בקהילה. וככה הרבי נחמן הוא נשאר שם. ונפטר שמה ושמה קבור.
- ש: ועל סמך הסבא הגדול הזה, אתם הייתה לכם אזרחות אנגלית?
 ת: כן, אזרחות אנגלית, נציונליטה.
 ש: אבל אזרחות של לוב?
 ת: כן, אני אזרח לוב, אבל אנגלי.
 ש: לא כתוב יהודי, כתוב אנגלי. ת: אנגלי.
 ש: כלומר, ב-16 בינואר 1942 קראו רק לאלה שכתוב להם בתעודת זהות אנגלי?
 ת: נכון, עם הילדים, עם הכל.
 ש: היו הרבה כאלה?
 ת: היו מוקשים, הרבה מוקשים. עוד מעט היינו נדפקים עם המוקשים האלה. הייתה מהפכה.
 ש: היו הרבה יהודים שהם היו אנגלים?

- ת: כן. בין טריפולי ובין בנגאזי שהיא מרכז, כמעט מאה חמישים משפחות. כשהגענו לנאפולי (NAPOLI), אני זוכר, היה קר, קר מאוד. אנחנו באנו מטריפולי, היה חם. אני זוכר שהיינו מתים מקור. האיטלקים הביאו לנו כמה דברים ללבוש. ומשמה חילקו אותנו לשלוש קבוצות. קבוצה אחת נסעה לקייטה לה דל טרופו.
- ש: איפה זה יוצא?
- ת: לא רחוק מרומא (ROMA), נדמה לי. אחר-כך קבוצה נסעה לארצו. ואחר-כך אנחנו, במחנה באמצע יש פריפריה ומהצד השני באניו-ריבולי. למחנה קראו וילה לה סלבה (VILA LA SALVA).
- ש: זה בסביבות רומא?
- ת: לא, זה בסביבת פירנצה (FIRENZE), באניו-ריבולי. וארצו זה לא רחוק מליבורנו.
- ש: תסביר לי מה זה בעצם באניו די-ריבולי?
- ת: זה פריפריה, קוראים כך למקום. זה כבר אחד.
- ש: זה בפריפריה של פירנצה?
- ת: כן, זה פריפריה שהיא קשורה לפירנצה.
- ש: מה זה היה, שכונה?
- ת: לא, זה בניין של שתי קומות, רחב ידיים. היה של יהודי, שכחתי את שמו. היו חדרים למטה אולי עשרים חדשים. ולמעלה אותו הדבר. אחר-כך יש משרדים, יש שירותים וכל מה שקשור בזה, והיינו חיים שמה. היינו מאה תשעים איש בתוך המחנה, רובם יוגוסלבים ואנחנו יהודים מעטים מאוד.
- ש: יוגוסלבים יהודים?
- ת: לא, סרבים נוצרים.
- ש: איך זה שאתם הגעתם לשם? אתם באתם לשם בתור יהודים או בתור אנגלים?
- ת: קודם כל, כנראה מתוכנן. היות ומוסוליני, הדוצ'ה, השתתף עם היטלר, אנחנו נהפכנו לאויב. לקח אותנו לשמור עלינו שלא נעשה סבוטז', כאילו. כשהרגו את מוסוליני, בימים ההם.
- ש: טוב, זה אחר-כך?
- ת: אחר-כך, כן. אז באו הגרמנים ולקחו אותנו.
- ש: קודם תספר לי, זה מאוד מעניין. זה היה בית סוהר או מה?
- ת: לא, לא, לא בית סוהר. היה מעבר לקומה שנייה ולקומה הראשונה. יש מעבר, אפשר ללכת לחזור. אחר-כך יש לנו שעה לצאת לחצר, חצר רחבת ידיים. משעה אחת עד שתיים, לשחק כדורגל. לשחק פה ושם. בשעה שתיים מכניסים אותנו סגורים ומסוגרים.
- ש: בכל זאת היה אסור לצאת מהבית?
- ת: אנחנו מבקשים רישיון מיוחד לצאת לפירנצה לקנות דברים. אז הם רושמים אותנו, ושבא היום אומרים לי לפני יום: מחר אתה יכול לצאת. אבל מה, עם שני שוטרים, שוטרים לבושים אזרחית. אני לא יכול להסתובב... אז נפגשתי עם רב מפירנצה, הוא הביא לנו ספרים של תפילה. אחר-כך לא נתנו לו להיכנס יותר. במקרה באותו יום שהייתי בפירנצה ראיתי אותו מרחוק, והוא מתחמק, למה הוא חושש שייקחו אותו מייד. הוא אמר לי: תעשה טובה, תביא לי נס קפה. שלחו לנו נס קפה בתוך החבילה, חבילה של חמישה קילו.
- ש: אתם קיבלתם חבילות?
- ת: כן, קיבלנו. זה התחיל מ... סוכר, תה, סיגריות חמש קופסאות, בשר, קונפיטוריה. הכל חמישה קילו, וגם נס קפה.
- ש: מי היה שולח את זה?
- ת: האנגלים שלחו דרך שוויץ. אני זוכר שאני חתמתי שאני קיבלתי את החבילה, באיטלקית אני כותב ניסים. הוא מחזיר לי ואומר: ניסים, ניסים, פעם – פעמיים.

אמרתי: זה יהודי, למה, הוא חייר, ניסים, לא... ידעתי שהוא יהודי בתוך הארגון השוויצרי.

ש: אתם הייתם שם כל המשפחה? ת: כן, כל המשפחה.
ש: כמה נפשות?
ת: אבא ואמא הלכו לעולמם אז. יש לי האח הגדול שאז היו לו ארבעה ילדים. רק הוא היה מחותן, כולנו רווקים.
ש: כמה היו עוד יהודים מלוב שם? ת: שלושים וחמישה אלף בסך הכל.
ש: בתוך הבית הזה כמה היו? ת: מאה שמונים איש.
ש: אבל כולם מלוב? ת: לא, לא. מרביתם מיוגוסלביה, סרבים.

ש: **וכמה היו מלוב?**
ת: מלוב היו אולי שלושים וחמישה – ארבעים. ואחר-כך לאט, לאט, הם הביאו את הנשים למחנה הזה. אז כמה צעקה: מה פתאום נשים עם גברים? ואז לא בקלות, לקחו את הנשים למקום מסוים. כל אחד מהגברים ביקש ללכת להיות עם אשתו. וככה אחי הלך שמה. וככה כל אחד אומר: איפה אשתי? וככה יצאו עשרות.
ש: לאן? ת: כרמלינו מצ'רטה, קוראים למקום הזה.
ש: זה גם על יד פירנצה? ת: לא.
ש: איפה זה יוצא? ת: לא יודע בדיוק, זה במרכז איטליה.
ש: התנאים שם בבית הזה, בוויילה לה סלבה? ת: סלבה זה יהודי.
ש: כלומר, הבית הזה שהייתם בו, קראו לו וילה לה סלבה?
ת: **כן, זה מחנה ריכוז, אפשר לומר.**

ש: יש לך איזה ממסך מוויילה לה סלבה, שכתוב שזה מחנה ריכוז?
ת: לא. יש לי רק את זה, אנחנו היינו בחצר של המקום. קמפו קונצ'נטר מנטו.
ש: זה היה יותר בשביל פוליטיים, נכון?
ת: לא, בגלל שאנחנו אנגלים, זה הכל. אין פוליטיקה.
ש: ולא בגלל זה שאתם יהודים? ת: יכול להיות. יכול להיות גם כן.

ש: היוגוסלבים שהיו שם, למה הם היו שם?
ת: תפסו אותם באיטליה, לקחו אותם, איזה בחורים, יש להם סולידאריות. פעם היה... המנהל של המחנה, נתתי לו שישלח לי בקשה שאני אלך למקום מסוים עם הדוד שלי שאין לו אף אחד, מקום מסוים. אני כתבתי שם שאני לא אוכל במחנה הזה. הוא אומר לי: איך אתה כותב? הוא בחור טוב, מעל גיל העמידה. הוא אומר: הכל בסדר, אבל אתה אומר שאתה לא אוכל? אמרתי: אני לא אוכל, אני אוכל מהחבילה שמביאים לי האנגלים. הוא אומר: לא, תמחק את זה ואני אשלח למשרד ה... שישלח אותך למקום שאתה ביקשת. אני לא רציתי, היו צעקות, הוא בחור טוב, הוא בחור טוב. יצאתי מהמשרד, מצאתי את היוגוסלבים, צעירים היו: מה קרה? מה קרה? תגיד לנו. אני זוכר דיוק, סולידאריות, אוהה.

ש: ואתם סבלתם שם, זה היה קשה?
ת: **היה קשה מבחינת האוכל.** היו נותנים לנו מאה חמישים גרם לחם ביום, ומרק. אי אפשר להבין מה זה מרק ירק קראו לזה, עשב, אוכלים, אין ברירה אז אוכלים עשב. ביום ראשון כן, עושים ריזוטו, אז שמחים, וכולם באים עם המזלג ויש להם את הכף. עכשיו, לא נכנסים לבית ההארכה עד שהם מצלצלים, אחר-כך נכנסים כולם ביחד וכל אחד מכיר את המקום שלו. שניים-שניים נכנסים, לוקחים את המזלג, ועושים ככה. מחכים.

יום אחד, אותו יום עשו אוכל כמו שלשום, אין ריזוטו ואין שום דבר. עשו שביתה היוגוסלבים. היה אחד מדרום אמריקה, נמוך ככה, הוא אומר: לא לאכול! אנחנו נתבע אותם שיעשו. ישבנו. בא קצין גבוה, ביקר ואמר: רבותי! בואו לאכול, איטליה לא נמצאת במצב טוב מבחינה כלכלית, אתם צריכים להסתפק בזה. לא רוצים לאכול. יש להם טבע, כולם ביחד יצאו החוצה, יושבים ישיבה מזרחית, כולם, ואיזה שירים, איזה שירים, אני יושב על ידם. מהפרופסור הגדול עד הבן אדם שעושה ניקיון במחנה. אין הבדל. וככה אמר להם: בואו תאכלו. קמו משם, נכנסנו למחנה, עלו למעלה. הם ירדו למטה אחר-כך באו לאכול. שוב בא, נכנסו, הלכו למעלה, ירדו למטה. שיגעו אותו. ואני, ברוך השם, אני נפלתי בין הסדן לבין הפטיש. עוד לא קרה דבר כזה. בצלצול הראשון, יש שני צלצולים, אחד לראשונים ואחר-כך באים השניים. אני בשני. אם הייתי בראשון, אני הייתי הולך איתם לעשות שביתה. אם אני אוכל יהרגו אותי. וברוך השם אני נשארתי בצלצול השני. וככה היה, עד הצלצול השלישי לקח שעה.

- ש: בשביל ילדים היה שם קשה?
ת: במחנה לא היו ילדים. הילדים הלכו עם האמהות שלהם לכרמלינו מצ'רטה.
ש: כלומר, שם הייתם רק גברים?
ת: כן, במחנה של פירנצה רק גברים. הביאו את הנשים שלנו, אז הקמנו צעקה. המנהל שמה ..., קראו לו, הוא אמר: אני כמו מביאים לי חמורים לקשור אותם אני קושר אותם. אני לא יודע כלום. ככה הוא אמר. אבל עשו מאמצים ולקחו את הילדים ואת האמהות למקום אחר.
- אני עשיתי הרצאה. הבת שלי הייתה אז בצבא. היא אומר לי: אני רוצה שתעשה הרצאה. היא הייתה במחנה שלה ביפו. אני ידעתי שהיא תעשה את זה. אז לקחתי ראשי תיבות. יום אחד אני רואה ג'יפ עם נהג ועם הבת שלי. הגענו למחנה. היה סגן צעיר מאוד. הוא אמר לי: אתה אבא שלה? אמרתי: כן, נעים מאוד להכיר אותך. הנה האולם מלא, תיכנס ותדבר. ריבוננו של עולם אמרתי: אלוהים, שאני אצא בחסד, שאני אצא אחר-כך בלי להתבייש. וככה התחלתי.
- אמרתי קוראים לי ככה וככה, אני מטריפולי. אמא שלי ככה וככה, אבא ואחר-כך התחלתי לגלגל את ההיסטוריה. אולי חצי שעה הרציתי וכולם שמעו. היו בנות ובנים חיילים, היו מרותקים, ככה שמעו.
- ש: סיפרת להם גם על זה?
ת: כן, על הכל, הכל. כשגמרתי אמרתי: אם יש שאלות, בבקשה, אני מוכן לענות.
- ש: כמה זמן היית בפירנצה?
ת: ... מאי 1944.
- ש: כלומר, אתה היית שם כשהייתה קפיטלוציה של איטליה? היית שם גם אחרי שמוסוליני הלך והגיע בדוליו?
ת: כן, בא בדוליו והביא את החיילים הנאמנים לו. ולקחו את כל אלה שיש להם נטייה למוסוליני, לקחו אותם בחוץ ואנחנו חיינו איתם. אני לא יודע כמה, עד מאי 1944.
- ש: נשארתי שם, אבל עדיין סגורים, עדיין אסור לצאת?
ת: אסור לצאת. רק עם רישיון מיוחד.
- ש: גם בזמן בדוליו?
ת: גם בזמן בדוליו. היה הכל לא על מי מנוחות. כל יום לא יודעים מה מתרחש. היוגוסלבים יצאו ברחו מייד. את יודעת, יוגוסלביה היא גובלת עם טרייסט והם נכנסו.
- ש: למה אתם נשארתי שם בתוך הבית הזה? ת: מה זאת אומרת? הם שלטו בנו.
ש: אחרי שהפשיסטים הלכו ובא דוליו, גם בזמן בדוליו הייתם מוכרחים להישאר?
ת: נכון. אחד כמוני, כסף לא היה לי. מה לעשות? לא יודע.

- ש: הכריחו אותך להישאר שם?
ת: כמעט הכריחו אותי, מה שהיה היה. רק התחלפו החיילים של בדוליו, זה הכל.
- ש: מה היה, כשבא בדוליו היה אחרת?
ת: לא. היה שקט דווקא. לא הייתה רבולוציה או משהו כזה. לא. היה בזמן מוסוליני היה אחד נגד השני. היו אחים הורגים אחד את השני. זה אוהב את מוסוליני וזה את המלך. והיו ביניהם קטטות כל הזמן. יום אחד בהרים על יד רומא הרגו שלושים ושישה חיילים. הרגו אותם. הפטריטים עשו את זה. אז מה עשו? הם רצו לקחת עשרים בני אדם על כל חייל. זאת אומרת, שבע מאות ועשרים. אחר-כך התערבה הכנסייה, האפיפיור, לקחו שלוש מאות ושישים. לקחו רבע מהמספר הזה יהודים שישבו בכלא, לא עשו שום דבר. והם מרומה. זאת אומרת, תשעים בני אדם לקחו אותם והרגו אותם בדם קר. אני זוכר אמהות שבאו ושאלו: האם אתה ראתה את בעלי? האם ראתה את בעלי? איטלקי מרומא, זה בעלה היה.
- ש: מאלה שהרגו אותם? ת: הרגו אותו. לקחו רבע.
- ש: מה קורה איתכם במאי 1944?
ת: **ב-1944 לקחו אותנו לברגן-בלזן (BERGEN-BELSEN) ישר.**
- ש: מי לקח אתכם?
ת: הגרמנים.
- ש: כלומר, באו הגרמנים?
ת: כן. בשעה ארבע לפנות בוקר, בא שוטר שקראו לו פרוזינה, בא ליטף אותי ככה, אני יושן. מה קרה? הוא אמר: יש שתי משאיות, לוקחים אתכם לגרמניה, וכך היה. אמרתי לו: אל תלך לאף אחד, אני אעיר אותם. וככה עוררתי את כל הקבוצה. **היה זקן אחד איטלקי, גם אשתו זקנה מאוד. בקושי הולכים, לא רצו לרדת, רחמים, יהודים. אז לקחו אותם בכוח וזרקו אותם למשאיות. לקחו אותם במדרגות.**
- ש: **אני רואה שיש לך טלאי צהוב שכתוב עליו "יודה". אתה הלכת עם זה?**
ת: כן, בטח. ש: איפה? ת: בברגן-בלזן.
- ש: כלומר, באו בלילה ולקחו אתכם עם משאית? ת: כן, שתי משאיות.
- ש: והיו שם עוד יהודים?
ת: עוד יהודים. יש מפירנצה ויש מליבורנו. הביאו אותם. האשימו אותם בא-פשיסטים והביאו אותם לשם.
- ש: אחר-כך הרי לא נסעתם עד ברגן-בלזן במשאית, נכון?
ת: לא, הביאו אותנו לרכבת, רכבת לא הייתה. אמרו: תחכו. הכניסו אותנו לבית סוהר מלוכלך מאוד. לקחו את כל המזוודות שלי. אחרי שלושה ימים לצאת. באתי לקחת את המזוודות, אינן, לקחו אותן. אני שאלתי על התמונות שלי, לקחו אותן. הגרמני אמר לי: תן לי את המפתחות, לקח את המפתחות. עלינו על הרכבת, היה מלוכלך, מזוהם.
- ש: **נסענו אולי יומיים, יומיים וחצי, עד שהגענו לברגן-בלזן.**
ת: איזה רכבות זה היו? ת: רכבות של בהמות.
- ש: כמה הייתם בקרון אחד? ת: היינו, איך אומרים, דחוסים, ככה, לא היה מקום לזוז.
- ש: היה קשה? לא היו מים בתוך הקרון? ת: לא היו מים, והיו ילדים, אמהות, הכל.
- ש: והגעתם לברגן-בלזן ישר? ת: הגענו ישר לברגן-בלזן.
- ש: מה קורה כשאתם מגיעים לברגן-בלזן? ת: לוקחים אותנו מייד לעבודה.
- ש: מהרכבת, מה עשו?
ת: לקחו אותנו למשאיות והורידו אותנו בתוך המחנה. ואת שומעת: ראוס, ראוס, לאוס, לאוס, מהר, מהר! זה מה ששמענו. נותנים בעיטות שרק נברח. וזה משהו יום יומי, יום יומי.

- ש: איפה גרתם?
ת: גרנו בצריפים. גרנו נשים עם גברים ועם ילדים. לא הפרידו בינינו. אחריהם הפרידו ביניהם. אותנו לא הפרידו. הם ידעו שאנחנו כאן באופן זמני. למה אבא שלנו עוד חי. האנגלים עוד לוחמים. אבל אצל ההולנדים, הפולנים וכל ארצות השפלה, כולם הפרידו בין הילדים הנשים והגברים. אצלנו לא. דיברו על העדה האלבנית. הייתה עדה אלבנית, שלקחו אותם מתוך לכלוך. מכל ההיסטוריה אני לא שומע על יהודים אלבנים דוברי ספרדית, דוברי לדינו. בחורים נהדרים.
- ש: מאלבניה, אתה בטוח? ת: כן, מאלבניה, אני דיברתי איתם.
ש: לא מקוסובו?
ת: לא, לא, מאלבניה. אלבנים. הייתה אישה אחת מאלבניה, נתנו לנו כיכר לחם לכל השבוע. אורכו עשרים ושלושה ס"מ, גובהו שמונה עד תשעה ס"מ. וזה קוראים לו לחם. אלוהים יודע ממה הוא עשוי. אני חותך את המנה, אני חותך אותה ככה וככה, אחר-כך ככה וככה, שתהייה בדיוק למה, זה כסף עובר לסוחר הלחם. את רוצה חליפה חדשה מהולנדי – תן כיכר לחם. אתה רוצה מזוודה חדשה – מנת לחם אחת. אחר-כך אנחנו בברגן-בלזן חפרנו תעלות.
- ש: אתם גרתם בצריף גברים ונשים ביחד?
ת: כן, כן, לא הפרידו בינינו. אמרתי לך מה הייתה המטרה. ידעו שאבא שלי עוד חי, האנגלים. אבל אלה שהפסיקו את המלחמה עשו בהם שמות, אין מי שיביא ויגן עליהם בפני הכיבוש הגרמני.
- ש: **ספר לי קצת על ברגן-בלזן. מה עשית מהבוקר עד הערב?**
ת: קודם כל עבודה שתיים עשרה שעות.
ש: מתי קמתם בבוקר?
ת: קמנו בחמש. מביאים כלי גדול, כמו שמביאים את החלב. אנחנו קמים ויש קפה, מים שחורים. לפחות מים שחורים, אבל חמים, קר אז שותים. בשעה שש וחצי יוצאים לכיכר הספירה. כיכר גדולה מרובעת. כל קבוצה, כל צריף עומד עם האנשים שלו, ואנחנו הטריפוליטאים גם כן. אחר-כך אנחנו עומדים חצי שעה, אם גם או שמש, לא איכפת להם. סופרים וסופרים ואחר-כך לוקחים לעבודה, מחלקים אותנו לעבודה. לך לעבוד בשו-קומנדו, מה זה שו-קומנדו? הביאו מאירופה, מהולנד ומכל הסביבה ההיא, נעליים במליונים. בשו-קומנדו נותנים לך סכין, אתה מפריד את הסוליה לבד, את העקב לבד וכך הלאה וכך הלאה.
- ש: לחבר את הנעליים ההולנדיות?
ת: לא מחברים אלא מפרידים את החלקים.
ש: זו הייתה העבודה שלכם?
ת: לא, לכל דבר, היה קומנדו שו, קומנדו זה, קומנדו זה.
- ש: איפה אתה עבדת?
ת: עבדתי בשו-קומנדו, אחר-כך לקחו אותי לעבודות יותר גרועות. היה יהודי אחד עם זקן, עם קפוט, עם כובע של חסידים. היה בוכה. היה לו ספר, היה קורא איזה תפילה. יימח שמו, אחד קראו לו פריץ, רס"ר, הוא היה גבוה, גובהו ורוחבו כמו הגב של ה... בריא כמו שור. נכנס פנימה בשביל לעבוד ורואה את היהודי. אומר לו: מה יש לך? את המתפלל, אה? אמרו לו: תן לי, תן לי את זה. לקח את הספר, ספר תפילין. באותו יום היה גשם, קר, קר מאוד, גשם, ירד מהשמיים בלי סוף. לקח אותו, שם אותו מתחת למרזב של המחסן הזה. כל המים הכמות הזאת... ונשאר שמה עד שגרמנו את העבודה.
- ש: היהודי הזה? ת: אחר-כך לא ראיתי אותו יותר.

ש: אתה קודם עבדת בקומנדו נעליים?
 ת: אחר-כך עבדתי ביערות. ביערות שמה הם חותכים את הגזע, גזע ישר, כמו עמודי חשמל. אחר-כך נשארים השורשים. את השורשים ניקינו שמה. היינו ארבעה בחורים לכל שורש. אחד עם טוריה, אחד עם את, אחד עם גרזן. והיינו עובדים שעות שלמות עד שהיינו מוציאים את זה, עם כל השורשים וכל החוטים. אחר-כך מביאים את העגלה, אירופאית, עשויה ככה, אני זוכר. צריך לשים את זה בתוך העגלה אחד, שניים, שלושה, אין כוח, איפה? אין מקום וככה מכריחים אותנו לשים עוד אחד ועוד אחד, עד שהנשמה נגמרה וככה כל יום. זה ביערות.

אחר-כך לקחו אותנו יום אחד לחפור תעלות. תעלה של מאות מטרים. תעלה בעומק של מטר – מטר וחצי, מה עושים? מביאים קולרבי במשאיות, ואנחנו מכניסים לתוך התעלות, יושבים ושמים עליו את ה... עוד משאית ועוד משאית מכניסים. כל זה, בארוחת צהריים, חופרים. מוציאים כמות שתספיק למחנה ומבשלים אותה. היו ימים שירק עם תולעים אכלנו. הביאו מין סלק כזה, תרד, שמו אותו מתחת לשמיים. היה גשם, שלג, רוח, לא רצו לבשל אותו. עד שהיו תולעים קטנטנים, כאלה לבנים, את רואה שהם חיים, חיים. באותו יום עשו את הסלק. אני יכולתי לאכול? אני מת מרעב. אישה אחת שקוראים לה ריטה, אומרת לי: ניסים, מה זה? מה זה? תאכל. היא מתה מייד. ככה.

ש: **בתוך הצריף כמה הייתם?**
 ת: היינו, אני אמרתי מאה חמישים משפחות.
 ש: מאה משפחות בצריף אחד?
 ת: המיטות על שלוש קומות. אני בקומה שנייה. פעם סחבתי קולרבי אחד גדול, שמתי אותו כאן. אחרי העבודה חשבתי שניצלתי, לא ראו אותו. לקחתי סכין כדי לקלף. הקליפות היו יורדות למטה. לאחד קוראים לו יומטי, יהודי. הוא לוקח את הקליפות, אז אמא שלו אומרת לי: אל תזרוק את הקליפות, אין מה לאכול בקליפות האלה. אז נתתי לו חלק. אחר-כך בא אח שלי: ניסים, שמעתי שיש לך? לא רק אחד גנבתי, שישה-שבעה.

היו לי מכנסיים עם שרוול רחב. זה היה בחצות הלילה, הקימו אותנו מהמיטה. אחד קוראים לו אתגר, קאפו, הוא דיבר ערבית ואנגלית. הוא היה יווני. הוא הכיר אותי. כל פעם שיש משאית בחצות הלילה הקים אותי. אני אומר לו: רק עכשיו אני ישנתי. הוא אמר: אני צריך שנים עשר בחורים. אנחנו הולכים עם גרזנים, באים למשאיות לפרוק, פרקנו, אני רואה קבוצה של בחורים. זה הגדר של המחנה וזה מחוץ למחנה. ושם אנחנו מורידים את הסחורה.

אני רואה אחד הולך וחוזר, הולך וחוזר. על יד הגדר. מעבר לגדר היה המחנה שלהם. הוא שם שמה על מנת להיכנס למחנה היה יכול לסחוב בלי בעיות. אז אני עשיתי כמוהו, יותר רחוק ממנו שמתי ארבע – חמש חתיכות של קולרבי, קשרתי את המכנסיים והכנסתי בתוך השרוול. כשגרמנו, היה שומר שמה בשער: ראוס! ראוס! ואני הולך ככה ברוך השם שלא ראה אותי ואז הייתי עשיר מאוד מהקולרבי שמצאתי.

ש: **ברגן-בלזן זה מחנה גדול מאוד, נכון?**
 ת: גדול, גדול.
 ש: בכל מקום יש חיים אחרים. בחלק שאתם הייתם, איך קראו לחלק הזה?
 ת: ברגן-בלזן, יש מחנות ויש גדר ביניהם. אני שמעתי איטלקים מדברים איטלקית. הביאו גם רוסים והם סבלו הרוסים, סבלו מאוד, מאוד. המפקד של הרוסים היה נותן להם מכות, היה רוסי בעצמו.

ש: **אמרת שיש לך סיפור על הטלאי הצהוב.**

- ת: כן, אני אספר לך את זה. אני בברגן-בלזן קראו לי "חלוץ". למה דיברתי על ארץ-ישראל, על המושבים, על הקיבוצים, אהבו אותי מאוד, מאוד. עובדה, כשאנחנו מתאפסים בבוקר עושים ככה, מצביעים עלי, מפה לאוזן כולם מכירים אותי.
- ש: מה סיפרת להם על ארץ-ישראל?
- ת: סיפרתי אותו זמן מה שהתרחש בארץ.
- ש: מאיפה ידעת?
- ת: אני קורא ספרים, יש חוברות, אז בטריפולי, היו חוברות והייתי קורא.
- ש: מה סיפרת להם? ספר לי.
- ת: יש אחת בשם שושנה פינקוב. באו זוג קצת זקנים **מקיבוץ שעלבים** על יד לטרון. הם הכירו אותי. הם כתבו בספר שלהם על אודותיי, כתבו שני דפים. שושנה פינקוב, קראו לה, הכרתי אותה. אז הייתה ידידות ביני ובינה, בחורה נעימה מאוד, מבויישת, חכמה, קראה את כל התנ"ך וידעה הכל. אומרת לי: ניסים, אני אעשה לך את זה.
- ש: מתי היא אמרה את זה?
- ת: בשנת 1944 בברגן-בלזן, היא עשתה לי את זה. שניים הבאתי, יש קרטון באמצע, והוא התפרק לי ואומר לי: זה יישאר לי לזיכרון. אחד אומר, זה עולה הרבה כסף, מה כסף? הייתה מדברת על כל קורות החיים שלה.
- ש: אתם כשבאתם לברגן-בלזן הייתם צריכים לענוד את הטלאי הצהוב שכתוב "יודה"?
- ת: כן.
- ש: קיבלתם את זה?
- ת: קיבלנו, מהיום הראשון. אחד בז'קט, אחד בחולצה, אחד בגופיה, לכל לבוש יש אחד.
- ש: אז היא תפרה לך את זה?
- ת: היא תפרה. שאלתי עליה אמרו לי שהיא נפטרה. אם הייתי יודע איפה נקברה הייתי הולך. יש לי זיכרונות טובים.
- ש: היא הייתה באותו בלוק?
- ת: לא, רק נשים. היא בחורה רווקה.
- ש: **ספר לי עוד על ברגן-בלזן.** כשחזתם מהעבודה, סיפרתם קצת סיפורים ככה בערב?
- ת: אנחנו עובדים שתיים-עשרה שעות. יום אחד בגמר העבודה הביאו שלל מהולנד. החל מדברי מטבח, דברי בית והכל. מה לא הביאו, ארונות. אז לקחו אותנו לעבודה הזאת, אחרי העבודה הראשונה. אני הייתי אחד שמקבל סחורה ומסדר אותה. בקיצור, אני פותח אחת מהמגירות ואני רואה גלילות של חוט צמר, עם המחטים הגדולים האלה, בשביל סריגה. אני רואה את זה ואומר: ריבוננו של עולם, רק תמול שלשום הייתה יהודייה כאן שהייתה סורגת לבניה ולבנותיה. כמעט בכיתי. הכל טרי. הכל כאילו תמול שלשום.
- אחר-כך גמרנו את העבודה. שמה היה בור ספיגה של בית שימוש. היה אולי ארבעים מטר על ארבעים מטר, ככה בתוך האדמה. זה רחוק מהמחנה, בסוף המחנה. הוא התמלא מים, והריח. אז החליטו לחפור בור על ידו. חפרו בור ושמו את החול סביב, סביב.
- אנחנו למחרת גמרנו את העבודה, חזרנו בשעה שש, לקחו אותנו, לקחו עוד קבוצות, עוד קבוצה ועוד קבוצה, אומרים להם: עכשיו תמלאו את החופן ביד מהחול הזה, ותלכו עד שמה מאתיים מטר, ותזרקו שמה.
- היינו מעל שש מאות איש. כל אחד לוקח חופן, הולך, הולך, באמצע יש חיילים של אס.אס., אוי ואבוי מי שיזרוק את זה באמצע. עבדנו ארבע שעות כמעט. עשינו ערמה שתספיק לשלוש ורבע משאיות, לקחנו בידיים.
- ש: של ג'ורה, של מה?

ת: לא, הם חפרו מקום חדש. עפר נקי. אז במקום להביא טרקטורים, מחפשים איך להעביד אותנו.

ש: מה היה שם הכי קשה בברגן-בלזן?

ת: הרעב היה הכי קשה. רעב מאוד, מאוד קשה. בחצות הלילה כשגשם יורד וקר, ואנחנו בצריף. אומרים לעשות אמבטיה. לוקחים אותנו. אני לוקח ז'קט. הגרמני לוקח את הז'קט וזורק אותו קר. מגיעים מקום הזה שיש טוש בתקרה. הבן עם אבא שלו. אז עושים אמבטיה, נכנסים מצד אחד, עושים ספירה, לצאת. לפעמים בן אדם רק שם סבון, לא הספיק, אז הוא נשאר עם הסבון שלו בעיניים. ויש כאלה שלא עשו אמבטיה בכלל. באים ערומים, מפחד המים הקרים לא עשו. אז הם באים ומריחים עם האף אם הוא עשה אמבטיה או לא. כל זה על קצה המזלג.

ש: ספר לי עוד. מה עשיתם בערב, למשל? אמרת שאתה סיפרת על ארץ-ישראל. מתי סיפרת?

ת: תראי, הם לקחו מהולנד שתי בנות שעשו הכשרה מקצועית, הכשרה חקלאית. הן באו לשם. כנראה היה להן רגש לישראל, כי למדו את החקלאות. ואני כשאני מדבר על ארץ-ישראל, על קיבוצים או על מושבים, אז הייתה הבנה בינינו. הרבה בנות הכירו אותי. אז קראו לי "חלוץ". וכמה שבתות הזמינו אותי, במחתרת, בשבת, אחרי העבודה, עשינו כיבוד לכבוד שבת, כל אחד הביא חתיכת לחם, שם אותה, מברכים. אני מתוך בושה לא בא. באים אלי למחרת: למה לא באת? אני מתבייש, אנשים יותר חכמים. באמת, מי אני? הוא אומר: אנחנו אוהבים אותך. אתה צריך לבוא, אנחנו מזמינים אותך.

ש: ואז באת? ת: כן, השתתפתי אחר-כך.

ש: ומה סיפרת?

ת: סיפרתי להם, הייתה שושנה פינקוב זאת. אומרים לי: אתה תשב על יד שושנה פינקוב. זה המקום שלך. הם מדברים ואני עונה להם על כל מיני שאלות.

ש: בשפה העברית?

ת: בעברית.

ש: אז בברגן-בלזן, באמצע ברגן-בלזן, המחנה הקשה הזה, אתם יושבים בשבת ומדברים?

ת: כן, בשבת, אבל במחתרת.

ש: ומספרים על ארץ-ישראל?

ת: כן, מספרים על ארץ-ישראל, כולם, כולם כאחד.

ש: התגעגעתם לארץ-ישראל?

ת: בטח, אנחנו שומעים עליה.

ש: על מה הכי דיברת? על מה דיברת? על הקיבוצים, על המושבים?

ת: על הכל. מה אני אגיד לך, על הכל דיברתי. על החיים בארץ. הייתה צניעות כאן, לא אמריקה כאן. הכל קשה. היו מאורעות 1936, הערבים פגעו ביהודים. דיברנו על זה.

יום אחד שושנה פינקוב אומרת לי: מחר יום שבת, תבוא ואתה תקרא לי את

ההפטרה של השבת. אמרתי לה: איך אני אעשה את זה? בשבת עובדים. זה מסוכן

אם יתפסו אותי. איך שלא יהיה, לא עבדתי באותו יום. התגנבתי לשמה. מי שראה

אותי זה אתגר, הנמוך, הקאפו. הוא אומר לי: נסים, תיזהר, איפה אתה הולך?

לשושנה? אמרתי לו: אתגר, תפסיק, תעזוב אותי, תעזוב אותי. הוא דיבר ערבית. הוא

היה בארץ, נמוך, שחרחר. הלכתי לשמה, אני ראיתי את שושנה שרועה על במה ויש

לה מין ספר גמרא, מעיינת בו. ואני בא ונפלתי על ידה, בצורה כזאת, בום, ככה, בכל

הגוף. איזו שמחה! אחר-כך קראתי לה את ההפטרה של אותה שבת. היא הסבירה לי

הרבה דברים שאני לא ידעתי. אלה הזיכרונות שלי משם.

- ש: מה קרה איתה?
ת: היא נפטרה כאן. באה לארץ ונפטרה כאן. שאלתי אחד הולנדי, הוא כתב ספר גם כן. אמרו לי: חברה שלך מחכה לך בחוץ. אני לא יכול לצאת. אין לי פרצוף של בן אדם. נהייתי כמו קוף, ממש כמו קוף. העיניים בפנים והפה פתוח והידיים ככה נהיו עצמות.
- ש: לא יכולת ללכת? ת: לאכול מה שיש, קולרבי כל יום.
ש: היית חולה גם?
ת: חולה מתוך רעב. מכריחים אותך לקום. בא אחד יהודי, גם הוא אסיר. לקום! לקום! אני אומר לו: אני חולה. הוא אומר: תלך לרופא ותביא פתק שאתה חולה. איך אני יכול ללכת? וכך הייתי יוצא חצי חי, חצי מת.
- ש: היו שם עוזרים אחד לשני קצת?
ת: לא, כל אחד היה דואג לעצמו.
- ש: את מי אתה עוד זוכר, חוץ משושנה? אתה זוכר עוד מישהו?
ת: אני הכרתי בחורה מאיטליה עשתה איסוף של בגדים. היא עלתה עשרות מדרגות לבקש דברים בשבילנו. קוראים לה אסתר קלרה באג'. לא ראיתי אותה, אבל הרב שהיה בא אלינו היה מספר על אסתר קלרה באג' מפירנצה.
- ש: מה אתה עוד זוכר מברגן-בלזן? אתם ראיתם שם את המתים?
ת: אני זוכר שהיו ימים שעבדתי בעגלה, שהולכת בצורה כזאת על שני גלגלים. היינו נכנסים לכל צריף ושואלים אם יש מתים. יש, יש. הולכים פנימה, ארבעה אנשים אוספים את המת. איך שהוא מת, בצורה זאת או בצורה אחרת, בראש שמוט או בידיים למעלה או בידיים מפוזרות. כל אחד בפוזת שלו. ממלאים את העגלה, הולכים לקצה המחנה ושמה שמים אותם והולכים. אחר-כך באים ושורפים.
- ש: אתה ראית את זה ששרפו אותם?
ת: כן, שרפו אותם. מרגישים את ריח הבשר השרוף.
ש: ממש שרפו אותם או בתוך משרפות?
ת: לא, שרפו אותם. את רוצה שיקברו אותם? זה לא.
- ש: איך התייחסתם למתים? כשהיו כל כך הרבה מתים סביבך, איך אתה מתייחס לזה שאתה רואה?
ת: אני לא מתייחס, זה נורמה, זה מה שיש, אני גומר את הנורמה שלי. זו עובדה.
ש: היו שם שהכרת מהבית?
ת: היו טריפוליטאים, כן, אני מכיר אותם כולם, אחד – אחד.
ש: הייתם יחד באותו צריף? ת: כן.
- ש: איך הסתדרתם עם היהודים ממקומות אחרים כמו הולנד, הונגריה?
ת: הסתדרנו טוב, לא היה ריב ולא שום דבר. היינו בסדר. אחד קוראים לו שפייר, מספרים עליו, אני הכרתי אותו, גובהו שני מטר אולי, יעני, חזק מאוד. מספרים עליו שנכנס לבית מטבחיים, לוקח שור מלמטה, מרים אותו ומכניס אותו לבית המטבחיים. עד שבא יום, יצא לעשות אמבטיה ביחד, הוא וההולנדים והטריפוליטאים. ואני ראיתי את העור של הבטן שלו, היה ככה. העור שלו כל כך ירד למטה. הוא הגיע עד לברכיים. את לא רואה את הברית מילה. לא רואה שום דבר. עד כאן מגיע. אני ראיתי. הייתה אישה אלבנית, יום – יום, באה עם מנה של לחם חתוכה יפה, ואומרת: רוצה סיגריות, סיגריות, סיגריות. כמה זה עולה? ארבע סיגריות למנה לחם. אבל סיגריות אין. מאיפה באו להם סיגריות? כל אלה שעובדים במטבח יש להם קופסה אחת

- ש: לחודש. ומזה מתפזרות הסיגריות. אז היא קונה את הסיגריות ונותנת את הלחם. והיא נשארת בלי אוכל, כל יום, כל יום.
- ש: יהודייה? ת: יהודייה מאלבניה.
- ש: איך הסתדרתם עם יהודים מאלבניה?
- ת: הם חיו לבד. הם לבד ואנחנו לבד.
- ש: הם דיברו לדינו? ת: לדינו, כן. אנשים נהדרים, טובים מאוד.
- ש: זה לא מאלבניה. זה מקוסובו, אני יודעת.
- ת: הם הלכו לעולמם. שניים כתבו את הספר הזה. הולנדים, אינטליגנטים ביותר.
- ש: לא היה יום פנוי? ת: לא, לא.
- ש: בעבודה יכולתם קצת לדבר ביניכם?
- ת: במחתרת. אם יראו אותנו החיילים שלהם, אוי ואבי.
- ש: אז מה דיברתם? ת: דיברנו על מה שקורה כאן.
- ש: דיברתם על אוכל?
- ת: כן, מדברים על אוכל. שזה לא מספיק, לא רק לא מספיק, כאילו חסר משהו.
- ש: אנשים מספרים שדווקא כשהיו הכי רעבים, אז מדברים על האוכל של אמא, על הבית? ת: כן, נזכרים, כן.
- ש: גם אתה ככה?
- ת: כן, כן. נזכרים באוכל של יום שבת, את החמין. נזכרים בחמין של שבת. זה כן.
- ש: ...כאילו ספסל, ככה, ויש בו חורים, עשו בו שלושים חורים, וכל אחד בא ועושה את צרכיו, וזה יורד למטה, זה הכל.
- ש: נתנו לכם זמן?
- ת: צריכים לקחת מין חתיכת לוח ביד, כאילו אישור, אני הולך לשירותים עם אישור. חתיכת לוח.
- ש: לא הבנתי, חתיכת לוח?
- ת: כן, כן, חתיכת לוח, חתיכה שחורה כזאת. בזמן העבודה, אני אומר, אם אתה מבקש ללכת לשירותים, אז הקצין נותן לך משהו כזה. אם נפגש איתך ואומר לך לאן אתה הולך, אתה מראה לו שיש לך כאילו רישיון.
- ש: ככה באופן רגיל בבוקר, נתנו ללכת?
- ת: בבוקר אנחנו רק לעבודה. קמים בחמש – חמש וחצי, יוצאים לספירה, ובשש מחלקים אותנו לכל העבודות.
- ש: אבל נתנו ללכת לשירותים בבוקר ולהתרחץ קצת?
- ת: להתרחץ איפה, אין מה להתרחץ. להתרחץ מתי שהם רוצים, מתי יורד שלג, בחצות הלילה, בואו לעשות אמבטיה. לוקחים את הילדים ואת החולים. ואם אתה מכסה את עצמך, לוקחים את הדברים וזורקים אותם, באמצע הדרך.
- ש: אומרים שהיה אפשר קצת להסתדר?
- ת: פעם אחת סחבתי כרוב אחד. עבדתי על יד המטבח, והיה כרוב בינוני. שמתי אותו מתחת לז'קט והיה נפוח. רואים. התחלתי לאכול. ביקשתי מהחבר'ה שלי לקחת חלק לאכול. הם אומרים: לא, אף אחד לא עזר. איך שלא יהיה, יצאתי בשלום מהכרוב הזה.
- ש: **היו גם עונשים?**
- ת: בטח, בטח. היה אחד, הוא יו"ר הקבוצה שלנו, הולנדי. אומרים שהוא סחב גזר, מי שגונב – גמר. לקחו אותו החוצה, ירו בו והרגו אותו.
- ש: **איך התייחסו הקאפו?** מי היה הקאפו שלכם?
- ת: הקאפו כולם היו מיוון. יו"ר הקאפוס הוא גם כן יווני, היה יו"ר הקהילה היהודית בסלוניקי. קוראים לו אלבלה.

- ש: הוא היה הקאפו שלכם?
 ת: לא, הוא היה הקאפו של הקאפוס. וכל הקאפוס היו יוונים.
 ש: איך הם התייחסו, בסדר?
 ת: בסדר. פחות או יותר. אנחנו בסדר והם יכולים למצוא משהו לא בשגרה.
- ש: היה לפעמים שמישהו רצה לעשות קצת שמח או מישהו שר?
 ת: איפה בברגן-בלזן?
 ש: כן, בתוך הצריף או בשבת?
 ת: לא, לא, כולם כמעט באבל, כולם. אין מצב גרוע ביותר. ואנחנו לא ידענו מה יהיה הסוף שלנו. לא ידענו. או שייקחו להרוג אותנו או שישחררו אותנו, אבל בסוף שחררו אותנו.
- ש: דיברתם על זה ביניכם, מה יהיה?
 ת: לא ידענו, לא.
 ש: אבל דיברתם מה יכול להיות שיהיה?
 ת: הייתה שמועה כאילו אנחנו משתחררים מהמקום הזה ולוקחים אותנו למקום אחר. לקחו אותנו למחנה צבאי.
 ש: מתי לקחו אתכם? ת: זה במאי.
 ש: אתם באתם במאי 1944 וכמה זמן נשאר בברגן-בלזן?
 ת: לא זוכר.
 ש: בחורף היית שם?
 ת: **כל הקיץ וחצי חורף. אחר-כך לקחו אותנו למקום שקראו לו ליברכטריס.**
 ש: איפה זה יוצא?
 ת: בתוך גרמניה, לא רחוק מברגן-בלזן.
 ש: כמה זמן הייתם שם? מה זה? ת: לא זוכר, אולי שלושה חודשים.
 ש: זה הרבה זמן, תספר לי.
 ת: היה אוכל יותר טוב, אין עבודה, אין מכות. זה היה הכל רגוע שם.
 ש: זה היה מחנה עבודה?
 ת: זה מחנה צבאי. עד עכשיו לא יודעים את השם שלו. אני שאלתי חברה הולנדית, לא יודעים את השם של המחנה. אחר-כך לקחו אותנו למקום מסוים. זה בית הבראה של קציני אס.אס. חדרים עם כל הרהיטים, שידות וברז מים, הכל. אומרים: זה מקום של קציני אס.אס., היו אחיות רחמניות, הן ביקשו ממני: תן לנו לעשות כביסה, תן את החולצה. זו מצווה בשבילנו. אנחנו רוצות, אתה רוצה שנעשה ככה?
 ש: זה היה כבר אחרי המלחמה?
 ת: לא. בתוך המלחמה עוד. אבל כאילו אנחנו לא בתוך המלחמה. יכול להיות שנגמרה המלחמה.
- ש: אני רוצה לשאול אותך. **אתם שם שמעתם שהורסים מתקרבים?**
 ת: כן. המנהל של המקום אמר: זה זונה (אזור) של הצרפתים, עוד מעט יבואו הצרפתים. יבואו חיילים מצפון אפריקה, דוברי ערבית וכך היה. אחרי שלושה ימים באו. הם לקחו את המקום.
 ש: את המקום הזה של הקצינים?
 ת: כן. אחר-כך בא קצין אחד, והוא נאם לנו, ואמר: לא לצאת בינתיים. תקבלו הוראה ממני מחר – מחרתיים. אנחנו לא גמרנו את הקרבות. אנחנו לוחמים מחלון לחלון, מבית לבית. אתם לא צריכים לצאת, מסוכן. וכך היה. אחרי שלושה ימים נתנו לנו לצאת לקנות דברים.
 ש: כשנתנו לכם לצאת, לאן יצאתם?
 ת: ל.....
 ש: כשאתה אחרי כל הסבל בברגן-בלזן שלא היה לך לאכול, בטח היית מאוד רזה?

ת: כן, כשיצאנו באה קבוצה ראשונה שנכנסה למחנה, הם אכלו את כל מה שיש. אנחנו קבוצה שנייה ושלישית. השנייה גם כן מה שיש, אכלו את הכל. אנחנו באנו לא מצאנו כלום, ואני והאחים שלי.

ש: אבל אתה כבר היית במחנה של הקצינים, שם כבר נתנו לאכול?
ת: כן, נתנו לאכול, כן. אני אומר לפני זה, במחנה ליברכטריס.

ש: **משם שחררו אתכם?**

ת: כן. שיחררו אותנו. היו הולנדים, רובם בנות, אמרו: בוא תבוא איתנו להולנד. ביקשו ממני.

ש: איך זה היה כששחררו אתכם? ת: **שחרר אותנו הצבא הצרפתי.**
ש: הצרפתים שחררו אתכם?

ת: כן. גרמניה מחולקת לארבעה: הצרפתים, האמריקאים, האנגלים והרוסים. אנחנו באזור הצרפתי.

ש: כשאתה יוצא החוצה, אתה חופשי. המלחמה נגמרה ואתה בא לאיזו עיר. מה הדבר שהכי רצית?

ת: לא חיפשתי דברים, לא חיפשתי. רק חייכתי לנסוע הביתה. לא היה כסף, איזה כסף?
ש: אבל התארגנו קצת, ארגנו אתכם? ת: לא.

ש: **אז מה קורה הלאה?**

ת: יצאנו לעיר. אמרו לנו שאנחנו יכולים לצאת. הקרבות נגמרו. אבל החיילים הצרפתיים של צפון אפריקה היו מפריעים לבנות שלנו.

ש: אז הלכתם יחד עם הבנות? ת: כן. מי שיש לו משפחה הלכו ביחד.

ש: אתה הלכת עם האחים שלך?

ת: אני לא זוכר. לא הלכתי. אני רציתי לנוח. הייתי עייף אז.

ש: איך עשית את זה?

ת: הייתה מיטה טובה, היה נוח. היה מקרה, הבנות האלה ההולנדיות, בגיל שש עשרה – שבע עשרה – שמונה עשרה, אולי חמש או שש בנות, כולן אמרו: ניסים, אנחנו הולכים לים, תלך איתנו. אמרתי להן: בסדר. בשעה שתיים אחרי ארוחת צהריים – לא באו.

פתאום, הייתה בחורה, צדיקה גדולה. דיברתי איתה, לא רצתה לענות. היא מחכה למשיח, משיח. אחר-כך אני פותח את הדלת של החדר של ונתקל במעטפה. אני פותח אותה, כתוב אנגלית: אם היית איתנו לא היה קורה את המקרה הזה. שוב פעם, אם היית איתנו לא היה קורה, מה קרה? מה קרה? למחרת רואים אותן בוכות. הייתה לי חברה קוראים, לה רבקה כהן. אמרתי לה: רבקה, תשאלי אותן את הבנות מה קרה להן בחוף הים. לא רצו להגיד, בסוף התברר שהן רק התפשטו, ובאו חיילים ערבים לתקוף אותן, הן ברחו עם צעקה כזאת. ומייד התלבשו וברחו מהמקום. בגלל זה אמרו לי: אם היית הולך איתנו, זה לא היה קורה.

ש: איפה זה היה?

ת: זה לא ים, זה נהר, נהר גדול בגרמניה. שמה בגרמניה, אני לא רוצה להגזים, יש מקומות, כל שמונה עד עשרה בתים יש בריכה, בריכת מים משהו. קניתי חבל, הייתי קושר אותם, לא ידעו לשחות, הייתי הולך על סף הבריכה, קושר את החבל, והם שוחים. אני רואה שהם טבעו – אני מרים אותם. וכך היה, כל אחד בתור שלו היה מתרחץ בבריכה.

ש: כמה זמן עוד נשארת שם אחרי המלחמה, כלומר, אחרי השחרור?

ת: לא הרבה, חודש – חודש וחצי. הלכנו לכפר, עם רבקה כהן. היה נגר, ביקשנו ממנו שיעשה לנו מזוודה מקרשים. וככה עשה לנו. לקחנו דברים, סמרטוטים מה שהיה לנו.

ש: רבקה כהן הייתה חברה שלך?

- ת: כן, היא דיברה יידיש וערבית.
ש: הלכתם יחד?
ת: אנחנו ביחד. בלילות, בלילות, בעבודה...
ש: אבל זה כבר השחרור?
ת: אחרי השחרור, כן, היינו הולכים ביחד.
- ש: **איך הגעת הביתה?**
ת: הביתה לקחו אותנו במשאיות.
ש: אז היית צריך להיפרד מחברים, נכון?
ת: בתחנת הרכבת של שווייץ, חצינו את כל הגבול של שווייץ, נכנסנו לצפון איטליה, לקומו (KOMO) ומקומו נכנסנו למילאנו (MILANO) ושמה מחנה המתנה במילאנו.
- ש: מי הלך איתך?
ת: אני הכרתי אחת שקראו לה מרושקה, איטלקית. היא נדבקה אלי. רצתה שאני אתחתן איתה. סימפתי אותה.
ש: אחר-כך ממילאנו?
ת: ממילאנו ירדנו לבארי (BARI).
ש: זה היה כבר שנת 1946?
ת: לא, שנת 1945. אני חזרתי הביתה ב-1945 בחג הסוכות.
ש: לבד? ת: עם האחים.
- ש: חכיתם שלושה ימים?
ת: בגלל שהמטען לא הגיע משווייץ. אחר-כך דיברנו על זה, והם ביקשו מאה גרוש שאנחנו עשירים. חייבו את המטען.
ש: ואז, ממילאנו, אמרת, נסעתם לבארי. **שכחזרת ללוב**, רק אז נפגשת את כל המשפחה?
ת: כן, המשפחה הייתה ביחד.
ש: היית עם האחים, אבל מה עם האחיות?
ת: כן, נפגשתי, עם אחותי, מישל, ועם כל הקרובים שלי.
- ש: **איפה הם היו בזמן שאתה היית בברגן-בלזן?** ת: היו בטריפולי.
ש: הם לא היו בחנות?
ת: לא. אחותי עם המשפחה שלה, בעלה צרפתי, לקחו אותם לטוניס.
ש: אחר-כך, שם הערבים עשו לכם קצת צרות, נכון?
ת: כן, בשנת 1945 היו מאורעות קשים מאוד. **הרגו אולי שלוש מאות יהודים. לא ידענו. עשו שפטים ברחובות.**
- ש: אתם כבר חזרתם? ת: חזרנו.
ש: בזמן הפרעות הייתם שם?
ת: כן. אחר-כך רצו לחזור על זה בשנת 1948. בשנת 1948 כבר אנחנו היינו מוכנים עם אקדחים. עם כל מה שצריך למלחמה. וכך הם קיבלו מאיתנו משהו. היו ביניהם גם מתים.
ש: אתה עבדת במשרד העלייה? ת: כן, עבדתי במשרד העלייה.
ש: כלומר, עזרת לעלייה לעלות? ת: כן, ואחר-כך לא מקבלים את הרישיון.
ש: עם מי בעצם הכי הרבה עבדת שם?
ת: אני אמרתי לך, שמה בעלייה, אני ועוד אחד. רק בלילות, מתי באה אונייה, אז באים אלינו, באים מביאים את המשקל של המטען שלהם מהנמל. אני עושה חשבון כמה

- צריכם לשלם. משקל כל מאה קילו על כל בן אדם. שילמו כך וכך. וכך הייתי לוקח הרבה כסף מהם.
- ש: בשביל העלייה? ת: בשביל העלייה, כן.
- ש: אבל מי היה הבוס שלך?
- ת: **ברוך דובדבני**. הוא נדרס, מסכן, **זה בן אדם משכמו ומעלה**. אני הלכתי לבית שלו. אי שצדיק, צדיק, מהמפד"ל.
- ש: היו הרבה שרצו לעלות לישראל?
- ת: כן, כולם, כולם. אהבו את העבודה, עלייה, עבודה. יצא יום אחד דובדבני מהמשרד, היו המונים, המונים, הוא אמר להם: רבותי, אתם כולכם תעלו, סבלנות, ואל תחשבו שבישראל תלקקו דבש, כאן הפרנסה היא קשה מאוד, ועבודה כמעט אין. אז הם ענו לו בשתי מילים: שיביאו לו אדמות, ואנחנו נשבור את הראש. וכך היה.
- היום הטריפוליטאים יש להם ארבעה עשר מושבים. אנחנו שלושים וחמישה אלף בסך הכל. באותם ימים ישראל רעבה לכוח אדם, מאלה הבנאים, הטפסנים, מאלה. אנחנו התגייסנו לעבודת קודש. מי בנה את רמת-גן וגבעתיים וכל זה? טריפוליטאים. אף על פי שאנחנו מעטים מאוד.** היו הרבה קבלנים שלמדו את המקצוע הזה. אני גאה, אני גאה בעדה שלי, אני גאה. יש בליל שבת פסוק אחד שאומר: אל תקראי בנייך אל בונייך אני מתעכב שמה. אני אומר אנו בונייך וגם בנייך. שני דברים. איפה היום, אין צינות, כל אחד חושב על הכסף, כל אחד.
- ש: כמה ילדים יש לך? התחתנת פה?
- ת: שני בנים ושתי בנות.
- ש: אתה כשהגעת ארצה, לאן הלכת? לאיזו עיר? לאיזה מקום?
- ת: שמו אותנו במושב צור משה בשרון. ואחר-כך ההורים של אשתי היו גרים באור-יהודה. הם אמרו: מה תעשה כאן. אין לך שם אוויר. בוא לאור-יהודה. באנו לאור-יהודה, קיבלנו צריף. בצריף הזה ישבנו אולי שנה אחת. אחר כך כשבנו את רמת פנקס נרשמתי. אחרי שבועיים אמרו לי: איפה הכסף? לא היה לי כסף. אבל אני מת על בנייה כזאת, על הקרקע, חצי דונם אדמה. ואני אוהב אדמה, אני אוהב אדמה. בקיצור, היה לי מזל, הבאתי כסף ונתתי להם והם נתנו לי את הדירה. רמת פנקס זה אחד מהמקומות הטובים ביותר. זה מרכז של מרכז הארץ. גם שקט, אין פחד לילדים הכל בשקט.
- ש: כמה ילדים יש לך? ת: ארבעה ילדים, שני בנים ושתי בנות.
- ש: וכמה נכדים?
- ת: לגדול יש שלושה ילדים, לשני יש לו ארבעה, לשלישית יש שלושה, ולאחרונה אחרונה יש שלושה. האחרונה הביאה תאומים, בן ובת.
- ש: שתראה באמת הרבה נחת ובריאות.
- [4]

YAD VASHEM		יד ושם	
The Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority		רשות הזיכרון לשואה ולגבורה	
Hall of Names - P.O.B. 3477, Jerusalem 91034		תיבת השמות - ת.ד. 3477 ירושלים 91034	
Page of Testimony דף עד דף עד לרישום והנצחה של הנספים בשואה; אט למלא דף עבור כל נספה בנפרד, בכתב ברור ובאותיות גדולות. Page of Testimony for commemoration of the Jews who perished during the Holocaust; please fill in a separate form for each victim, in block capitals			
חוק זכויות ההזדהות וההכרה-תשנ"א 1953 קובע סעיף מס' 2 כי "האדם עליו יהיה חובה להספק את השלילת את זכותו לכל מניין עם היהודים" המצא מסמך זה בעת, לאחר מותו או כשהוא בחיים, ויש להעבירו לרשומה שבה הוא רשום. The Merged and Merged Remembrance Law 1953 determines in section 2 that "the task of the Yeshiva is to gather into the memorial museum regarding all those members of the Jewish people who laid down their lives, who fought and rebelled against the Nazi enemy and his collaborators, and to perpetuate their names and those of the communities, organizations and institutions which were destroyed because they were Jewish".			
Maiden name:	שם משפחה לפני הנישואין:	Victim's family name:	שם משפחה של הנספה:
	/	Jerby	זרבי
Previous/other family name:	שם משפחה קודם/אחר:	First name (and middle name):	שם פרטי (וגם שם ביניים/ביניהן):
		Victor (צ'יק)	ויקטור
Approx. age at death:	גיל משוער בעת המוות:	Date of birth:	תאריך לידה:
	31	1912	
Gender:	מין:	Title:	תואר:
(M) F	זכר		
Place of birth:	מקום לידה:	Bengary	בנגרי
Nationality:	תושבות:	Luv	לובר
Country:	ארץ:		
Region:	מחוז:		
Family name:	שם משפחה:	First name:	שם פרטי:
Jerby	זרבי	REUVEN	רואנון
Maiden name:	שם לפני הנישואין:	First name:	שם פרטי:
Halfon	חלבון	Miriam	מרמי
Victim's wife/husband:	שם זוגית/בעל/בת:	First name:	שם פרטי:
Widow	אלמנה	Mesica	מסיקה
No. of children:	מס' ילדים:	Family status:	מצב משפחתי:
2	2	Widow	אלמנה
Address:	כתובת:	Country:	ארץ:
Member of org./movement:	חבר בארגון/תנועה:	Place of work:	מקום העבודה:
		Luv	לובר
Profession:	מקצוע:	Delar	דלר
Address:	כתובת:	Country:	ארץ:
אירועים / מקומות ומקומות בזמן המלחמה (מעצר / גירוש / גטו / מחנה / מעוז / בריחה / חבלה / התנגדות / לימוד): Places, events and activities during the war (prison / deportation / ghetto / camp / death march / hiding / escape / resistance / combat):			
Date of death:	תאריך המוות:	Country:	ארץ:
1943			
Circumstances of death:	נסיבות המוות:		
	בגטו, בגטו, בגטו		
אנא חתום, מצהיר בה כך העדות שמסמך זה הינו נכון ואמיתי לפי מיטב ידיעתך והכרתך. I, the undersigned, hereby declare that this testimony is correct to the best of my knowledge.			
Previous/maiden name:	שם משפחה קודם:	Family name:	שם משפחה:
Jerby	זרבי	Shaked	שיקד
State/Zip code:	מדינה/קודש:	City:	עיר:
59888 Be'er-Sheva	ב'ר שבע		
Relationship to victim (family member):	הקרבה (משפחתית/אחרת) לנספה:	I am / I am not a survivor	הני ניצול השואה / אינני ניצול השואה
Sister	אחות	I am	אני
Tel:	טל:	House no. בית:	רחוב:
03-5513128		24	רחוב
Country:	מדינה:		
Israel	ישראל		
בזמן המלחמה הייתי במחנה / גטו / מחנות בריחה / בקשר / במסתור (תקופת הקשר) During the war I was in a camp / ghetto / forest / the resistance / in hiding / had other papers (circle relevant options)			
Date:	תאריך:	Place:	מקום:
24/8/99		ISRAEL	ישראל
Signature:	חתימה:		

דף עד לג'רבי ויקטור שנהרג מהפצצה אווירית במחנה בו שהה בתוניסיה

עירית אברמסקי-בליי

יהדות תוניס בתקופת השואה

"יד ושם" הוציא לאור את "פנקס הקהילות" – אנציקלופדיה של הישובים היהודיים למן היווסדם ועד לאחר שואת מלחמת העולם השנייה. מפעל היסטורי בעל ערך רב.

כרקע לסיפור יהדות תוניסיה בתקופת השואה,
נעזרתי בפנקס הקהילות על לוב ותוניסיה, תשנ"ז-1977
שבעריכת עירית אברמסקי-בליי.

מתוך פנקס קהילות זה, עמ' 250-261,
אני מביא את קורותיה של העיר תוניס בירת תוניסיה.
את ערך תוניס בפנקס הקהילות כתבה עירית אברמסקי-בליי.

קורותיה של עיר זו, משמשת עבורנו בבואה לסיפור יהדות תוניסיה כולה בתקופת השואה.

התגובה לעליית הנאציזם

עם עלות הנאצים לשלטון והתפשטות השמועות על רדיפת יהודים בגרמניה, התארגנה קהילה תוניס למחאה ציבורית. במרס 1933, כשבגרמניה הוטל חרם על סחורות יהודיות, יצא הרב חי ברנס, רבה הראשי של תוניס מאז 1932, בקריאה לכל הסוחרים היהודים בעיר לסגור את חנויותיהם ליום אחד. לא כל הסוחרים היהודים נענו לקריאת הרב, והיו שהשאירו את חנויותיהם פתוחות. כדי לכפות את ביצוע השביתה על כל הסוחרים היהודים, יצאה קבוצה של יהודים שעברה מחנות לחנות בעיר הבירה ובדקה את מידת ההיענות לשביתה. יהודי הבירה הכריזו חרם על סחורות גרמניות, וסוחרים יהודים לא קיבלו הזמנות סחורה מגרמנים.

במקביל נערכו צומות ואסיפות בבתי הכנסת, נערכו הפגנות רחוב, והיו התקהלויות, אספות ופרסומים בעיתונים בעניין זה. נערכו שתי עצרות מחאה גדולות – האחת בבית הכנסת הגדול בחארה והשנייה בתיאטרון העירוני. באחרונה נכחו גם נציגים של כמה מן המפלגות המקומיות הלא-יהודיות: המפלגה הסוציאליסטית הרדיקלית, המפלגה הסוציאליסטית והליגה לזכויות האדם והאזרח. בהפגנות רחוב יצאו צעירים יהודים נושאי כרזות "הלואה היטלר! תחי צרפת!". המפגינים הפריעו את הסדר הציבורי והמשטרה הצרפתית נאלצה להגן על השגרירות הגרמנית בתוניס.

ההפגנות למען יהודי גרמניה אירעו בעת ובעונה אחת עם תקריות אלימות נגד יהודים שחוללו ערבים מוסתים על ידי תעמולה גרמנית. הקונסול הגרמני בתוניס ניהל מגעים עם צעירי הניאו-דסתור כדי להסיתם להכות ביהודים ולהכריז חרם על סחורותיהם. החרם לא הצליח, אולם היו מספר תקריות אלימות במהלך 1933 ו-1934. ישנו דיווח של תחנת המשטרה משנת 1934 על הדבקת כרזות וציור צלבי קרס על קירות של בתים יהודיים

בפרברי עיר הבירה. המשטרה הצרפתית נזעקה פן ייפגע הסדר הציבורי: הוצבה שמירה מיוחדת על השגרירות הגרמנית וההפגנות פוזרו בכוח. אחדים מן המפגינים הוכו בידי השוטרים, וכ-40 מהם נאסרו. המשטרה אף פנתה לראש הקהילה דאז, אז'ן בסיס, כדי שיעזור להרגיע את הרוחות.

לקראת סוף שנות השלושים הייתה למאורעות הדרמטיים באירופה השפעה ישירה בעיקר על חוגי הגרמניה. הללו פוטרו ממשרותיהם בשגרירות האיטלקית עם פרסומם של חוקי הגזע באיטליה שנת 1938, ורבים מהם המירו את אזרחותם האיטלקית לאזרחות צרפתית. בתחומים אחרים בדרך כלל נמשכו חיי הקהילה כסדרם ואף הפעילות הציונית התגברה בזכות הקמת "גדוד הקרן הקיימת", נוכחותו של המורה-השליח נחום ירושלמי ועגינתה של ספינת בית"ר "שרה א" בנמלה של תוניס.

היחסים עם התנועה הלאומית הערבית, הניאו-דסתור בראשות בורגיבה, הגיעו בתוניס לאיזון עדין, שנע בין התקפות על הפעילות הציונית לבין קריאות לאחוות המוסלמים והיהודים למען עצמאותה של תוניסיה.

מפרוץ המלחמה ועד שלטון וישי

שנים ראשונות למלחמה. כבר בימים הראשונים של ספטמבר 1939, מרגע שצרפת הכריזה מלחמה על גרמניה הנאצית, הייתה תוניסיה מעורבת במלחמה. השלטונות הצרפתים השעו מייד את ועד הקהילה שנבחר ב-1937/8 ומינו תחתיו את "הוועדה הזמנית לניהול הקהילה היהודית" (COMMISSION PROVISOIRE D'ADMINISTRATION DE LA COMMUNAUTE (ISRAELITE).

לראש הוועדה מונה מואיז (משה) בורג'ל, איש סיעת "לה ז'לוסטיס", שכאמור הפסידה בבחירות הדמוקרטיות שנערכו למועצה ערב המלחמה. מואיז בורג'ל לא היה פנים חדשות בניהול הקהילה: קודם כיהן במועצה הנבחרת כסגן נשיא וכגזבר. במקצועו היה סוכן-יבואן של כמה חברות צרפתיות ועבד במשרד האוצר.

הקהילה היהודית של עיר הבירה נטלה חלק בלוחמה ובסבל המלחמה יותר מאשר במלחמת העולם הראשונה. הראשונים שגויסו היו היהודים בעלי האזרחות הצרפתית, והיו גם מתנדבים מקרב היהודים בעלי האזרחות התוניסאית. מכל מקום, היהודים הזדהו עם בעלות הברית במלחמה נגד גרמניה הנאצית שחרטה על דגלה את הלוחמה נגד "היהדות הבין-לאומית". גם יהודים בעלי אזרחות איטלקית, שמאז פרסום חוקי הגזע ב-1938 התרחקו ממולדתם, לא התמהמהו מלהביע את אהדתם לבעלות הברית. עם זאת במשך כשבועיים, מ-10 ביוני 1940 – תאריך הצטרפותה של איטליה לצד גרמניה במלחמה – עד 25 ביוני 1940 – יום כניסת צרפת – גם יהודים איטלקיים נכללו בקבוצת האזרחים שבשלטונות הפרוטקטוראט הכניסו למחנות הסגר, בגלל היותם נתיני מדינות אויב.

עם הקמת משטר וישי. שביתת הנשק בין גרמניה לצרפת והקמת משטר וישי כמעט ולא הביאו שינויים בתוניסיה, אך חלה הרעה במעמד היהודים. ב-15 ביולי 1940 הגיע לתוניס הנציב החדש, ז'אן פייר אסטווא (ESTEVA). גישתו הנאורה כלפי היהודים הקלה את רוע הגזרות שנגזרו על בני הקהילה הן בתקופת שלטון וישי והן בימי הכיבוש הגרמני. אסטווא דרש מאת הממונים עליו בצרפת שהמדיניות כלפי היהודים תהייה מותאמת לאילוצים המיוחדים של המקום. התעקשותו מנעה מינוי נציג מיוחד מטעם "המשרד לענייני יהודים" בצרפת, משרד שבראשו עמד המשפטן האנטישמי קסאבייה ואלא (XAVIER VALLAT).

האחרון ביקר בתוניס באוגוסט 1941 במטרה לזרז את יישום "המדיניות היהודית" שקבע משרדו, אולם אסטווא ניסה ככל יכולתו להאט את הקצב. עם זאת, התקשה המושל החדש

לעמוד מול החוגים הצרפתיים האנטישמיים במקום, דוגמת סניפה התוניסאית של המפלגה הצרפתית ברוח פשיסטית בראשות ז'אק דוריו (DORIOT), P.P.F – PARTI POPULAIRE FRANCAIS, שאליה הצטרפו הלאומנים המוסלמים. הללו הרחיבו את ההסתה האנטי-יהודית הפרועה בעיתונות הצרפתית גם לעיתונות המקומית ואף החלו להפיץ כרוזים שקראו לטבח ביהודים.

אחת התמורות הראשונות הממשיות שהביא משטר וישי הייתה שינוי מעמדה והרכבה של "הוועדה הזמנית" שעמדה בראש הקהילה. הצו שעל פיו נערכו בחירות לוועד הקהילה בוטל רשמית, ובראשה הוקמה מועצה יהודית ממונה שנקראה "ועד הניהול של הקהילה היהודית". רוב חברי "הוועדה הזמנית" אומנם המשיכו לכהן ב"ועד הניהול", אבל הדמוקרטיה היהודית חוסלה. יחד עם זאת, שינויים אלה הביאו לעלייתם של שני אישים שחרגו מן הטיפוס המקובל של חברי מועצה בתוניס – עורך הדין פול גז (GHEZ) והרופא לאון מואטי (MOATTI) שהופקדו על ענייני הנוער. על אף שבחינוכם היו מקורבים לחוגים הפרו-צרפתיים של סיעת "לה ז'וסטיס", נהנו השניים, ובמיוחד פול גז, ממוניטין אישי וציבורי גם בקרב חוגים ציוניים וסיעות אחרות. נוסף לפרסומו כעורך דין זה גז להערכה בשל התנדבות ולצבא הצרפתי במלחמת העולם הראשונה שממנה חזר ובידו כמה עיטורי כבוד.

"תקנון היהודים" ויישומו. החלת החוקים הצרפתיים האנטי-יהודיים, מה שכונה "תקנון היהודים" (STATUT DES JUIFS) איחרה בתוניסיה במספר חודשים לעומת החלתם בצרפת גופא.

חוק היסוד הראשון בעניין מעמד היהודים נוסח בצרפת בידי רפאל אליבר (ALLIBERT) ב-3 באוקטובר 1940, ופורסם בתוניס רק ב-30 בנובמבר, כצו הבי" ובחתימתו של הנציב הכללי אסטוה.

החוק קבע שתי אמות מידה שונות למושג "יהודי": האחת נשענה על עיקרון הדת, ויוחסה רק לנתיבי הבי" לפיה נחשב יהודי כל מי שדתו יהודית. והאחרת, גזעית-לאומית, דיברה כמי שאינו תוניסאי, דהיינו, באזרחי מדינות אירופה שישבו בתוניסיה. לפי ההגדרה הגזעית, כמו בצרפת, נחשב ליהודי מי ששלושה מהורי הוריו נמנו עם הגזע היהודי, או שניים מהורי הוריו אם בן זוגו יהודי.

כידוע, החוק הצרפתי היה חמור אף יותר מן החוק הגרמני המקביל שהגדיר כיהודי רק מי שהיה בעל שלושה סבים בני הגזע היהודי. החמרה נוספת בהגדרת "מיהו יהודי" באה בחוק היסוד השני מ-2 ביוני 1941, חוק שנוסח בצרפת על ידי "הקומיסר הכללי לענייני יהודים" קסבייה ואלא. חוק זה פורסם בתוניסיה ב-26 ביוני 1941. על פיו, בהגדרה הגזעית, נחשב ליהודי מי ששני הורי הוריו יהודים אם גם רק שנים מהורי הוריו של בן זוגו הם בני הגזע היהודי.

חוקי התקנון הראשונים נישלו את היהודים מכל המשרות הציבוריות, ממשרות החינוך וההוראה, וממשרות במקצועות חופשיים בעיתונות, ברדיו, בתיאטרון ובקולנוע. בנוסף לכך נקבעה לגבי יהודים מכסת "נומרוס קלאוזוס" של 5% במקצועות חופשיים אחרים כעריכת דין ורפואה. חוקי התקנון המאוחרים דרשו מיפקד אוכלוסין מיוחד ליהודים וכן פיטוריהם של יהודים ממשרות בכירות במסחר.

כהשלמה לחוקי היסוד הללו באה שורה של חוקים מפלים. ראשית, ב-5 ביוני 1941 פורסם צו האוסר קיומן של תנועות נוער יהודיות; שנית, בספטמבר 1941 יצא צו הבי" הקובע "נומרוס קלאוזוס" לגבי תלמידים יהודים בחינוך התיכון והגבוה; שלישית, ב-9 באוקטובר 1941 יצא צו לגבי פיטורי יהודים העוסקים בעריכת דין מטעם ההגנה, והורחב במרס 1942 לכדי איסור מוחלט על יהודים לעסוק במקצוע עריכת הדין; רביעית, ב-6 בנובמבר 1941 יצא צו לגבי פיטורי יהודים העוסקים ברפואה; חמישית, ב-12 במרס 1942 פורסם כצו הבי" החוק

שיצא בצרפת ב-22 ביולי 1941 לגבי נקיטת פעולה ל"חיסול הה שפעה היהודית בכלכלה הלאומית", חוק שביטל את זכות הנושים היהודים לתבוע את סילוק חובותיהם, שמקורם בהלוואות שניתנו קודם ל-5 בינואר 1934, ותבע "אריזציה" של נכסים יהודיים.

יישום גזרות החינוך, הן לגבי המורים והן לגבי התלמידים, היה מיידי. המורים היהודים הורשו להורות רק בבתי ספר יהודיים. החוק השאיר מורים רבים ללא פרנסה, כי בתוניס היו רק שלושה בתי ספר של כי"ח, שניים לבנים ואחד לבנות, ואלה לא יכלו לקלוט מורים נוספים. החל מספטמבר 1941, בהתאם לחוק ה"נומרוס קלאוזוס", רק 20% של תלמידים יהודים התקבלו לגימנסיה, ובאשר לחינוך הגבוה – שערינו נסגרו לחלוטין בפני יהודים, כיוון שבתוניס כל מוסדת החינוך הגבוה היו שלוחת האוניברסיטה שבאלג'יר שבה היו הגזרות חמורות יותר מאשר בתוניסיה.

האיסור על קיום תנועות הנוער היהודיות לא נבדק בהקפדה. אומנם רשמית חדלו תנועות הנוער להתקיים, אך הן המשיכו לנהל פעילות שקטה במסגרת חברתית מצומצמת. נשיא הקהילה הממונה, מואיז בורג'ל, ניסה לבטל את גזירת פיזור תנועות הנוער בפנותו בכתב למזכיר הכללי של הממשלה ב-26 בנובמבר 1941. במכתבו טען שמאות נערים ונערות מופקדים לסכנות הרחוב. היו אז בתוניס ארבע תנועות נוער: תנועת בית"ר, שתי תנועות צופיות (ננטו ו-EIF), ו"גדוד הקרן הקיימת". החברים המשיכו להיפגש בבתי פרטיים.

באותה עת פרחו החוגים לעברית בהנהלת המורה הארצישראלי נחום ירושלמי, שהוזכר לעיל. כל ערב המו כיתות בית הספר של כי"ח תלמידים, צעירים ומבוגרים, יחד כ-200 איש. החוגים התנהלו בשלוש רמות: חמש כיתות למתחילים, שלוש כיתות למתקדמים, ואחת למדריכים. למעשה, בעיצומם של ימי המלחמה הוקמה בתוניס מערכת חינוך עברית שפעלה במחתרת והיו לה תשעה מדריכים ותגבור מורים של כי"ח. בראש המפעל החינוכי עמד "ועד החינוך של הקהילה" בראשות גסטון כהן, ומתחתיו ועד הלימודים העבריים, וועד שיעורי הערב לעברית בראשות ירושלמי. ביזמת המורה הארצישראלי הוקמה ב-ת' ספרייה עברית, ונאספו בה כ-100 ספרים. כן ייסד ירושלמי "חוג לאומנות עברית" שהציג במרתף בית הכנסת של המחזה "בת יפתח". המחזה הוצג בפני קהל רב, ובו נשיא הפדרציה הציונית ויקטור קטן, ונחל הצלחה רבה.

בסוף 1942 חיבר ירושלמי, יחד עם מנהל בית ספר כי"ח, ספר ללימוד עברית שנקרא "שפת ישראל". תקופת הכיבוש הגרמני (9.11.1942 – 7.5.1943) הייתה תקופת השיא בפעילותו של ירושלמי, וגולת הכותרת שלה הייתה מסיבת חג בחול המועד פסח, ב-24 באפריל 1943. כלומר, שבועיים לפני השחרור; המסיבה התקיימה בבית מרחץ, שהתכנסו בו עשרות תלמידי החוגים כדי לחגוג את חג הפסח. הגרמנים לא הצליחו להתנכל לירושלמי למרות שהיו לו נתינויות שיכלו להפיל (בריטית, רוסית, פלשתינאית). כדי למנוע נפילתו בידי הגרמנים, היה משנה כל לילה את מקום הלינה שלו בנצלו את הכנסת האורחים של תלמידיו.

הגזרה האוסרת על יהודים לעסוק בענף הקולנוע יושמה מהר וביעילות רבה. בענף בתי הקולנוע היו היהודים החלוצים והיזמים, והיו בבעלותם יותר מ-10 בתי קולנוע. כבר בשנות ה-20 פתחו האחים בוראלי (BORALEVI) שלושה בתי קולנוע בבירה, ויהודי אלג'יר – טנוג'י-כהן – פתח את בית הקולנוע החדיש והמפואר מכולם שנקרא "קוליזה" (COLISEE). עם פרוסום הצו הוחרמו כל בתי הקולנוע מידי היהודים ונקבעו להם מנהלים זמניים. תוך חודש נמכרו מחציתם.

גם בתחום העיתונות הנהיגו שלטונות וישי מדיניות מגבילה. כל היהודים שפעלו בעיתונים לא-יהודיים פוטרו מתפקידיהם, ונסגרו העיתונים היהודיים יחד עם איסור הופעת ביטאונים חופשיים לא-יהודיים. הותרה הופעתם של שני עיתונים בלבד: היומון שייצג את מדיניות ממשל וישי – LA DEPECHE TUNISIENNE והיומון JOURNAL ISRAELITE DE TUNISIE

("עיתון יהודי תוניסיה") החל מ-15 בדצמבר 1940. דווקא עיתון זה לא היה במקורו בעל אופי יהודי, למרות שבעליו, שמעון זאנה (ZANA), היה יהודי, ולמרות שהיהודים נהגו לפרסם בו את מודעותיהם. ואולם בתקופת שלטון וישי הפך "פטי מטן" למען עיתון יהודי, שבו פרסמו כל שבוע כמחצית העמוד על נושאים יהודיים, במדור מיוחד שכותרתו "נוער" (JEUNESSE). היזמה לפרסם מדור זה באה מחברי תנועת "גדוד קרן הקיימת", ועורכו היהודי של "פטי מטן", מקס זטלאוי, תמך בה. המדור "נוער" פורסם בעיתון עד 2 בנובמבר 1942, ערב הכיבוש הגרמני.

הגזרות נגד עורכי דין יהודים החמירו בהדרגה: תחילה חוק ה"נומרוס קלאוזוס", אחר כך פיטוריהם של סנגורים בבתי המשפט, ולבסוף איסור מוחלט לעוסק במקצוע. הפיטורים יושמו מייד לפחות מבחינה פורמאלית, אולם היה אפשר לתמרן: רבים מאלה שפוטרו המשיכו לטפל בתיקי לקוחותיהם על ידי העברתם לעמיתיהם היהודים שהיו בין אלה שעוד הורשו להמשיך לכהן בתפקידם, ואחר כך לעמיתיהם הלא-יהודיים. היפגעותם הייתה קטנה גם בשל העובדה שבין פרסום צו האיסור המוחלט במרס 1942 לבין הכיבוש הגרמני בנובמבר חלה פגרת בתי המשפט.

את הגזרות נגד הרופאים היהודים לא היה אפשר ליישם בתוניס הבירה, בשל האחוזה הגבוהה של יהודים בקרב הרופאים בה (כ-30%). הנשיא הממונה, מואיז בורג'ל, התריע בפני המזכיר הכללי של ממשלת תוניסיה, בינוש (BINOCHE), במכתב מ-26 בנובמבר 1941, על הסכנה הטמונה בגזרת הרופאים הן לבריאות הציבור היהודי, במיוחד בגטו הצפוף שבו היו התנאים ההיגייניים ירודים, והן לבריאות כלל הציבור. לפיכך, כשישה שבועות לאחר פרסום הצו האוסר על יהודים לעסוק ברפואה, יצאה תופסת שהתירה להם לטפל באוכלוסייה יהודית. עד אוגוסט 1942 פורסמו מדי פעם רשימות של רופאים יהודים שהורשו "באופן זמני" לעסוק ברפואה, עד שלבסוף נמסרה לכל אחד מן הרופאים היהודים הודעה אישית להפסיק את פעילותו. אולם גם אחרי אוגוסט 1942 נהג הממשל סחבת בביצוע האיסור, ד"ר רוז'ה נטף היה היהודי הראשון שלא הוטלו עליו תקנות וישי בזכות שירותו הצבאי ותרומו הגדולה לרפואה הציבורית במלחמתו בגרענת, שממנה נפגעו רבים, מקרב היהודים והערבים כאחת.

קשות מכולן היו הגזרות הכלכליות שנבעו משני הצווים שפורסמו ב-12 במרס 1942: הצו הראשון דן בפירוט רב במשרות, במקצועות ובתפקידים שנאסר על היהודים לעסוק בהם. למעשה הותר ליהודים לעסוק ללא הגבלה רק במלאכה ובמסחר קמעוני. והצו השני דן בהפקעת הרכוש שהיה בידי יהודים – נכסי דנידי ונכסי דלא-נידי, מפעלי תעשייה ובתי מסחר – שעליהם ציוה המחוק למנות "אפוטרופוס זמני" הרשאי לנהל את הרכוש לפי ראות עיניו. חוקים אלה היו חמורים ביותר במהותם אבל לא נכללו בהם סעיפי ביצוע לעקרונות שנקבעו. למעשה, עד לכיבוש הגרמני רק העיתונים ובתי הקולנוע הופקעו מידי היהודים וההגבלות שקויימו נגעו בעיקר למקצועות החופשיים ולמשרות בשירות הציבורי, בהוראה ובעיתונות.

ביישום הגזרות נהנו יהודי תוניסיה ועיר הבירה בכלל זה מאפליה לטובה, בהשוואה לשאר אחיהם שבתחום השליטה של ממשלת וישי, הן בצרפת עצמה והן בצפון אפריקה. זאת עקב מספר גורמים: ראשית, הנציב הכללי מטעם וישי, האדמירל אסטווא, ואחדים מעוזריו התנגדו לתחיקה האנטי-יהודית מטעמים מוסריים. שנית, רבים מהם סברו שאיננה משרתת את האינטרסים של ארצם כתוניסיה, כי האיום הפוליטי שעמד בפני הלאומנים הצרפתיים בארץ זאת בא מצד שאיפות ההתפשטות של איטליה הפשיסטית ומצד שאיפות העצמאות של הערבים הלאומנים. המיעוט היהודי, לעומת זאת, היה רובו ככולו אוהד צרפת והיה בעל ברית פוטנציאלי נגד שני היריבים הפוליטיים האלה.

המדיניות האיטלקית כלפי "תקנון היהודים". האיטלקים התייחסו ברגשות מעורבים לתחיקה של וישי בתוניסיה. מצד אחד לא יכלו להתנגד לה באופן עקרוני, שהרי בעצמם חוקקו חוקים כאלה באיטליה ואף במושבתם לרוב. ואולם מצד שני לא יכלו להתעלם מן ההשלכות שהיו לתחיקה זו על האינטרסים האיטלקיים בתוניסיה. הגזרות הכלכליות והחוקים נגד בעלי המקצועות החופשיים פגעו בראש ובראשונה ביהודים האיטלקים שהיו בעלי ההון ובעלי העסקים הגדולים ביותר. מטרת התחיקה בין היתר הייתה להעביר את כל הנכסים האלה לידי שלטונות צרפת. באון זה עלולה הייתה המושבה האיטלקית בתוניסיה, ובמיוחד בעיר הבירה, לאבד את כל עמדותיה החשובות. איטליה לא גילתה כמובן הבנה כזאת לגבי כלל היהודים, אלה שלא היו אזרחים איטלקיים.

לפיכך, כבר עם פרסום הצו הראשון של ה-STATUT DES JUIFS בתוניסיה, יצאה הנציגות של שביתת הנשק האיטלקית נגד החלת החוקים על היהודים האיטלקים. הנושא נידון בצורה נרחבת בהתכתבות של ג'אקומו סילימבאני (SILIMBANI), הקונסול האיטלקי בתוניס, ושל הרוזן ליאונרדו ויטטי (VITETTI), מנהל האגף הכלכלי במשרד החוץ האיטלקי, עם שלטונות וישי ועם נציגות שווייץ, שייצגה באופן רשמי את האינטרסים האיטלקיים בתוניסיה. הטיעון האיטלקי היה שהצווים סתרו את ההסכמים הקונסולאריים משנת 1896, שלפיהם הותר לאזרחים האיטלקיים ב-תוניס לעסוק ללא הגבלה במקצועות החופשיים ובפעילות עסקית. טיעונים דומים העלו האיטלקים גם עם פרסום הצווים הבאים שנגעו למיפקד אוכלוסין ולהגבלות על עורכי דין ורופאים יהודיים.

הנציב אסטווה סבר שאם ייענו תביעות האיטלקים, יהיה קשה מאוד ליישם את חוקי וישי בתוניסיה לגבי יהודים צרפתיים ותוניסאיים בלבד. לפיכך, תשובתו של אסטווה לפניות הקונסולאריות האיטלקיות הייתה, שחוק היסוד של "תקנון היהודים" לא פגע בעיקרון השוויון של יהודים איטלקיים וצרפתיים, כי הוא קבע בפירוש שההגבלות יחולו על כל היהודים ללא הבדל אזרחות.

המתקפה הפוליטית האיטלקית התגברה במיוחד עם פרסום הגזרות הכלכליות מן ה-12 במרס והפקעת רכוש יהודי. הפעם לא הסתפקו האיטלקים במחאה הקונסולארית, אלא מסרו את הטיפול בעניין לשר החוץ האיטלקי עצמו, גליאצו צ'יאנו (CIANO), שפנה ישירות לווישי ולפריס. הצרפתים תומכי וישי הציעו כפשרה למנות אפוסטרופוסים איטלקים ארים לרכוש שהופקע מידי יהודים איטלקים. אך צ'יאנו טען כנגד זה שיהיה קשה ביותר למצוא בתוניסיה באופן מיידי אזרחים איטלקיים ארים שיהיו להם כישורים מתאימים לניהול מפעלי מסחר ותעשייה שהופקעו, באותה רמת רווחיות. האיטלקים חששו מן הרעיון וחשבוהו ללא מעשי, וגם חשדו שאינו אלא הטעיה מכוונת של שלטונות וישי בתוניסיה.

הגרמנים תמכו בעמדה הצרפתית, והתנגדו ללחץ האיטלקי שבגינן הצטיירו "הצרפתים כרודפי היהודים והאיטלקים כמגינים עליהם". שגריר גרמניה בצרפת, אוטו אבץ (ABETZ), טען ש"המדיניות האיטלקית מביאה נזק הן לדמותה של איטליה והן לביצוע מדיניות הגזע הנציונל-סוציאליסטית", אך מעשית השאירו הגרמנים את העניין למשא ומתן בין צרפת לאיטליה ולא כפו את דעתם.

האיטלקים לא הרפו והוסיפו להגן על האינטרסים שלהם בתוניסיה, גם בתקופת הכיבוש הגרמני. במקביל מסיבות פנימיות שלהם, החלו השלטונות האיטלקיים לגרש מן המושבה שלהם בלוב את האזרחים הצרפתיים והנתינים שבחסות צרפת, מתוכם כ-1,600 יהודים. השלטונות הצרפתיים הביעו מורת רוח על שלא ניתן להם לממש את רכושם של המגורשים. ביצוע הגירוש החל רק בראשית קיץ 1942 ובחודשים יולי-אוגוסט של אותה שנה היה עדיין בעיצומו. חלק ממגורשי לוב הגיעו לתוניס הבירה. הקהילה היהודית קיבלה את הפליטים בחום והושיטה להם סיוע חומרי כמיטב יכולתה. כ-400 פליטים מלוב שוכנו בבניין בית הספר "חפציה", כ-20 איש בכיתה בתקופת חופשת הקיץ. אחר כך ניסו למצוא להם מגורים חלופיים בבתי בני הקהילה.

הכיבוש הגרמני (9 בנובמבר 1942 – 7 במאי 1943)

כניסת הגרמנים לתוניסיה באה כתגובה לפלישת בעלות הברית לאלג'יריה ולמרוקו ב-8 בנובמבר 1942. הכיבוש נבע גם ממיקומה האסטרטגי הראשון במעלה של תוניסיה – במרכז הים התיכון, במעבר הצר ביותר בין אירופה לאפריקה. על ידי השליטה במשלש תוניסיה-סרדיניה-סיציליה יכלו מדינות ה"ציר" לחסום בפני בעלות הברית את הקשר הימי בין גיברלטר לסואץ. "המדיניות היהודית" של הגרמנים בתוניסיה התפתחה כתוצאה ממצב החזית וצורכי השעה. קיים ויכוח בין ההיסטוריונים על כוונותיה הראשונות של גרמניה ביחס ליהודי תוניסיה ואופן שילובם בתוכנית "הפיתרון הסופי".

חיילים גרמנים ראשונים נראו ברחובות תוניס הבירה כבר ב-10 בנובמבר. מייד לאחר הפלישה התארגנו בעלות הברית בשלושה צירים לשחרור תוניסיה; הארמיה הבריטית הראשונה ובראשה גנרל אנדרסון (ANDERSON) יחד עם כוחות צרפת החופשית בפיקודו של גנרל ברה (BARRE) מכיוון הגבול האלג'ירי; הארמיה הבריטית השמינית בפיקודו של גנרל מונטגומרי (MONTGOMERY) מכיוון טריפוליטניה; וצבא גנרל לקלרק (LECLERC) מכיוון מרכז אפריקה וצ'אד. מבחינה רשמית, המלחמה בין הגרמנים לכוחות בעלות הברית על אדמת תוניסיה החלה עם ההפצצה הגרמנית על בז'ה (BEJA) ב-20 בנובמבר 1942. ההפצצה אירעה ממש באותו זמן שבו הגרמנים הגישו אולטימטום לגנרל ברה, ראש כוחות צרפת החופשית בתוניסיה – לפנות מייד את הארץ.

ב-23 בנובמבר, כשבועיים לאחר כניסת הגרמנים לתוניס ויומיים לאחר דחיית האולטימטום הגרמני, ביצעה יחידת הס"ד (שירות הביטחון של ה-ס"ס) בפיקודו של ולטר ראוף (RAUFF) מספר מעצרים של יהודים. ראוף, שהיה מעורב בהתקנת מכונות המוות הראשונות ברוסיה, הגיע לתוניסיה בזמן שהקריירה הצבאית שלו החלה לשקוע. הוא מונה לראש יחידת ה"איינזצקומאנדו" שסופחה לקורפוס האפריקני, ובין יתר תפקידיו היה ממונה על ביצוע "המדיניות היהודית" במקום. כצעד ראשון של מדיניות זו הוציא ראוף פקודה למעצרים של אישים בולטים ממנהיגי הקהילה, ובהם נשיא הקהילה מואיז בורג'ל.

מטרת המעצרים הייתה לזרוע פחד באוכלוסייה היהודית ולשאוב אינפורמציה הן על תוניסיה והן על האוכלוסייה היהודית בה. עם פרוץ הקרבות היה מצבם הצבאי של הגרמנים בתוניסיה רופף והם המשיכו להיאחז במקום כדי ליצור קו הגנה על דרום איטליה ולשמור על מאחז אחרון בצפון אפריקה אחרי נסיגתו של רומל (ROMMEL) מאל-עלמיין לטריפוליטניה. עם כניסתם לתוניס חתמו הגרמנים על הסכם עם הנציב אסטווא, שעל פיו נשמרו בידיו סמכויות השיטור. במהלך החודש הראשון לכיבוש יכול היה אסטווא לממש את סמכויותיו ולעיתים אף ללחוץ על הכובשים. לפיכך היה יכול לסייע בעניין שחרורם ממעצר של הנכבדים היהודים. בין העצורים היה גם אזרח איטלקי, הרופא אוגו בן-ששון, שהיה מקורב לקונסוליה האיטלקית, והתנדב לצבא האיטלקי במלחמת חבש. לטובתו התערב הקונסול האיטלקי סילימבאני, למרות ששני בניו של בן-ששון היו מעמודי התווך של המפלגה הקומוניסטית במקום. מכל מקום, כולם שוחררו בעקבות התערבותו התקיפה של אסטווא אחרי שלושה ימי חקירות. על נשיא הקהילה הוטלה החובה להתייצב מדי בוקר במטה הגרמני כדי לדווח על המתרחש בקרב בני עדתו וכדי לקבל הוראות.

"המדיניות היהודית" של הגרמנים בתוניסיה; גיוס לעבודות כפייה. יש הוכחות בכתובים למדיניות מתוכננת מראש כלפי היהודים בתוניסיה. ברור הוא שלגרמנים הייתה "מדיניות יהודית" בארץ זו, שהאחראים לביצועה היו באיינזצגרופה של הס"ס. מדיניות זו חיבלה במידה רבה, כפי שמדווחים הדוחות הכלכליים של ה-BUNDESARCHIV, בתכניותיה

הכלכליות של גרמניה בתוניסיה. הגרמנים ניסו לגייס כוח עזר רב ככל האפשר כדי להתאים את כלכלת תוניסיה למצב בחזית. העובדה שהטיפול ביהודים היה באחריות בלעדית של הס"ס הפריעה לניצולם היעיל של משאבי הארץ. מה עוד, שרצון הגרמנים לנצל את המפעלים התעשייתיים, שבעבר היו בבעלות יהודית וששותקו עקב ניסיון ה"אריזציה", נתקל באינטרסים מנוגדים של צרפתים ואיטלקים. כל אחד מן הגורמים הללו היה מעוניין למנות לתפקיד ניהול המפעלים היהודיים לשעבר אנשים מהימנים עליו. ואולם בגלל המצב בחזית היה הס"ס מוגבל בפעילותו.

המעצרים הראשונים נועדו כאמור להטיל פחד ולהשיג מידע, ואילו רוב הגזרות האנטי-יהודיות שבאו אחר-כך היו פונקציונאליות בעיקרן. מטרתן הייתה ניצול כוח האדם היהודי והרכוש היהודי לצרכי המלחמה. השפלה מתוכננת והתעללות היו פרי יזמתם האישית של אנשי ס"ס אמונים על האידיאולוגיה הנאצית ולא חלק מתכנית-אב כמו באירופה. בסוף השבוע האחרון של נובמבר התחזקה מתקפת בעלות הברית ממערב ומדרום, ודבר זה גרם לשינוי בהתנהגות הגרמנים. עתה ניסה הפיקוד הגרמני המקומי למלא את פקודת היטלר, דהיינו, ליטול מידי הצרפתים את הסמכויות שנותרו בידיהם. אז גם החל להסתמן שינוי לרעה ביחס לאוכלוסייה היהודית.

ב-6 בדצמבר 1942 ניתנה פקודה על-ידי נהרינג (NEHRING), מפקד הפיקוד הדרומי, ובה הנחיה מטעם הדרג הצבאי העליון אל הס"ד לבצע גיוס של יהודים לעבודות ביצורים בצפון תוניסיה ובדרומה. נהרינג דרש שהקהילה תחלק את העובדים לקבוצות עבודה (ARBEISGRUPPEN) ותמנה לכל אחת מהן קבוצת מנהיגות (FUHRUNGSGRUPPE), שתקיים את הקשר עם המפקדים הגרמנים ותהיה ממונה על ביצוע העבודה. על הדרג הצבאי היה להבטיח את תיפקודו של כוח העבודה ואילו פעולת הגיוס והתחומים האחרים היו מוטלים על הס"ס. לפי הפקודה, כל נטל הדאגה לעובדים, לציודם ולאספקה בעבורם נפל על הקהילה היהודית. השגריר הגרמני בתוניסיה, רודולף ראהן (RAHN), דיווח למשרד החוץ בברלין שגיוס היהודים התבצע בהסכמתו של הנציב אסטווה.

האיש שמסר את פקודתו של נהרינג לנשיא הקהילה מואיז בורג'ל ולרב הראשי חיים בלאעיש היה ולטר ראוף, מפקד הס"ד של יחידת הס"ס המקומית. הוא הודיעם שעקב הימצאותם של "קומויסארים פוליטיים" יהודים בצבאות בעלות הברית הוטלו עבודות כפייה על גברים יהודים עד גיל חמישים. באותה פגישה נקב ראוף במספר היהודים הנחוץ לעבודות הכפייה – בסך-הכל כ-3,000-4,000 איש, אך עד למחרת בבוקר דרש רשימה שמית של 2,000 מועמדים "בלבד". באותה שיחה ציווה ראוף שהפועלים **ישאו טלאי צהוב גדול על חזם ועל גבם**, כדי שיהיה אפשר לזהותם ממרחק ולירות בהם אם ינסו לברוח. כן דרש שהרב ימנה גוף ארגוני שידאג לגיוס העובדים ולאספקה בשבילים עד חמש אחר-הצהריים באותו יום. הרב הראשי פרץ בבגי ואילו נשיא הקהילה ניסה להסביר שהרכבת רשימה שמית של הכשירים לעבודה במשך יממה בלבד איננה ניתנת לביצוע. על כך ענה ראוף: "אם אין אתם יכולים בזמן הקצוב למצוא 2,000 יהודים אדאג אני באמצעות אנשי לגייס 10,000!"

התגבשות מנהיגות הקהילה בשעת משבר. כאשר חזר בורג'ל מן הפגישה עם ראוף וכינס את ועד הקהילה הממונה, ביקש להיוועץ בחברים – האם לציית להוראות או להתנהג להן. ההחלטה שנתקבלה הייתה לציית להוראות הנאצים כדי להרוויח זמן. ראשי הקהילה החליטו שאינם יכולים להתנגד לגרמנים ולו באופן פסיבי, כי הדבר עלול להחמיר עוד יותר את מצב היהודים. בפגישה צוין שכוחות בעלות הברית קרובים ויהיה אפשר להשיג יותר על-ידי ניסיונות לדחות את ביצוע הגיוס. הכתובת הראשונה לבקשת התערבות הייתה אסטווה, כי היה ידוע שהחלטת הגיוס הובאה לידיעתו ונעשתה בהסכמתו. בורג'ל וד"ר ליאון מואטי פנו לאסטווה והלה יעץ להם לציית לגרמנים, אך הבטיח לסייע בדחיית הגיוס; הוא אמנם הצליח

להשהות את הגשת הרשימה בשתיים-עשרה שעות, אך ראוף העלה את מכסת המגויסים ל-3,000 תמורת הדחייה ביממה.

באותו זמן עשה הרב הראשי מאמצים להקים את ועד הגיוס, ולהכין את רשימת המגויסים. ואולם הנכבדים ובראשם בורג'ל סירבו לשתף עמו פעולה, הסירו את המשימה מאחריותו של הרב ונטלו על עצמם. זאת הן משום שבורג'ל סבר שלא היו לרב הכישורים הארגוניים לכך, והן בשל המאגר המצומצם של נתונים שעמדו לרשותו: רשימות הבוחרים לוועד הקהילה, רשימות התורמים ורשימות מקבלי הסעד. שתי הרשימות הראשונות כללו יותר כשירים לגיוס, רובם "בורגנים". כדי להרחיב את מאגר הנתונים היה צורך בזמן נוסף. בורג'ל נעזר לצורך זה בפקידי הקהילה ובראשי הרבנים. יתרה מזאת, באו לעזרתו של בורג'ל אנשים צעירים המכונים בעדויות מן התקופה "מתנדבים", אנשים שהיו מקורבים לוועד הקהילה. היו שהאשימו את המתנדבים האלה בכוונה להתחמק מן הגיוס, בחיפוש מפלט מעבודות הכפייה על-ידי השתלבותם במנגנון שטיפל בניהולה. "המתנדבים" הרכיבו רשימה של 3,000 גברים יהודים בגילים המתאימים, שהייתה מורכבת ברובה ממובטלים ומבעלי מלאכה.

בבוקרו של ה-8 בדצמבר התייצב בורג'ל והרשימה בידו אצל ראוף והלה ציווה עליו לדאוג לכך שלמחרת יתייצבו 3,000 פועלים יהודים, מצוידים בשמיכות וצידה לדרך במקומות ריכוז שאותם פירט. הדרישה המיידית הייתה בבחינת הפתעה לבורג'ל והייתה מעל לכוחות הוועד. בורג'ל ואנשיו ניסו להגיב בשתי דרכים. האחת, שוב נשלחה משלחת לנציב אסטוה, בבקשה שייקח הוא את האחריות לגיוס וכך ייצור "התחייבות חוקית" לציית לפקודותיו של ראוף, ויסיר את הנטל מעל מצפון הוועד, אך אסטוה סירב. אז ניסה בורג'ל את הדרך השנייה: הוא שלח את "המתנדבים" לרבעים היהודיים וניסה לגייס את הפועלים הדרושים. בדרך כלל פנו לצעירים חסרי משפחות וביקשום שיקריבו את עצמם לטובת הכלל. לפי עדויות אחדות, באו בלוויית אנשי משטרה והודיעו לאנשים שמצאום בגיל המתאים לבוא למקומות הריכוז תוך רישום פרטיהם האישיים, כדי שלא יוכלו להתחמק. כאשר גם כן לא עלה הדבר בידי השליחים ניסו להציע 100 פרנק ליום למי שיתייצב לעבודה, אך רק מעטים נענו להצעה – בדרך כלל עניים מרודים, כ-200 איש שהתכנסו בבית הכנסת הגדול בשדרות פריס.

בשעת משבר וחוסר אונים של מנהיגות הקהילה באו שתי תגובות: האחת מצד הגרמנים והשנייה מצד היהודים. כאשר ב-9 בדצמבר בבוקר הגיע ראוף לבית הכנסת הגדול שבשדרות פריס ולא מצא שם את המספר הנדרשים של היהודים המגויסים, החל בפעולות עונשין. הוא היכה מתפללים והשליכם מבית הכנסת, העמידם בחוץ בגשם שוטף ואיים להוציא להורג את מנהיגי הקהילה, החיילים הגרמניים, בפקודתו של ראוף, החלו לארוב בחוצות לגברים יהודים, תפסו את האנשים ללא הבחנה תוך יריות באוויר, והובילו את הניצודים למרכז הגיוס. במצוד הסתייעו גם במשטרה הצרפתית. חצר אחד מבתי הספר של כי"ח שימשה נקודת ריכוז. כמו כן פשטו החיילים על בניין ועד הקהילה ואסרו את כל הנמצאים שם ואת כל מי שנכנס לבניין. באותה שעה דרש ראוף מנשיא הקהילה, בורג'ל, את שמותייהם של מאה נכבדי קהילה שישמשו בני ערובה. בורג'ל נענה. כל הנכבדים שנעצרו הועברו גם הם לחצר בית ספר כי"ח. באחת הקבוצות שנתפסו ברחוב בידי החיילים הגרמנים היה גם פול גז. כאשר ניסה להסביר לחיילים שתפקידו מחייב שלא יהיה עצור, הושפל ואולץ לציית.

התגובה השנייה לחוסר האונים של מנהיגות הקהילה בראשות בורג'ל, הייתה עלייתו המטאורית של פול גז כמנהיג העדה תחת הכיבוש הגרמני. ב-9 בדצמבר, כאשר בורג'ל חשש ללכת לבדו להתייצב מול ראוף ולהודיעו שאנשיו לא הצליחו לגייס את המספר הנחוץ של פועלים יהודים, הסכים גז להתלות אליו. גז ובורג'ל נפגשו עם ראוף בזמן השתוללות החיילים הגרמנים בבית הכנסת, ואז נוכח איומיו של ראוף שההנהגה תוצא להורג בשל חוסר ציות, התייצב גז והודיע קבל עם ועדה שהוא מוכן לעמוד בראש "ועד לגיוס כוח אדם יהודי",

שיאסוף את המספר הדרוש של עובדי כפייה. ראוף הסכים ותבע ממנו להתייצב לפניו בצהרי אותו יום.

הגרעין הראשון של "ועד הגיוס" הורכב משלושה אנשים: פול גז, ד"ר ליאון מואטי וז'ורז' קרייף. הם פרסמו מודעה הקוראת לכל הגברים שנולדו בשנים 1914-1925 ללא הבדל אזרחות להתייצב לעבודה. כמו כן ביקשו מן המשטרה יחידה שתסייע בהכוונת היהודים לחצר בית ספר כי"ח. גז לא ידע שבינתיים החלו הגרמנים במצוד ברחוב, וכאמור, הוא עצמו נעצר בידי החיילים הגרמנים, אולם בצהרי אותו יום הצליח גז להשתחרר ולהתייצב בפני ראוף ולדווח לו על מה שהספיק לעשות. ראוף הורה לו להמשיך בעבודתו והודיע לו על כוונתו לאסוף 100 נכבדים כבני ערובה ואים שיוציאם להורג יחד עם גז עצמו אם הגיוס לא יתבצע כראוי ובמועד, ואומנם עד הצהריים באותו יום נעצרו 100 נכבדים כבני ערובה. בלחץ הטרור ברחוב, בבית הכנסת ובבניין ועד הקהילה, והאיומים שהפיצו הגרמנים החלו היהודים להתייצב לגיוס. הקהילה התגייסה כדי להבטיח אספקה למגויסים – קופסאות שימורים, לחם, כלי עבודה (את או מכוש), שמיכות וכדומה. המגויסים הסתדרו בשורות ונבדקו על ידי רופאים. חלקם קיבלו פטור מסיבות רפואיות. עוד באותו יום הוצאו מבית ספר כי"ח כ-1,700 איש והובלו במשאיות לעבר מקומות העבודה, ללא הטלוי הצהוב שדרש ראוף בתחילה. ראוף תבע להכין למחרת עוד 1,000 מגויסים לעבודות הכפייה.

ואומנם לקראת 10 בדצמבר 1942 הצליח גז לגייס 1,000 פועלים נוספים שאורגנו בסדר צבאי מופתי והיו מוכנים לשילוח. היות והאנשים רוכזו לא באתר הגיוס המיועד – חצר בית ספר כי"ח – אלא ברחבה שלידו, לא ראו הגרמנים את המגויסים כשבאו בשעה היעודה, ושוב החלו במצוד ברחובות. הם הצליחו לעצור 400 איש. כאשר החלו להובילם נתקלו ב-1,000 הצעירים שגויסו על ידי גז, נטלו מהם 600 למילוי המכסה ושלחום למקומות עבודה. סך הכל אספו הגרמנים ביומים בלבד – במשך ה-9 וה-10 בדצמבר – כ-2,700 איש. בכך מולאה הפקודה של נהרינג. מכאן ואילך פסק לחץ החיילים הגרמנים על האוכלוסייה היהודית – ת'. פסקו המודים ברחוב, ובהמשך התנהלו מגעיו של ראוף ויחידת הס"ד שלו עם היהודים דרך "ועד הגיוס" שבראשות גז.

פעילות "ועד הגיוס". מן הרגע שהתייצב פול גז לארגן את ענייני הקהילה, שינה ועד הקהילה היהודי בבירה פניו למשך מחצית השנה של הכיבוש הגרמני, ועד הקהילה, שעד לאותו זמן עסק בעיקר בענייני תפילה וצדקה, נאלץ לספק ליהודים את כל השירותים, בדומה ל"וונדנראט" באירופה. אומנם מואיז בורגל נשאר נשיא הקהילה באופן רשמי, אך את האחריות לביצוע מדיניות הגיוס והיזמה להקמת שירותי אספקה לעובדים נטל על עצמו פול גז. משרדו של בורגל המשיך לפעול ולצידו עו"ד אלי נטף, כן אחותו של בורגל, רובר בורגל, בנו של נשיא הקהילה, ורוז'ה תמאם, המזכיר, אולם מלבד משרד נשיא הקהילה פעלו מטעם "ועד הגיוס" הוועדות השונות שסיפקו לקהילה את כל שירותיה.

ב"וועד הגיוס" פעלו ליד פול גז עו"ד ז'ורז' קרייף וויקטור ביסמוט. הם הקימו ארבעה מדורים:

1. המזכירות והתיקיה.
2. מדור שעקב אחר יציאתם וחזרתם של עובדי הכפייה.
3. מדור ביקורת המחנות (במיוחד לגבי מצב העובדים).
4. מדור הגיוס ואיתור "המשתמטים".

שלושה אנשים היו ממונים על הקשר עם השלטונות הגרמנים והאיטלקיים במחנות – ז'יל טייב, הנרי ספז וש' בראנס. לרשותם עמדה מכונית סיטרואן קטנה, שבה נסעו ממקום למקום, התרשמו מן הבעיות המיוחדות והשתדלו לפתור אותן בעזרת הקהילה הקרובה או

קהילת תוניס עצמה. עוד סייעו לפול גז ולנשיא הקהילה אנשים שישבו בוועדות השונות שהוקמו לצורך פיתרון בעיות שהתעוררו עקב המצב המיוחד:

- א. ועדת בריאות – בראשה עמד פאלדיני (FALDINI), סוכן גדול של תרופות בתוניס, סייעו לידו אנשי של גז, הרופאים הנרי ספז וליאון מ ואטי, והרוקח הנרי בונאן. הטיפול הרפואי מילא תפקיד חשוב ביותר בהצלת חיי העובדים במחנות. הרופאים הגיעו למחנות לעיתים קרובות ונתנו שחרורים לחולים ולאלה שלא היו מסוגלים לעבוד: במקומם היו שולחים אחרים כדי למלא את מכסת העובדים. בידי הרופאים הייתה אפוא ההכרעה – מי ימשיך לעבוד בעבודות כפייה ומי ישוחרר. סמכות זו גרמה לעיתים להאשמתם – לא תמיד בצדק – בכך שחלקם לא מילאו תפקידם נאמנה.
- ב. ועדה לאספקת מזון – בראשה עמד רנה סולל, ולצדו פעלו הנרי מעארך, מויס אוזן וורולי (VEROLI), האחרון היה סוחר סיטונאי של מוצרי מזון בתוניס. הללו היו אחראים לאספקת מזון לעובדי המחנות.
- ג. ועדת הלבשה – שנוהלה בידי מקס ברדה (BERDA) וכהן טנוג'י, וסיפקה לבוש לעובדי הכפייה.
- ד. ועדת מחנאות – שבראשה עמד ז'יל כהן-סולל, מייסד תנועת הצופים היהודים בתוניס. תפקיד הוועדה היה לדאוג לאספקת ציוד למחנות העובדים.
- ה. ועדות כספים – בראש ועדת הכספים המרכזית עמד בתחילה ויקטור כהן-הדרה, ואחרי מאסרו והגלייתו למחנה השמדה באירופה, עמד בראשה גאי בוקרה. נושא הכספים טופל בעוד ועדות: ועדת ההוצאות – בראשות יצק סמאג'ה, ועדת הנהלת החשבונות – בראשות מוריס חג'אג', ועדת שומה, שבה פעלו הנרי ספז, סימון קרייף ואחרים. ועדה זו הזמינה את היהודים המסוגלים לתרום וקבעה את גובה ההיטל שעליהם לשלם. בדרך כלל נענו היהודים שנדרשו ללשם היטל בשל צורך השעה. על הסרבנים הפעילה הקהילה לחץ, לרבות מעצר בכלא.
- ו. שירות התרגום והקשר בין הגרמנים לוועד הקהילה – בראשו עמד מקסימילין טרנר (TRENNER), פליט יהודי אוסטרי, שהיה מהנדס רדיו במקצועו ושימש מתורגמן ראשי אצל הגרמנים. לידו פעלו ד"ר ליאופולד ברטוואס, ממוצא הונגרי, נוריץ', ממוצא פולני ורוסו, גרמני שהוגלה מאוחר יותר לאירופה.

יש לציין שאנשי "ועד הגיוס" כונו בפי בני התקופה בשמות גנאי שונים כגון "הפוליס ז'ואיב (LA POLICE JUIVE – המשטרה היהודית), או "הטרמיטים" (הנמלים הלבנות). ואומנם, בין הפעילים ב"ועד הגיוס" היו גם צעירים שעבודתם בשירותם של פול גז ואנשיו הייתה תחליף להליכה למחנה עבודה. עם זאת, הודות לפעולתם השתפר באופן משמעותי מצבם של היהודים במחנות העבודה: ללא האספקה היו מתים מרעב וממחלות.

קנסות והיטלים. במשך כל תקופת הכיבוש הפעילו הגרמנים במקביל לעבודות כפייה לחצים נוספים על הקהילה. הם החרימו בתוניס רכוש יהודי, החל מדירות ובתים, וכלה במקלטי רדיו, כדי למנוע האזנה ל"קול צרפת החופשית" ששודר מלונדון. הגרמנים גם החרימו ציוד ביתי רב, כגון שמיכות ומכונות תפירה. כמו כן, נדרשה הקהילה היהודית לממן את אחזקת עובדי הכפייה. במהלך הכיבוש נאלצו יהודי תוניס לשלם לגרמנים קרוב ל-63 מיליון פרנק – מתוכם כ-31 מיליון לאחזקת עובדי הכפייה וכ-5 מיליון פרנק פיצויים למשפחות הנפגעים. היתר היו שני קנסות רשמיים שהטילו הגרמנים על הקהילה היהודית בבירה.

הקנס הראשון בסך 20 מיליון פרנק נדרש מן היהודים ב-21 בנובמבר 1942. הקולונל ראוף הזמין למפקדה את נשיא הקהילה והודיע לו שתוך 31 שעות עליו לשלם לשלטונות הגרמניים. העילה לקנס צוינה בכרזה שהופצה יומיים לאחר מכן בשלוש שפות – צרפתית, איטלקית וערבית – והיה חתום עליה פון ארנים (VON ARNIM), מפקד כוחות הציר בצפון אפריקה, וזו לשונה:

היהדות הבין-לאומית רצתה והכינה את המלחמה, האוכלוסייה הצרפתית, האיטלקי והמוסלמית של תוניסיה סובלת קשות מן המלחמה מפאת ההפצצות של הימים האחרונים. לכן החלטתי להטיל קנס על עושרם של יהודי תוניס בסך 20 מיליון פרנק, לשם מתן עזרה מיידית לקורבנות ההפצצות. חלוקת העזרה נמסרה לידי "הוועד לעזרה מיידית".

כדי לגייס את הסכום הנדרש נאלצו כמה יהודים עשירים למשכן את הבתים והקרקעות שברשותם. תמורת המשכון הסכים הבנק האפופיקאי (LA CAISSE FONCIERE) של תוניס לתת את הסכום הנדרש, וזאת תוך הזמן הקצר שעמד לרשות מואיז בורג'ל. למעשה, הנהלת הבנק נתנה את הסכמתה לכך רק הודות להתערבותו של הנציב הכללי אסטווא. את הקנס השני, בסך 3 מיליון, הטיל ראוף ב-15 בפברואר 1953, משום שהקהילה היהודית לא סיפקה את מספר העובדים הנדרש ממנה. את הקנס הזה שילמה הקהילה מקופתה תוך 24 שעות. בסך הכל, העול הכלכלי כולו, הקנסות והוצאות החזקת עובדי הכפייה, נפל על כתפיהם של עשירי הקהילה בלבד – 1,397 איש מתוך 40,000 יהודים שחיו בעיר. סכום זה היה גדול פי שלושה מהכנסות הקהילה היהודית בשנת 1947.

הטלאי הצהוב. בתוניס הבירה נכשלו הגרמנים, לאכזבתם, במאמצייהם להחיל על היהודים את גזרת הטלאי הצהוב. ב-6 בדצמבר ציוו הראוף, כאמור, שעובדי הכפייה היהודיים יענדו על החזה ועל הגב מגן-דוד צהוב. ואכן, כפי שלומדים מעדותו של מזכיר הקהילה, רוז'ה תמאם, הקהילה קנתה את הבד הצהוב, ואולם הפקודה "נשתכחה", היו והמשימה העיקרית של עצם גיוס העובדים הושגה. בכל זאת, ב-2 במרס 1943 פורסם צו שלפיו נצטוו יהודי תוניסיה כולה, ויהודי תוניס הבירה בכלל זה, לשאת על חזם ועל גבם את הטלאי הצהוב. ביצוע הזו בבירה השתנה.

ב-17 במרס 1943 הודיע הממונה על המשטרה במינהל הצרפתי לנציב אסטווא, כי הקולונל ראוף העיר את תשומת לבו שיהיה זה מן הראוי להטיל על יהודי תוניס הבירה את החובה לשאת את הטלאי הצהוב. ראוף דרש להוציא מכלל זה את היהודים האיטלקיים. אסטווא הפנה את הבקשה למומחה לענייני משפט בממשלת הביי, לאמוט (LAMOTTE), והלה הגיב באומרו שהביי לא יסכים להפלות לרעה את נתיניו היהודיים. טענה שנייה נגד גזרת הטלאי הייתה, שסימן אפליה כזה הבולט לעין עלול להתסיס ולהסית את האוכלוסייה הערבית ובמיוחד את השכבות העממיות ולגרור לפרעות ולהפרת הסדר הציבורי – דבר הנוגד את האינטרס של השלטונות הצרפתיים. ולכן בסופו של דבר מנע אסטווא בעצמו את סימני האפליה בתוניס הבירה, אך השפעתו לא הגיעה לערי השדה, וישנן עדויות על כך שאף עובדי הכפייה מתוניס ששהו במחנות הגרמניים הרחק מן הבירה נאלצו לעיתים לשאת את הטלאי הצהוב.

מחנות העבודה

יהודי תוניס נשלחו למקומות עבודה שונים. פיזורם הגיאוגרפי במחנות העבודה היה הרבה יותר רחב משל היהודים מערי השדה. מתוך המספר הכולל של עובדי הכפייה בתוניסיה היו יהודי תוניס הבירה כ-90%. הקבוצה הראשונה שגויסה ב-9 ו-10 בדצמבר מנתה כ-2,700 איש. ועליה נוספו במרוצת דצמבר 1942 וראשית ינואר 1943 קבוצות עובדים נוספות. כך

שמספרם הכולל של יהודי תוניס המגויסים לעבודות כפייה הגיע ל-4,000 עד 5,000 איש. לאחר מכן התמעט מספרם במהירות: שכן, ככל שמצב כוחות "הציר" בתוניסיה הורע מבחינה צבאית, נתרופפה בקרב החיילים הגרמניים והאיטלקיים המשמעת, וקטן הרצון וגם הצורך להשקיע עבודה בבניית ביצורים ומתקנים צבאיים.

ניתן לחלק את מחנות הכפייה לשתי קבוצות עיקריות:
א. מחנות עבודה שהוקמו ב-תוניס הבירה ובסביבתה הקרובה.
ב. מחנות עבודה שהוקמו במקומות מרוחקים יותר בעבור יהודי תוניס, בשטח שמשתרע בין ביזרטה בצפון ועד קירואן בדרום.

מחנות כפייה בסביבות תוניס. בסביבות הבירה הוקמו כ-10 מחנות עבודה, 9 מהם בפיקוד גרמני:

1. בנמל תוניס בקצה הלגונה;
2. בשדה התעפה אל-עוינה;
3. באל-אריאנה (L'ARIANA);
4. בבארדו (BARDO);
5. בג'בל ג'לוד;
6. בלה-מרסא;
7. בגמארט' (GAMMARTH);
8. בסוכרה (SOUKRA);
9. במרירה (MRIRA);

המחנה העשירי היה בפיקוד איטלקי ונמצא בלה-גולט (LA GOULETTE).

אלה היו מעין מחנות יום, שבהם עבדו הפועלים היהודים במשך היום ובערב לרוב שבו הביתה. הבעיה הייתה במיקומם האסטרטגי של המחנות, ובמיוחד של זה שבשדה התעופה אל-עוינה, כי הם הופצצו בידי בעלות הברית מן האוויר. בשדה התעופה אל-עוינה נהרגו ארבעה איש ונפצעו כ-40. ההפצצות הכבדות ביותר באל-עוינה אירעו ב-22 בינואר 1943. באותו יום הושמדו 60 מטוסים גרמניים ו-1,200 גרמנים נהרגו. מן העובדים היהודים שהיו במקום נהרגו שניים ויותר מ-10 נפצעו.

למזלם, ערב אותה התקפה לא נדרש ולהתקרב למטוסים שהיו מטרת התקיפה האווירי. היות ומספר ההרוגים הערבים היה גבוה יותר מזה של היהודים בהפצצה של 22 בינואר, פרצה תקרית בין הערבים ליהודים במקום. הערבים האשימו את היהודים שהללו סימנו למטוסים של בעלות הברית היכן להפציץ, אך הגרמנים לא הצטרפו להאשמות אלה. הפצצות קשות היו גם ב-24 בפברואר וב-5 באפריל. רוב ההרוגים היהודים ניספו בשתי הפצצות אלה.

אף במחנות כפייה אחרים בסביבות תוניס סבלו הפועלים היהודים מתנאי עבודה קשים ומסכנת הפצצות בעלות הברית. בנמל תוניס נהרגו שני יהודים ונפצעו שישה בהפצצה של 1 בינואר 1943, ובהפצצות של 24 בפברואר ו-5 באפריל נהרגו ונפצעו יהודים במחנות אחרים: באריאנה – נפצעו שלושה, בסוכרה – נפצעו שלושה, במרירה – נפצעו שניים, ובלה-מרסא – נפצע אחד. הפועלים היהודים עבדו במפעלים, במחסנים, בפינוי מוקשים, בהטעת מטוסים ואוניות ובפריקתם. יחס השומרים הגרמנים במחנות שבסביבות תוניס היה סביר בדרך כלל, במיוחד הקלה העובדה שהפועלים חזרו לעת ערב לבתיהם.

מחנות שמחוץ לתוניס הבירה. אלה היו מחנות מרוחקים יותר. חלקם בפיקוד גרמני וחלקם בפיקוד איטלקי. בהם שוכנו האסירים במבנים ארעיים, בחוות נטושות או באוהלים, לא פעם

בתנאים היגייניים קשים ואף קשים ביותר. במחנות שביקוד גרמני סבל והיהודים במיוחד, הן ממחסור במזון ובמים והן מיחס אכזרי של השומרים.

מבחינת פיזורם הגיאוגרפי נחלקו מחנות החוץ לשלוש קבוצות:

1. המחנות הצפוניים באזור הערים ביזרט הומאטר (MATEUR) – שהיו בשליט הגרמנית, והיו המחנות הקשים במיוחד ליהודים בתחומי תוניסיה. הפיקוד במחנות אלה היה בידי חיילי o.s., ולשם הגיעו למעלה מ-1,000 יהודי תוניס הבירה (על תולדות שני המחנות ע"ע מאטר וביזרטה);
2. מחנות מדרום מערב לתוניס, בשפלה שבין הנהרות מילאן ומג'רדה – אף הם בשליטה גרמנית;
3. מחנות מדרום מזרח לתוניס, בין הערים גרומבליה, זגואן ואנפידוויל – שהיו בשליטה איטלקית.

מחנות שמדרום מערב לתוניס. שורה של מחנות שהוקמו לאורך קו החזית עם בעלות הברית שהתקיפו מכיוון אלג'יריה, בגזרה המרכזית: מחנה מאסיקו (MASSICAULT), קצר-טיר (KSAR TYR), שיילוס (CHEYLUS), לה-מורנגיה (LA MORNAGHIA), גובלה (GUBELLAT), בושה (BOUCHA). הללו היו מחנות באזור שליטת הגרמנים ובפיקוד גרמני. במאסיקו ובקצר-טיר עבדו כ-300 פועלים יהודים ובשיילוס כ-420.

העובדים היו מגיעים למקום עבודתם ב-5 בבוקר, בידיהם כלי עבודה וקופסת ריבת שימורים. עליהם היה להסתדר בקבוצות ולחפור שוחות עמוקות תוך פחות משעה, באיום שאם לא יעשו כן יועמדו עשרה מהם בפני כיתת יורים. העבודה נמשכה יום-יום עד לשעות אחר הצהריים. ב-5:30 הועברו העובדים למקומות לינה בחווה חקלאית או במבנה צבאי, קסרקטין או אוהלים שבסביבה, ושם קיבלו ארוחת ערב. לא אחת קרה שהעובדים נזעקו בשעות מאוחרות לשוב לעבודתם כשטרם אכלו ארוחת ערב. אורך יום עבודה רגיל היה בין 12 ל-18 שעות. אם גילו העובדים התנגדות כלשהי הוכו בידי האת או המעדר. לעיתים נעשתה חפירת השוחות במקומות אחדים, ואז נאלצו העובדים לעבור ברגל ממקום למקום קילומטרים רבים, בחום כבד או בגשם שוטף. רוב העבודות הדחופות בוצעו בקו האש.

במיוחד גרוע היה המצב בבושה ובגובלה. במקומות הלינה שם היו תנאים היגייניים ירודים; האסירים סבלו ממחסור חמור במזון ובמים ומיחס החיילים הגרמניים; זאת בנוסף לקרבת החזית. עקב התנאים חלו רוב העובדים היהודים בגרדת. מפחד הדבקה העבירו הגרמנים את האסירים במשך הלילה ושמרום סגורים בקסרקטנים במשך היום. בסופו של דבר עברה המחלה גם למחנה החיילים הגרמנים. במרס 1942 התערב הנרי ספז (אחד מרופאי ועד הגיוס, אצל השלטונות הגרמנים) ואחי לחצים רבים ואספקת תרופות בעבור החיילים הגרמנים שנדבקו בגרדת, שוחררו 32 אסירים חולים מגובלה ומבושה.

המחנות בפיקוד איטלקי. האיטלקים היו אחראים לשורת מחנות עבודה, שבמקרים רבים היו בסך הכל מבנה אחד או שניים, וכמה אוהלים, מלה-גולט שליד תוניס הבירה בצפון ועד אנפידוויל שבדרום. קבוצה גדולה של יהודים – כ-350 איש – עבדה בזגואן (ZAGHOUAN). קבוצות קטנות עבדו בסט. מרי-די-זיט (ST. MARIE DU ZIT), קירואן, סביכה (SBIKHA), ג'לולה (DJELLOULA), סואף (SAOUAF) וג'גאר (DJOUGGAR). עיקר העבודה הייתה פירוקה והטענתה של תחמושת במחסנים, וכן עבודות כפיים במפעלי תחמושת, מלט וסיד שהיו בסביבה. כבר מן הימים הראשונים נתגלו קשיים: מחסור בצידוד ובאספקה ותנאי סניטציה בלתי סבירים. המחנות שבפיקוד האיטלקי היו פזורים בשטח הרבה יותר גדול משטח המחנות שבפיקוד הגרמני. השמירה על קבוצות העובדים הופקדה בידי חיילי מילואים איטלקיים. רבים מהם היו אנשים מבוגרים ועייפים מן הלוחמה. איתם נוצרו לעיתים יחסים קורקטיים

ואף קשרי חליפין ומסחר, עיקר בסיגריות ובמוצרי מזון. עם זאת, הו ביניהם גם אנשים
אכזריים וגסי רוח שגנבו מן האספקה של העצירים היהודיים.

במרס 1943 כבר לא נשארו בידי האיטלקים אלא 150 עד 200 יהודים. השאר שוחררו,
ברחו, או שהאיטלקים אפשרו את בריחתם. היו גם אנשי צבא איטלקיים שהצטיינו בעזרתם
ליהודים. דוגמת הקפטן קורסי (CORSI) והסמל גאלסה (GALLESE).
לעיתים נעשו ניסיונות של אסירים לברוח ממחנה בפקוד גרמני לזה שבפקוד איטלקי,
כאמור, רוב המגויסים באו מן העיר תוניס, וזאת הייתה הסנקציה הפיזית הקשה ביותר
שהוטלה על קהילת הבירה. אולם במשך כל תקופת הגיוס נמשך הטרור הכלכלי והפסיכולוגי.

המשלוחים לאירופה

ב-15 בפברואר 1943 נאסרו כ-20 צרפתים בגלל דעותיהם הפוליטיות ופעילותם בארגוני
השמאל, ובהם כמה יהודים: עו"ד ויקטור כהן-הדרה, שנמנה עם פעילי המפלגה
הסוציאליסטית המקומית, ד"ר בנימין לוי, העיתונאי הסוציאליסטי סרג' מואטי, פקיד משרד
האוצר ויקטור סילוורה (SILVERA) ועוד. הם הוטסו למחנות ריכוז בגרמניה וכמה מהם לא
שבו משם. עשרות רבות מיהודי תוניס וקהילות אחרות בתוניסיה שהו במקרה בזמן מלחמת
העולם השנייה באירופה ונספו בשואה. רובם נתפסו בסביבות פריס, נשלחו למחנה דראנסי
ומשם בטרנספורטים לאושוויץ, סוביבור ומחנות אחרים. אחד האנשים המפורסמים ב-ת'
שנידונו לגורל זה היה הספורטאי יונג פרץ, שהיה אלוף העולם באיגרוף.

שמועות על תוכניות השמדה בתוניסיה. להוציא הקבוצה הקטנה של יהודים ששולחו למחנות
השמדה באירופה בפברואר 1943 ו-160 תוניסאים שנקלעו למחנות באירופה. לא נמצאו לפי
שעה עדויות לתוכנית ערוכה ומסודרת להשמדתם של יהודי תוניסיה. ידוע רק על הוראות
שניתנו מברלין לנציגי משד החוץ הגרמני בתוניס, לשסות את האוכלוסייה המקומית
המוסלמית ביהודים – לשדוד חנויות שלהם ולפרוע בהם.

רודולף ראהן, נציג משרד החוץ הגרמני בתוניס, ענה במברק לברלין, שכל זמן שהצבא
הגרמני לא הגיע לגבול אלג'יריה, אין מה לדבר על ארגון פרעות. ולטר ראוף הביע אכזבה על
שלא הצליח לעודד את האוכלוסייה המוסלמית בתוניסיה לפרוע פרעות ביהודים.

בזכות היחס הבסיסי החיובי כלפי היהודים מצד הב"י מנצף (MUNSIF), וניסיונו של הזרם
המרכזי בנאו-דסתור למשוך את המנהיגות היהודית לצידה נגד צרפת, לא הוקמה תשתית
ארגונית של החוגים האנטישמיים בקרב הלאומנים הערבים שתיזום פרעות ביהודים. יתרה
מזאת, הצורך הגובר של הגרמנים בכוח עבוד המקומי, אילץ אותם לגייס לעבודות כפייה לא
רק יהודים, אלא גם ערבים, ובסוף ימי הכיבוש גם צרפתים. עובדה זו יצרה מעין שותפות
גורל בין היהודים לאוכלוסייה המקומית. כבר בראשית ינואר 1943 נדרש הב"י של תוניסיה
להעמיד לרשות הגרמנים כוח עבוד הנוסף של 8,000 מנתיניו, ובסוף מרס אותה שנה חל
הגיוס על כל הגברים הערבים בני 17-50. ערב כניעתם החלו הגרמנים לגייס גם פועלים
צרפתיים.

גורם אחר ששיבש את מדיניות הגזרות הגרמנית היו היהודים בעלי האזרחות האיטלקית,
הגרמנה. הודות להגנה שהעניקה להם הקונסוליה האיטלקית, הופלו הגרמנה לטובה, והיו
פטורים מחובת הגיוס ומגזרות אחרות. כך למשל, ב-12 בדצמבר 1942 נצטוו כל היהודים
למסור את מקלטי הרדיו שברשותם, ורק היהודים האיטלקים היו פטורים מחובה זו. להוציא
יחידים מביניהם שסייעו ל"ועד הגיוס", היו רוב בני קהילת הגרמנה מנותקים כל ימי הכיבוש

הגרמני מחיי שאר התושבים. מדיניות אפליה זו הייתה למורת רוחם של השלטונות הגרמניים בתוניסיה, אך הם נאלצו לפעול לפיה עקב ההוראות החד משמעיות שקיבלו מברלין.

ישנן עדויות של בני התקופה המדווחות על ניסיונות מצד הגרמנים להקים מתקני השמדה בתוניסיה, ניסיונות שבסופו של דבר לא יצאו אל הפועל. על פי אחד הדיווחים החלו בבניית המתקנים במשרפות הלבנים ליד תוניס הבירה, ולפי דיווח אחר דובר על הקמת מתקן השמדה ליד קירואן, במפעל לייצור מלט וסיד. לפי דיווח שלישי החלו בהקמת מתקן כזה ליד חמאם ליף, בג'בל בו-קורנין (BOU-KORNINE).

לפי המסופר, מתקנים אלה לא הושלמו ופורקו, אך היו צרפתים וערבים שסיפרו על קיומם. עד כה לא הגיעו לידינו מסמכים המאשרים שמועות אלה. סביר אפוא להניח שלולטר ראו, מבצעה של המדיניות היהודית במקום, היו כוונות לפגוע פיזית באוכלוסייה היהודית של תוניסיה, אך מצבו הנואש של הצבא הגרמני בחזית לא אפשר זאת.

התנגדות יהודית

אין עדות שבתקופת שלטון וישי או בימי הכיבוש הגרמני קמה מחתרת או התנגדות מאורגנת בבירה, נוסח המחתרת באלג'יר. אם הייתה בקהילת תוניס פעילות התנגדות כלשהי נגד וישי ונגד הגרמנים, הרי שהייתה על בסיס אינדיבידואלי, וכחלק מן הסיוע לפעילות ההתנגדות הצרפתית. אולם ההתנגדות לא התבטאה בארגון מחתרת אלא בעיקר בפעילות מודיעין לטובת בעלות הברית, פעולה שהאינטלקטואלים היהודים מילאו בה תפקיד מרכזי. הרשת התוניסאית הראשונה הוקמה מייד אחרי שביתת הנשק של וישי עם גרמניה, בידי הצרפתי מונייה (MOUNIER). עוזרו הראשי היה עורך הדין אלפרד רוסי (ROSSI), ציוני מסוס, קצין מילואים שהתנדב למלחמה בראשית הקרבות ב-1939 וזכה לעיטור על גבורתו במלחמה. אחרי שמונייה נהרג בטיסה חשאית ממלטה למצרים, קיבל עליו רוסי את הנהלת הרשת ולא פעם ביצע בעצמו משימות מסוכנות.

אחת ממשימותיו הייתה להעביר שני שקי מסמכים סודיים, שנמצאו באוניית טורפדו איטלקית שנתפסה בידי בעלות הברית. אחר כך יצא לשליחויות רבות מחוץ לתוניס, רובן במזרח התיכון. הוא נהרג כשצנח בסיציליה; גופתו הובאה לקבורה לתוניס ב-1948 ואחד מרחובות עיר הבירה נקרא על שמו. באותה רשת פעל גם ויקטור אטיאס, שאף הוא נשלח למספר משימות במלטה, וסילוואן לומברוזו, ממנהיגי הרביזיוניסטים בתוניס, הודות לידיעות שהעבירה קבוצת לומברוזו, 17 מטוסי מטען גרמנים הופצו והושמדו בידי בעלות הברית בשדה התעופה של תוניס כנראה בסיועם של עובדי הכפייה היהודיים במקום. שמואל בן-עטר והנרי סמאג'ה עסקו בשמירת הקשר בין שירותי המודיעין של בעלות הברית לסוכניהם. הם העבירו ידיעות על הנעשה בצמתי תחבורה ראשיים, בשדות תעופה, נמלים ותחנות רכבת. הודות למידע זה היו רוב הפגיעות של מטוסי בעלות הברית מדויקות יותר. בבירה היו גם בתיהן של פרנסואז גרומבך (GRUMBACH), ולואיז חנון (HANON) תחנות ששימשו לעברת ידיעות. יהודים אחדים נתנו מחסה בביתם לאסירים נמלטים.

יוסף שמלה ושני בניו, ז'ילבר וז'אן, ניסו לחצות את קווי החזית כדי להצטרף לבעלות הברית. הם נתפסו והועברו לבוכנוואלד ואחר כך לטורגאו, ומשם לא שבו. הנרי ספז, שהיה אחד מאנשי הקשר של "ועד הגיוס", מוזכר בעדויות בנות הזמן כמי שהעביר מידע חיוני בין האסירים הפוליטיים בלמיר (LEMIR), שהיה מנהל שירותי התקשורת, לבין אנשי צרפת החופשית. הנרי ספז אף העניק מחסה לחיילי בעלות הברית שהוצנחו בחשאי לתוניס. לצורך זה השתמש בבית החרושת שלו שהיה קרוב לעיר, ובבתי העלמין שבסביבה. גילויי התנגדות

יהודית היו גם מקרב הפעילים הקומוניסטים ב-ת'. הללו פעלו במחתרת שכם אחד עם לא-יהודים.

ההתנגדות לכיבוש הגרמני התבטאה בעיקר בחבלות שחיבלו עובדי הכפייה היהודיים במשך זמן העבודה. עדויות רבות מספרות על ניסיונות מעין אלו שנעשו במחנה הכפייה הקשה ביותר – מחנה ביזרטה. החבלה נעשתה בצורות שונות: אי העמסת מטענים, השלכת מטעני פחם, מלט ותחמושת הימה, ניקוב מיכלי דלק כדי להביא לנזילתם – כל זאת מול אפם של השומרים הגרמניים. מעשים כאלה יכלו להיעשות עקב התרופפות המשמעת הגרמנית. ומאותה סיבה עצמה הייתה אחת מדרכי החבלה הנוספות והמקובלות – בריחה ממחנה העבודה. בהדרגה החל "ועד הגיוס" לסייע לבורחים, בעיקר באמצעות מתן פטורים לחולים יותר וחולים פחות על ידי רופאים יהודים, שניצלו את חשש הגרמנים מפני מגפות ומחלות מדבקות. לקראת סוף ימי הכיבוש הלכה וגברה מגמת הבריחה מן המחנות.

לאחר המלחמה השמיעו צעירים רבים ביקורת נוקבת נגד מדיניות הציות של "ועד הגיוס". לדעתו של טרנר, המתורגמן הראשי מטעם "ועד הגיוס", רוב עבודות הכפייה לא היו עבודות נחוצות ודחופות אלא עבודות שנועדו לנטרל את כושר ההתנגדות של הצעירים היהודים. אולם למרות מגעיו הקרובים של טרנר עם הגרמנים לא היה יכול להיות מודע לכוונותיהם, שהרי רוב העובדים היהודיים נשלחו לעבודות חיוניות למאמץ המלחמה הגרמני.

סילוואן לומברוזו, פעיל רשת המודיעין של מוניה, היה בין אלה שנתפסו בידי המשטרה הגרמנית ב-9 בדצמבר 1942 והובלו לבית ספר כ"ח כדי להישלח לעבודות כפיה. לאחר המלחמה מסר לומברוזו בעדותו, שלדעתו כניעת ראשי הקהילה לטרור הגרמני לא הייתה מחויבת המציאות, משום שהכוחות הגרמנים בתוניסיה היו קטנים ונמצאו באיום מתמיד; לא היה באפשרותם לשעבד את האוכלוסייה היהודית לאל שיתוף פעולה מצידה. שיתוף הפעולה של "ועד הגיוס" חיזק לדעתו את כוחם של הגרמנים, שכן, כאשר פועל יהודי עסק בסתימת בורות אחרי הפצצת שדה התעופה, התפנה חייל נאצי למלחמה בחזית. יתר על כן, לומברוזו השתומם על נכונות הקהילה לספק את כל השירותים שדרשו הגרמנים – החל מכלי עבודה וכלה בשירות רפואי והסעות לעצירים. לעומתו, פול גז ומואיז בורג'ל הביעו סיפוק ואף גאווה על כושר ההתארגנות שלהם שאפשר היענות מהירה לתביעות הגרמנים, ובאופן כזה להביא לכך שהקהילה תעבור את ימי הכיבוש בשלום יחסי.

מכל מקום, הציונים מסוגו של לומברוזו לא השמיעו את דעתם בפומבי ולא ארגנו התנגדות. מדיניות הציות מאונס לגרמנים התקבלה רשמית ב"וועד הממונה" ב-6 בדצמבר ואחר כך ב-8 בדצמבר 1942, וזאת הייתה גם מדיניותו של "ועד הגיוס" בראשות גז. ברגע שגז לקח את ניהול העניינים לידי, התלונה העיקרית שהושמעה נגדו – בעצם ימי הכיבוש – הייתה על דרכי הביצוע של המדיניות, דהיינו, התמרמרות על כך שגיוסו בעיקר פשוטי העם ולא הבורגנים. אולם יעילותו והאופן שבו התייצב בשעה של מבוכה וחוסר אונים, הביאו להפסקת הטרור הגרמני ברחובות. יתרה מזאת, היענותו הראשונית, אולי הספונטאנית, לא הייתה תגובה חד פעמית. במשך כל ימי הכיבוש התמיד גז במדיניותו למרות לחצי בני הקהילה.

קינת היטלר

קינת היטלר מתארת את תלאותיהם וסבלם של יהודי גרמניה עם עלות הנאצים לשלטון בגרמניה.

אני מביא את הקינה מתוך ספרה של מיכל שרף: **מגילת היטלר בצפון אפריקה**, עמ' 52-62, הוצאת מכון הברמן למחקרי ספרות, תשמ"ח-1988.

הכותרת: קינת היטלר.

שתי שורות הבאות: האויב החדש שקם נגד היהודים ויתפוס מקומו של המן על העץ.

שורה שלישית: מן קלם י.ב., פירוש מאת י.ב.

מיכל שרף, מזהה אותו בשם: **יוסף ביג'אוי מתוניס {1890-1945}**.

בשער החוברת מצוין שם בית הדפוס ללא שנת הוצאה.

על פי תוכן הקינה, ניתן לתארך אותה לתקופת עליית הנאצים לשלטון בגרמניה.

הקינה נמצאת באוסף מלג"ה, מכון הברמן למחקרי ספרות.

קינת היטלר

פזמון:

העולם כולו חרד
לב האומה היהודית נפגע

[כי] מגרמניה הגיעו חדשות
מהיטלר האויב הבוגדן

אחרי שהיו [שזכו להיות] בני חורין
הגיעתם צרה גדולה
רופאים ועורכי דין
שופטים ואנשי משפט

ונחשבים בין האומות
[והם] פוטרו ממשורותיהם בעיר
מהנדסים ומורים לילדים
לא עוד יזכר שמם

היטלר, אחד אוסטרי
לא משכיל ולא נבון
אמר להם [לגרמנים]: "אני המרפא
בעזרתי תשוב המולדת [לגדולתה] ותאיר

החליף עורו והפך גרמני
במקצועו עובד כצבע
יודע את כל התרופות
ואשמור אותה מכל הסכנות

גדלוני ותראו נפלאות [שאחולל]
אצילכם מן הבעיות
אויבכם ישוב ריקם
יראכם [בנצחונכם] ולבו דואב

אם אתפוס מקום [ראוי בצמרת]
ומידי הרשעים
לאורך הימים
ותהיו עשירים וחופשיים"

הכל הסכימו לו מיד
צייתו לדבריו
וכל מה שאמר שמעו לו
הדפיסו [כתבו עליו דברים] בעתונים

והעלוהו [בסולם] הדרגות
בכל ההזדמנויות [נאומים?]
ונכנעו לו בתכלית הכניעה
וסברו שזכו בנצחון

צעד ראשון בנצחונם
אמר: יחלצם מצרתם
לו הבחינו בשברונם
אך כל זה היה בהפסדם

החל בשיחוד המובטלים
וישובו להיות שלמים ברוב טובה
לא היו נאמנים לו [להיטלר]
אבל הם הסתמאו מלראות

מיד החל בחישולם
בקולו הצליח להחרישם
שורשי איבה בליבם השריש
השפילים [את היהודים] והוסיף ורמסם

ונטע בליבם איבה ללא גבול
וחיזק בהם את יכולת הביצוע
הכל כדי להזיק ליהודים
וביזם בתכלית הביזוי

ואחר שלח את שליחיו
יחסם כלפי היהודים הורע
פקד של ראשי הערים שלו
שהיהודים לא יהיו עוד בטוחים [בחייהם]

להסתובב ברובעי הערים
הטרידם בכל מקום
היטלר הבוגד והנוכל
ולא יחשיבו אותם כבני חורין

יהודים רבים עונו
האויב מיאן להשכיל [ללמוד לקח]
אין מי שידבר ולא יספוד
אך היטלר היה מכחיש [את מעשיו]

בהרג ובחנק
ולא להשאיר להם שום דרך פתח [להצלה]
מחשש פן יכלא או יטבע
כדי לכסות חרפתו

והיא מנחמת את ממשלת גרמניה
ותחשף בכל הארצות
שנתן בה אמונו
והיטלר יהיה טמא כמו עכבר [שרץ טמא]

ושכח את קורות הזמנים
ושכח את תליית המן
הנבל אין בו אמונה
אוסטרי, במולדתו בגד

והאבל פשה בלבבות
וחשבוהו כלב שוטה
נקיה מכל דופי
[אשר] בחוכמתה מאירה כמו פנס

ונחשבו בעילית החוכמות
חשפו את מה שהיה טמון [בהם]
כלפי אומה עשוקה זו
באופן שלא היה דוגמתו

ובן להכות את אביו
הוסיפו לו על [הצער] שיש לו
ולא קרה כזה בהיסטוריה
חיית יער מן החיות הגדולות

חסר לו מן החיה רק זנב
סבר ששיג מה שחסר לו
כפר במה שכתוב בתורה
הגיעה שעתו, הוי הנוכחים!

הוא נוצר את היהודים
וימות בלב מר [אומלל]
וספרי ההיסטוריה להם עדים
עצו של המן [נמצא בהכנה] אצל הנגר

נעשה כולנו יום חג
ונתקין שירה חדשה
הוא האל העליון היחיד
ומרומם אוהביה [של אומתנו] לתפארה.

חרפה זו אינה ניתנת לכיסוי
עוד תראו כי לא תוכל להתקיים
[הממשלה הגרמנית] לעם קטן היא נטפלת
עוד תושפל [גרמניה] בעיני האומות

שכח את פרעה ואת אחריתו
שכח את טיטוס ואחרית חייו
התנכר לה' ולמעשיו
התנכר לאנשיו ושכח את אחיו

כל אומות העולם נתמלאו בדאגה
מאסו בהיטלר הרשע
נטפל לאומה שלווה
אומה נבונה וחכמה

הגרמנים התפארו בחכמתם
והיום בנבלותם הרבה [הגרמנים]
והראו את רגשותיהם הנלוזים
נהגו בצורה מכוערת

אלצו אב להכות את בנו
כיצד יערב לו להכאיב לכבדו [כינוי לבנו]
רשעות כזו לא היתה לפנים ולא תהיה בעתיד
הגרמני גילה את מה שהוא

חייתי הוא [העם הגרמני] ואין מי שידמה לו
הזיק לעצמו במעשיו
המיר [דרכיו] והלך בכסלו
התכחש לה' ושכח דבריו

זה, בשעה שה' העליון
את אויבו ישיב אחורנית
אויביו הלכו למדבריות ציה
הגיע תורו של היטלר "היקר"

אם נכון העץ [לתלייה]
נשמח ונעשה סעודה
למי ששיב את אומתנו מאושרת
מעניש כל אויביה ועויניה

עמוד הראשון מתוך קינת היטלר

עדותו של הכספי אברהם על קורותיו בתוניסיה בתקופת השואה ועד הגיעו לארץ ישראל

עדות

הכספי אברהם נולד בשנת 1930 בעיר ביזרטה BIZERTE שבתוניסיה, השוכנת על חוף הים התיכון שבין אירופה לאפריקה.

הוא מתאר את ילדותו בביזרטה ואת הקשר המיוחד עם בן-הדוד ז'ילבר.

בזמן הפצצת העיר על-ידי האיטלקים הם נאלצים לעזוב את העיר. לאחר זמן הוא ומשפחתו חוזרים לביזרטה.

הגרמנים נכנסים לביזרטה ואז הם עוברים לתוניס. מתאר את תנאי חייהם הקשים. הם שהו במבנה של בית-הספר "אליאנס" בעיר.

הילדים התגייסו למאמץ הכלכלי ולהישרדות המשפחה. אברהם מצטרף ל"בית"ר". בתוניס הוא נחשף לרעיון הציוני.

אברהם מתאר גם את יחסי הגומלין בין צרפתים, יהודים, ערבים ואיטלקים.

הוא חווה חוויה קשה כאשר בן-הדוד ז'ילבר נרצח על-ידי חייל גרמני בתחנת הרכבת בעת הפצצת העיר.

הוא מתאר בניית קרמטוריום בקרבת שדה התעופה בתוניס. העיר נכבשה חזרה על-ידי האנגלים. החיילים הגרמנים השבויים שימשו כעובדי כפייה.

כאשר חזרו לביזרטה התברר שביתם נהרס ע"י הפצצה מהאוויר. הם עברו לגור בבית הדוד, אביו של ז'ילבר.

בשנת 1944 עלה ארצה, אחרי שני ניסיונות כושלים. מתאר את קליטתו בארץ, השתתפותו כחייל במלחמת השחרור, הקמת משפחה והתערותו בארץ.

הכספי אברהם מסר את עדותו ב"יד ושם" בפני מצלמת וידאו ודיבר באופן חופשי. עדותו תומללה למסמך כתוב. כדי לא לפגוע באוטנטיות העדות. לא שיניתי את ניסוח הדברים והתחביר. **ההדגשות** במסמך הם שלי.

להלן העדות המלאה:

- ש: אברהם הכספי מביזרטה BIZERTE, תוניסיה, באיזה שם נולדת?
ת: נולדתי **כאברהם פדידה**, למשפחה **תוניסאית בביזרטה** BIZERTE, ב-1930, ב-30 לינואר.
- ש: למעשה ילדות רגילה ביותר. היינו גרים בבית קטן, אבא התקדם קצת בעבודה. הוא היה צבע במקצוע וכמו יהודי טוב, במשך הזמן הוא פתח איזו חנות של מסחר ועברנו לבית יותר גדול.
- ש: מה זכור לך מעיר הולדתך ביזרטה?
ת: זו עיר שלמעשה מאוד מתקדמת, כי הצרפתים ששלטו בה פיתחו אותה. למעשה הצרפתים נחשבים לקולוניסטים טובים לעומת מדינות אחרות. ואנחנו נהיינו מחינוך גבוה למרות היותנו לא נתינים. אנחנו נקראנו בני חסות של הממשלה הצרפתית. מי שרצה להיות צרפתי, שילם בזמנו, לפי מה שאבא שלי סיפר לי, פרנק ואז הוא היה צרפתי.
- ש: קיבל אזרחות צרפתית?
ת: קיבל אזרחות צרפתית וזה היה קצת מצחיק: קראו להם פרנקים. אולי פה בארץ כבר השתמשו בזה לגנאי.
- ש: איזו אזרחות הייתה לכם?
ת: תוניסאית, כי אבא לא רצה שנתגייס לצבא צרפת. הוא אמר: בשביל מה, אני לא רוצה לגדל חיילים לצבא צרפת, אז אותנו, כל משפחת אבי, שהייתה ענקית- דרך אגב, אנחנו מונים היום בפריז אולי 500 איש, משפחת פדידה, זאת משפחה אדירה.
- ש: בזמנו בביזרטה BIZERTE, גם כל המשפחה הייתה?
ת: ב-ביזרטה גרו חלק מהמשפחה, גם אבי היה גר בצרפת, אבל הוא התחתן וירד לתוניס. הוא התחתן עם תוניסאית, כביכול, וירד לביזרטה.
- ש: הוא נולד בצרפת?
ת: לא. הוא נולד גם בביזרטה ונסע לעבוד, כמו רוב התוניסאים היהודים שם. התפתחה שם קולוניה של בני תוניס. אגב, זה לא בני תוניס, זה תוניזיה. אנחנו תוניזאים, המדינה היא תוניזיה והבירה היא תוניס TUNIS. זה היה משגה להגיד תוניס, זה תוניסיה.
- ש: כאשר אבי הכיר את אחיה של אמי בחו"ל, בצרפת, אשר הוא היה סוחר הוא שידך. תקופה מסוימת, כאשר אחי הגדול נולד הוא עדיין עבד בחו"ל ואחר-כך כאשר אני נולדתי הוא כבר חזר לגמרי לביזרטה והחיים התפתחו מצבע למסחר ואחר-כך גם חיינו היו קצת יותר נוחים מבחינה כלכלית, אבל לא היינו בעלי הון, אנשים רגילים, אולי אפילו ברמה של פועלים, חיים טובים.
- ש: מה שמות ההורים?
ת: גסטון פדידה ואסתר (לבית) קטורזה. לקטורזה יש שני מובנים – או 14 או קטורת. אב של אמי, סבי אברהם שאני, נושא את שמו, היה אחד מהרבנים הידועים ב-BIZERTE ולצערי, גם כשניסיתי להביא את הוריי והוא היה עוד בחיים, לא הצלחתי להביא אותו. לא רצו לקחת אנשים מבוגרים, והקהילה המועטת שנשארה ב-ביזרטה טיפלה במבוגרים האלה.
- ש: במה עסקו בדרך כלל יהודי ביזרטה?
ת: את צודקת בשאלה הזאת: אנשי ביזרטה, אם היינו נשארים עוד תקופה בלי שחרורה של תוניסיה, היינו מתבוללים, לרוב, כי אנחנו למדנו אצל הצרפתים, גדלנו בתוכם והדת התחילה לסגת מאיתנו, כאשר אלה שגרו על יד רובע ערבי תוניסאי, (הם) אלה ששמרו על הגחלת הדתית, בו בזמן שאלה שעברו, כמונו, לאזור הצרפתי, אלה לאט-

- ש: לאט התבוללו. חוץ מאשר כמה מילים שלמדנו מן התורה, זה הדבר היחיד, שבחגים היה מזכיר לנו את היהדות. ההורים שלי כבר היו נקראים שומרי מצוות, מסורתיים?
- ת: בשבת אמא הייתה מדליקה נרות, אבא היה חוזר על איזו תפילה, וכל היתר היה רגיל: נסיעות בשבת וכו'. לא נשמר. אני לא אומר את זה בגאווה, אבל אני אומר: אלה בעצם החיים שהיו לנו שם. **המלחמה שינתה את פני הדברים**, כאשר אנחנו, בעל כורחנו...
- ש: היינו רוצים לשמוע עוד קצת על המקום, הילדות והמשפחה. רוב הפרנסות של היהודים במקום הזה – אתה יכול לאפיין אותם.
- ת: בהחלט. לכן פתחתי לגבי ההתבוללות. אנחנו הפכנו לבעלי מקצוע. למשל, אני רציתי להיות צלם, אז בחופשות מבית-הספר הייתי הולך אצל צלם; אחי היה טכנאי שיניים, אבל עצם הכיבוש האיטלקי גירש את היהודים מהמקצועות האלה, כי הדנטיסטים – רופאי השיניים בביזרטה – היו איטלקיים, זה מאוד מעניין. גם בתי המרקחת של איטלקים. בכלל, כל הרפואה נכבשה על ידי האיטלקים, היהודים חדרו לאט-לאט לדברים האלה. כך שאנחנו היינו ממש בעלי מקצוע.
- ש: בעלי מלאכה?
- ת: כן, היהודים. בביזרטה היינו בעלי מלאכה. אנחנו היינו חשמלאים טובים, היינו אינסטלטורים. כשגירשו את אחי מטכנאות שיניים, הוא הפך לאחד מהאינסטלטורים הטובים בעיר והוא היום אחד ממנהלי האינסטלציה בכפר בגבעת עדה מתוך העסק הזה.
- ש: את ההכשרה של בעלי מלאכה קיבלתם בבתי ספר מקצועיים?
- ת: לא, כשוליות אצל בעלי מלאכה, שוליות והלאה. והיות והיינו הדור השני, כביכול, שמתבולל, כבר היו בעלי מקצוע יהודיים שהחדירו אותנו לעסק הזה. היחס של הצרפתי אלינו כאשר אנחנו הפכנו לבעלי מקצוע היה מאוד חיובי. הייתה אנטישמיות כל הזמן.
- ש: גם לפני המלחמה?
- ת: בטח, אבל האנטישמיות של הצרפתים הייתה טיפשית, האנטישמיות של המוסלמים הייתה מסוכנת ומדי פעם זה היה פורץ.
- ש: אתה יכול לספר על אירועים?
- ת: אירוע שאני זוכר, והצרפתים היו מוכרחים להגן עלינו. את השנה אני לא זוכר, הייתי ילד.
- ש: זה היה לפני המלחמה?
- ת: לפני המלחמה. פרצו הערבים שם עם נשק והתחילו לקטול. הצרפתים שלחו בהם... נכנסו לרובע יהודים?
- ש: לא, לרובע היהודים עוד, אלה נכנסו קודם לרבעים הצרפתיים. הם רצו להשתלט על העיר והתחילו להתקיף את המשטרה והתחילו להתקיף את המחנות הצבאיים, וזה היה מחנה צבאי ענק של הצרפתים. הצעקות כלפי הצרפתים היו תמיד מלוות (בערבית) "איטבח אל פרנסאווי ואל יהוד", זה אף פעם לא היה רק הצרפתים – "שחוט את הצרפתים".
- ש: זאת אומרת היהודים הלכו ביחד עם הצרפתים?
- ת: הם ראו בנו צרפתים לכל דבר, כי גם אנחנו התבוללנו. הם לא התקיפו את אותם יהודים שגרו על ידם. בית הכנסת שלנו היה בתוך רובע ערבי. לא היה בית כנסת אחר בביזרטה. היה בית כנסת ענק.
- ש: פרצה מין מלחמה שאנחנו היינו זרים לה לגמרי: יריות מכל הכיוונים, ערבים פצועים מכל הכיוונים. הצרפתים היו פיקחים, הם שילחו בהם את הסנגלים – היה להם צבא של כושים, והעסק הזה ביומיים – חוסל המרד. אנחנו היינו בסכנה מסוימת, ומעניין

הוא, שאולי היום בדיעבד היות וגרנו ברבעים צרפתיים מעורבים, הם הגנו על הצרפתים, ויחד עם זה אנחנו היינו בפנים ולא הגיבו אלינו. אף יהודי לא נפגע, גם צרפתים מעטים, כי אצלם זה היה מין ג'יהאד כזה, עם צעקות, אבל לא כמו היום, שהם כל-כך (?). שם הם בקושי ידעו איך להשתמש בדברים. הדבר הזה היה מסתדר די יפה. אחרי זה הייתה מין שגאה מסוימת, אבל כנראה שכוח המסחר – כי גם יהודים מסוימים היה להם כוח מסחר אדיר בביזרטה והערבים אהבו את זה מאוד, והכסף כנראה לפעמים מכסה על הלאומנות הכל-כך לא נכונה.

- ש: באיזו שפה דיברו בבית?
 ת: אצלנו צרפתית, אבל יחד עם זה הייתה מין ערבית ז'רגונית שהייתה מעורבת – עד כמה שהיום אני רואה את זה – בהרבה מילים בעברית, זה מאוד משונה.
- ש: את זה דיברתם ברחוב? ת: לא ברחוב, בבית.
 ש: וברחוב?
 ת: צרפתית, בינינו, לרוב, כל אלו שגרו ברובע. ברור שלערבי שבא אליך לא דיברת צרפתית, כי הוא היה נפגע ונעלב.
- ש: הערבים לא התבוללו בצרפתיות?
 ת: בכלל לא. זה מזכיר לי: היה איזה ערבי עשיר, חאדם קראו לו, והוא התחתן עם איזו גרמניה, והוא התבולל, הוא הפך... לילדים קראו בשמות צרפתיים, זה משהו מאוד מעניין. זה היה ערבי, אחד מיני רבים, שהחליט גם כן לצאת...
 ש: זאת הייתה תופעה בודדת, היית אומר?
 ת: מאוד בודדת ממה שהיה בביזרטה. הם לא רצו להתקרב, אפילו בית-הספר שלהם. אנחנו למדנו בבית-ספר צרפתי, בו בזמן שכל הילדים הערבים למדו בבתי ספר "פרנקו-ערב", אבל רק ערבים היו לומדים בו, וגם מעט מהשפה הצרפתית. גם השפה הצרפתית לא שלטה שם.
- ש: האם ידוע לך, האם העובדה שהערבים לא התבוללו בצרפתים, לא הלכו לבתי ספר, זה נבע מהרצון שלהם או זה נבע מהדחייה של הצרפתים שרצו לשמור מרחק?
 ת: לא, להפך. הצרפתים היו מעוניינים אפילו... אם זוכרים את סיפור האמנציפציה של נפוליון – הצרפתים היו מעוניינים שכל הדבר הזה ירד בעינינו. אצלנו היה להם מין גישה – מצד אחד חיובית ומצד שני ברקע היה תמיד "רצחתם את ישו" – זה מה שהילדים היו אומרים בבית-הספר – "אתם רצחתם את ישו".
 ש: זאת אומרת זאת הייתה בעצם ההתבטאות האנטישמית הצרפתית?
 ת: כן. **העסק הזה עם ה(ביטוי בצרפתית) הנצלנים, אנשי כספים ורמאים – זה צמח עם התעמולה הגרמנית. זה התחיל להגיע...**
 ש: זה לא היה קיים?
 ת: לא. היה העיתון הצרפתי "הברוז הפראי", הוא שהתחיל עם תמונות המכערות את היהודי עם הצורה שלו, עם הזקן...
 ש: כמו הנאציזם, "דער שטירמר".
 ת: **כמו הנאציזם**, שם זה התחיל מזה. ואז התמונות האלה התחילו גם להופיע ב"תוניס סואר" ובכל העיתון אצל הצרפתים. "תוניס סואר" זה צרפתי, גם "פטי מטאן" – עיתונות צרפתית, ושם הופיעו הביטויים האלה. לפעמים היו גם משתתפים בביטויים של "ג'ודאה" – זה יהודה, יהודה בגד בישו, אז אפילו במיליון של הצרפתים "בלה רוס" הידוע למילה "ז'ואיף" היו שני הסברים: נצול בכספים ובוגד – שום הגדרה אחרת וליהדות היה "אישראליט" ו"ז'ואיף". זה היה די פשוט. "לה רוס" לא שבר את הראש. "אישראליט" זה נחמד שהם לקחו את הדבר הזה. כשחיפשת את המונח "ז'ואיף" מצאת המונח "ז'ודאה" – בוגד.

- ש: זאת אומרת עד שפרצה המלחמה, לאנטישמיות היה גוון יותר דתי מסורתי, מהכנסייה מצד הצרפתים?
- ת: מצד הצרפתים זה היה מין לוקסוס שלא תמיד הרשו לעצמם, לא ראיתי פרעות. בתור צעיר כן ראיתי. הייתי בתנועת "צופים" "לאיק" שקיבלה גם צרפתים וגם יהודים לתוך השורות שלה. לעומת זה היו "צופים צרפתים נוצרים" מטעם הכנסייה – הם הפריעו לנו. הם הלכו ואמרו: למה אתם מקבלים יהודים לשורות שלכם. וכאשר אתה שואל אותם למה? הביטוי: אתם הרגתם את ישו, ותו לא.
- אחר-כך התחיל, מי שולט על הכלכלה פה? מי נמצא במשרדים כי טובים? מי עובד בממשלה? מי עובד פה, מי עובד שם? אלה דברים שבאו החל מ-1938--1939, כאשר הדבר התחיל לחרחר שם בצרפת.
- ש: הזכרת שלמדת בבית-ספר צרפתי. בתוך בית-הספר עצמו, מצד המורים...
- ת: היו בודדים שהיו אנטישמיים.
- ש: הם היו צרפתים המורים?
- ת: כולם היו צרפתים בבית-הספר שלנו. ערבים למדו עם מורים ערבים. שלנו זה לא היה "אליאנס", זה היה ממש בית-ספר צרפתי.
- ש: הייתה הרגשה של אפליה?
- ת: **אפליה כן**, כי יש דבר שהתפתח משום שאחרי הכל זה לא סיפור שאנחנו אנשי הספר, אנחנו היינו הכי טובים בלימודים – לא כולם, אבל בראש הכיתה היה בחור יהודי, ברמי קראו לו – המורה היה מתייעץ איתו על תאריכי המלחמות של נפוליון. ברמי! (משפט בצרפתית) – והוא היה עונה לו בדיוק. הדבר הזה היה אוכל את הצרפתים. בצרפתים עצמם יש שני סוגים. גם אצלם היו איטלקים שעברו לנתינות הצרפתית, והאיטלקים האלה היו מסוכנים יותר, הם היו שונאים יותר.
- ש: את היהודים?
- ת: **בוודאי!** האיטלקים שקיבלו על עצמם את הנתינות הצרפתית – הם גם שינו את השמות. לאנג'לוטי קרא לעצמו לאנג' וכו'. הם הסיתו את הצרפתים האמיתיים שבאו לגור מצרפת, הקולוניסטים – היו הרי צרפתים שבאו להתיישב, הם קיבלו אדמות יפות בסביבות ביזרטה, אבל החיים שלהם התנהלו בביזרטה.
- אנחנו למעשה גרנו לפני המלחמה ברחוב "רו ד'אספניה", לפני שהופצץ. זה היה אחד הרחובות שבו גרו רוב הקצינים של המשטרה הצרפתית. אז הרגשת ממש כאילו שאתה מי יודע בעל איזה מעמד. אנחנו בסך הכל היינו אנשים ששילמנו שכר דירה בשקט.
- ש: אם היית מאפיין את זה לפי דרגות, היית אומר שהשנאה החזקה הייתה מצד המוסלמים מצד אחד, אחר-כך איטלקים, והצרפתים היו...
- ת: הייתי מגדיר את זה – אולי זה קצת לא יפה לומר, אבל זו מין אנטישמיות מטופשת, לא הבנת אותם. היה מורה שהיה זורק לנו גיר על הראש, מיסייה אנרי, והיה אומר: הראש של היהודי ההוא, זה הכל. או היה לנו מורה מיסייה ברש, שהיה למעשה אלזסי, מאזור אלזס שהם חצי גרמניים, חצי צרפתיים, והוא אמר: הפיתרון הזה – רק אצל יהודים, ברמי! וכך זה היה הולך. זאת אנטישמיות? אני לא יודע, אבל יחד עם זה **זאת לא הייתה אהבה. אהבה לא הייתה. אנחנו** השתדלנו להתקרב אליהם, אנחנו חגגנו את החגים שלהם, אני מכיר אותם בעל פה אחד-אחד – הכל.
- ש: בבית גם?
- ת: לא.
- ש: אלא איפה, בבית-הספר?
- ת: אנחנו היינו בבית-הספר ואפילו היינו יוצאים לחופשות. הם היו לוקחים אותנו לשטח הררי והיינו חוגגים את החגים הצרפתיים איתם.

ש: היו לך חברים לא יהודיים.
ת: המון, גם חברות. הם התיידדו איתנו. אנחנו היינו נוער אולי פחות ביישן מהצרפתי ממש, הצעיר. היינו קצת יותר... ייתכן שזה חנופה מתחת ל... לומר את האמת, רצינו את חברתם, כי ראינו בחברתם מין כרטיס כניסה לחברה הצרפתית.

ש: וזה היה האידיאל?
ת: ודאי! עד שצמחה אמריקה. אבל האידיאל היה לעבור לצרפת. אבי עבר, הרי, כשהוא היה צעיר, לצרפת. לאבי היה מין הכרח מסוים, הם היו משפחה ענקית שהאב מת צעיר מאוד, סבא מצד אבי. האידיאל היה להתבולל. אנחנו קבענו יהדות ב-טוניס. כשהגעתי ל-טוניס, הבנתי שיש ארץ-ישראל, לא רק ארץ-ישראל. אנחנו ידענו שארץ-ישראל נגמרת בירושלים – "לשנה הבאה בירושלים" – מעבר לזה אין משהו יותר גדול, ופתאום באים בחורים, "צעירי ציון", "בית"ר", דברים שמעולם לא שמענו עליהם, והם אמרו: מה זאת אומרת: יש מדינה ויש... והם החדירו לי: אתה יודע שבארץ-ישראל לא עובדים בשבת? איזו המצאה אדירה. ואני תקעתי את זה באמצע הכיתה. דיברו על (מונח בצרפתית) של נפוליון, ואני אמרתי: היום (אותו ביטוי) השיגו משהו בפלשתינה והמורה אמר: מה השיגו? לא עובדים בשבת. כל הכיתה צחקה ואני לא ידעתי (?) זה היה בערך כך.

ש: החברות בינך לבין לא יהודים כללה גם שהם באו להתארח אצלך בבית?
ת: אני אצלם כן, הם לא נכנסו לבתי יהודים, כמעט ולא. בן של שוטר מסוים היה מחפש הזדמנות לבוא לבקר אצלנו. אבא שלו היה מאוד קשוח, והילד הזה היה עצלן בבית-הספר והיה בא כאילו להעתיק את השיעורים אצלי. הוא פשוט נכנס, ופעם אחת עשה את שגיאת חייו: אני באתי לכבד אותו בפרוסת סנדביץ' קטן והוא אמר: לא, לא, חכה. הוא לקח את הלחם, עשה עליו צלב ושם לי אותו על השולחן, ואבא שלי ראה את זה ואמר: מאיפה הבאת את הכולירע הזה? זה היה... זה הרגל אצלם, הם עושים צלב על הלחם לפני שאוכלים. אמרתי לו: (שם לא ברור), צלבים פה... אנחנו לא... המסכן הזה גם בלחץ אביו הפסיק לבוא. אני הייתי צריך לבוא אליו לתת לו את השיעורים, כי הוא היה עצלן גדול.

ש: מה אתם חשבתם על התופעה הזאת, איך הבנתם אותה?
ת: אני חושב שקיבלנו את הדין, היינו טיפשים גדולים.
ש: לא שאלתם למה, מה הסיבה?
ת: דבר אחד קיבלנו בירושה: הם לא רוצים אותנו, הבא ונחכמה לו, זה לא סתם כתוב בהגדה, זה היה דבר שקיימו, הבנה ונחכמה לו, והחכמנו. מזה החכמנו? חיינו יותר טוב. מה שהיה הורג אותם זה שהתלבשנו יותר טוב, אז למה התלבשנו יותר טוב? כי באותו יום אומלל (?) זה היה או כיפור או פורים, וההורים הלבישו אותך יפה, בגדי חג, ואז הצרפתי הילד היה מסתכל ואומר: תראה איזה בגדים יש לו, אבא שלו בסך הכל צבעי, איך זה? אבא שלי (ביטוי בצרפתית), קצין וכו' ואנחנו לבושים כמו מלכים. היום אני חכם כזה פתאום, כשאני רואה את הדברים, אז לא הייתי אחרת. אמרתי: טוב, הם שונאים אותנו, אז שיהיה. אבל באמת שרק בטוניס התעוררה בי המחשבה שאני (לא ברור).

ש: היו גם איזה חיכוכים גופניים?
ת: פעם אחת היה לי חיכוך. הם סידרו אותי למעשה. תמיד היינו הולכים הילדים להיאבקות, אבל איפה היו עושים את זה? על יד תחנת הרכבת של ביזרטה שהייתה די רחוקה, ואני הלכתי, זה עם החברים שלי. הם היו גויים, כולם, הייתי היהודי היחיד, והם עשו לי מעשה נורא. הם עשו את עצמם כאילו הם רבים ביניהם והתנפלו עלי, לא הרביצו עלי, הפשיטו אותי, פשוט הפשיטו אותי ומרחו אותי במשחת נעלים. הבנתי שכל התרגיל הזה...

- ש: בן כמה היית?
- ת: אני חושב שהייתי בן 11, משהו כזה. הלכנו עם התרמילים עד תחנת הרכבת ושם היה שטח פרוץ והם עשו את עצמם כאילו שהם רבים ביניהם ואחר-כך הסתובבו אלי ותפסו אותי והפשיטו אותי; מכות לא קיבלתי, אני מודה. אבל מרחו אותי וצחקו, והשאירו אותי ככה, עד שחזרתי הביתה מרוח.
- ש: סיפרת להורים מה קרה?
- ת: לא אף פעם אתה לא מספר. פעם אחת קיבלתי מכות מגוי איטלקי, מצרפתי-איטלקי, על זה שבמשחק – דרך אגב, אני כותב ספר שלם על זה – כעין תופסת, שם זה מחנה שבויים, ובא אחד בריון ואמר: אתם לא תשחקו.
- היו גויים אבל היו גם יהודים – אתם לא תשחקו. אני עשיתי את שטות חיי באותו זמן, כל אחד חימם אותי: מה, אתה תיתן לו. הייתי בנוי טוב, הייתי באמת בנוי טוב, והתקרבותי למורים, וכשהוא התקרב אלי, נתתי לו אגרוף בפנים והוא לא סלח לי. הוא היה הבריון של הכיתה. עשיתי את שטות חיי. יום אחד כשאני בא לבית-הספר הוא התנפל עלי. שמתי את ספר הגיאוגרפיה על הפנים והוא היכה שם והיכה עד שעשיתי את עצמי מתעלף והוא הלך והיה מבסוט, הוא קיבל את כבודו בחזרה, ואני יכולתי ללכת לכיתה בחצר. הוא לא יכול היה לפגוע בי בחצר, הייתי מתקרב למורים. אבל זה היה אולי התקרית היחידה.
- היה תמיד איזו מילה או שהיו אפילו מתרחקים מאיתנו, כי יש לנו... אבל כל זה הייתה הצגה מטופשת. הם לא ידעו על מה הם אנטישמים. קצת מההורים, קצת מכל דבר, וישו; רצחתם, רוצחים. העסק של "אתם גונבים את הכספים" בא יותר מאוחר. זה התחיל מ-1939, ואז ידעת שהכוונה היא קשה. כאשר בכלל העיר נכבשה, זאת הייתה בריחה ראשונה וחזרנו, וראית את העוינות המסוכנת, כי האיטלקים למעשה, כל אלה אפילו שקיבלו את הנתינות הצרפתית חזרו להיות איטלקים, יש כובש, כבשו את תוניסיה.
- ש: כמה ילדים הייתם במשפחה?
- ת: היינו שלושה. הייתה לי אחות קטנה שנפטרה ממחלה, אחי ואני.
- ש: מה שם אחיך? ת: אליהו.
- ש: ואחותך שנפטרה? ת: רוזט.
- ש: היא נפטרה ממחלה?
- ת: היא נפלה על הגב, משהו כזה. הייתי קטן בשביל לדעת. הדבר הזה מעולם לא הוסבר לי, ואני זוכר כטראומה את הקבורה. היא הייתה כה קטנה שלקחו אותה כמו חבילה בתוך עגלה כדי לקבור אותה, וזה היה נורא בשבילי כקטן.
- כשאני נזכר, אני נזכר רק בתמונה הזאת, שעטפו אותה, שמו אותה מאחור בעגלת סוסים והלכו לקבור אותה. אני מעולם לא ראיתי איפה ומה, אני ראיתי רק שאמא שלי הייתה מאוד עצובה מהדבר הזה, כי יותר ילדים לא קיבלה אמא שלי. אמא שלי, זו יהודייה שעברה גם כן חיים קשים. אמה נפטרה צעירה, אבא התחתן מחדש והאם החורגת הייתה איומה. האחים שחיתנו אותה רק כדי להוציא אותה מהאם החורגת. האם החורגת הזאת ניצלה אותה, הייתה שולחת אותה לעבוד בבתיים צרפתיים בניקיון.
- ש: בתור ילדה? ת: בתור ילדה.
- ש: היא לא הספיקה ללכת לבית-ספר?
- ת: למעשה זה מין אוטו-דידקט כזה. כל מה שהיא למדה בעיקר, זה כשהאם נפטרה, והיא למדה קצת בבית-ספר, הוציאו אותה מבית-הספר והביאו אותה לעבוד אצל משפחה – זה מסיפורי אמי – משפחת (שם לא ברור). זאת הייתה משפחה מאוד עשירה בבירטה ואמי עבדה אצלם כעוזרת.
- ש: באיזה גיל שלחו אותה לעבוד?

- ת: אני משער שהיא אפילו לא עשתה את מה שהיו קוראים אצלנו הכנה, אולי 8 שנות לימוד, זה אומר בת 12 או 13.
- ש: זאת אומרת שבגיל 12 הוציאו אותה מהבית לעבודה?
- ת: כן, והיא עבדה אצל (שם צרפתי) ושם השתפרה אצלה – היות וזה היה בית דתי מאותם היהודים שלא רצו כל-כך להתבולל בשום דבר. אז השפה הערבית הייתה שולטת יותר בתוך הבית הזה, אבל אצלם היא קיבלה שפה, לכן גם אנחנו, שני האחים ואבי ואמי דיברנו צרפתית רהוטה.
- ש: זאת אומרת עד שהיא התחתנה היא עבדה אצל המשפחה הזאת?
- ת: כן. שם היא למדה אפילו בישול יוצא מן הכלל. אמי הייתה גם זמרת יוצאת מן הכלל, וכשהיה פסח או בר מצווה היא שרה יוצא מן הכלל.
- ש: היו לה עיסוקים אחרי שהיא התחתנה?
- ת: לא, עקרת בית.
- ש: וכשאביך פתח חנות, היא הייתה עוזרת לידו?
- ת: לא, זה לא היה מקובל. מקובל היה שהוא יוצא לעבודה, מפרנס את הבית הזה, אותו מאצ'ואיזם שהיה באותה תקופה. זה היה מקובל.
- ש: ואתה כילד צעיר, עדיין לפני פרוץ המלחמה, היית שייך לתנועת הצופים, עסקת בעוד פעילויות ספורטיביות, אולי מקהלה?
- ת: הייתי ספורטאי טוב, הייתי שייך לקבוצה של שחיינים יהודיים (שם, לא ברור) של ביזרטה. למעשה מהגיל שלי, אז הייתי בין הראשונים בחתירה. זה הוכיח את עצמו כשעליתי ארצה בשנת... היה זה בסביבות 1946 תחרות בחדרה של שחיית חתירה. הופעתי בשביל גבעת חיים בחתירה והגעתי שלישי. הראשון היה שמואל חדש, דקה אחת ב-33 מטר בזמנו. השני היה דקה ו-12 שניות ואני 12 שניות. הייתי באמת שחיין טוב. הקיבוץ רצה...
- ש: היו עוד פעילויות של ספורט שהיית עוסק בהן?
- ת: בעיקר ים. בביזרטה אנחנו אנשי ים, כי גרנו על יד הים. דגנו יוצא מן הכלל, עם אבא הייתי יוצא לדייג בלילות בסירה עם פעמונים. היינו ישנים והפעמונים היו מצלצלים והיינו (?), היה משהו מאוד יפה. זה נשאר לנו בדם ואני מעביר את זה לילדים שלי. אנחנו דגים כל הזמן.
- ש: זכורות לך עוד נסיעות עם אבא או אמא או עם שניהם, בחופשות?
- ת: לא, רק עם אמא נסענו לאיש קדוש בטסטור. טסטור זה השם היום, כי זה מלחמת שחרור של הערבים (?). אבל שם היה קבור איזה רב וייחסו לו קירבה לרבי שמעון בר יוחאי, ואז אמי חלמה, כמו המיסטיקות הידועות, שהיא תיקח אותי לשם כדי להבריא אותי ממשוהו, אינני יודע. זאת הייתה יציאה, שראית יהדות הולכת ברגל לאיזה מקום ששם למעשה הרב נקבר כאשר פרדתו נפלה ומתה והחליטו ששם יקברו את הרב. זה סיפור של אותה תקופה.
- ש: איזה רושם זה השאיר עליך כל הביקור הזה?
- ת: זה טיול.
- ש: וכל החוויה?
- ת: שם ראיתי יהודים שבדרך כלל הם מאוד רציניים בחיים היומיומיים ופתאום הם מתחזים עם כל מיני זקנים ועושים שחיתות ורוקדים וכל מיני קטורות למיניהם. היו לנו כל מיני ריחות והיו עושים כל מיני מאכלים מיוחדים ואחד מכבד את השני, ואחר-כך להגיע על יד הקבר ולמרוח את עצמך מהשעווה הנוזלת הזאת. זה היה הרושם שנשאר.
- ש: איך כילד קיבלת את זה?
- ת: בשבילי זה היה לטייל, בסך הכל לצאת, שיש (משהו) מעבר לביזרטה, ואתה נוסע הרבה יותר רחוק מ-טוניס, אלוהים אדירים, בין ההרים. נסעתי בתור סמוי, כי המוניות

היו לוקחים איקס אנשים ולא היה מקום בשבילי, אז אמא אמרה שהיא תשלם לנהג ושמה אותי בין הרגליים, כיסתה אותי, כדי שהמשטרה הצרפתית לא תעצור את המונית הזאת שיש לה עוד אדם. את זה אני זוכר. קרא ולו ג'אוני לנהג הזה, ולא היה איכפת לו לקבל עוד כסף, אבל הוא אמר: על אחריותך, אני אגיד שהגנבת אותו. השוטרים היו קשים, הז'נדרמים. היו שני סוגי משטרה אצל הצרפתים. יש להם משטרה רגילה והז'נדרמים. זה מין גסטאפו צרפתי, לא להאמין.

ש: על מה הם היו אחראים?

ת: בעיקר בין הכפרים, הם היו נוסעים בכבישים האלה, והם היו קיצוניים.

ש: קשוחים?

ת: קשוחים וקיצוניים ורק מאזור אחד של צרפת, ברטניה-ברטון, היו נחשבים כמו שהבריטים לקחו את האירים הגבוהים. אלה לא היו גבוהים אבל הם היו בריונים.

היו נוסעים באופנועים, דבר שהיה בזמנו... ואיזו תלבושת מפחידה, הכל מעור. האמריקאים לא חידשו כלום, זה היה כבר קיים. בבית-הספר עד כמה שאני אומר, חבל שאנחנו לא מקיימים ככה את בתי הספר כמו שאצל הצרפתים. אני כותב על זה סיפור ענק, על בית-הספר. הלאומנות הצרפתית הייתה – הלוואי ואנחנו היינו מתנהגים ככה כלפי הציונות שלנו. קודם כל בבוקר, התעמלות הבוקר, הייתה הדבר הראשון שהיינו מקבלים בחצר, ואחרי התעמלות הבוקר המסדר שהיה עובר רופא בלנדוז קראו לו, רופא בית-הספר, רופא ממשלתי, הוא והאחות, והיו בודקים לנו כינים.

ש: יום-יום?

ת: יום-יום. מי שמצאו כינה אצלו בראש היה אומלל. היו מגרשים אותו בבוש פנים (בצרפתית): לך תתרחץ. זה היה נורא. אנחנו היינו משתדלים, בעיקר האמהות שלנו על הניקיון של הראש. ידעו שזאת הצרה הצרורה. הייתה לי צרה צרורה, יש לי כאן כתם לידה קטן, שדומה לכינה, ולא פעם אחת גורשתי בגלל הכתם הקטן הזה, עד שהתברר שזה בכלל נקודת חן או משהו כזה. הרבה פעמים סבלתי מהסיפור הזה. אחרי כן אתה נכנס לכיתה. אנחנו לבושים בשחור.

ש: תלבושת אחידה?

ת: תלבושת אחידה. (ביטוי בצרפתית), זה מין חלוק כזה וכובע. כובע – זה מאוד משונה. אצל הצרפתים אתה מוריד את הכובע כשאתה נכנס למקום מסוים – יש לי את ההרגל הזה עד עצם היום הזה. אבל אתה חייב ללבוש אותו. למה? כל זה, זה מין תהליך שאתה צריך לעבור אותו, כי אתה הולך להיכנס לכיתה. עומד המורה בפתח, אתה מוריד את הכובע: בונז'ור מיסייה, ואז אתה נכנס. אחר-כך אוי ואבוי לך אם אתה תלבש את הכובע. עכשיו יש יהודי דתי אצלנו, ברמי, רק הוא קיבל אישור שילבש את הכיפה, ויותר מזה אף אחד.

אז זה היה מאוד מצחיק כל העסק הזה. וההמנון. בדרך כלל מאחורי המורה, מעל הלוח, בזמנו היה דלדייה, נשיא צרפת, ואז אתה נשבע לו אמונים כמעט כל בוקר. אני רוצה להגיד, שזה מצא חן בעינינו, כי בשבילינו זה היה דבר מה נהדר, אתה שייך לגוף מסוים.

ש: בכיתה הייתם שרים את ההמנון?

ת: כן, כל כיתה בנפרד. עומדים, השולחנות היו מאוחדים, זוגות, ללא כיסאות, כיסא מחובר. אתה לא יכול להזיז אותו לשום מקום, והכסת של הדיו. לפעמים הייתה לי תורנות, הייתי מחלק את הסיפור הזה. עומדים, מודים לו על זה שהוא נתן לנו לחיות ולאכול וההמנון הצרפתי, המסרלייז.

ש: ואז מתחילים ללמוד?

ת: כן, מה שטוב היה בלימוד הצרפתי – הוא היה יסודי בצורה עצומה. עד עצם היום הזה. היסודיות שיש בו: אתה לומד צרפתית על בוריה. אם אתה לא יודע בכיתות הראשונות לפחות 300 מילים יומיומיות של השיחה, אתה מדבר – הצרפתי לא מקבל את זה. ואז מתחילים שורשים.

הדקדוק הצרפתי הקשה. זה טוב. אתה לומד להתבטא, שהצד השני לפחות לא ישאל אותך: מה אמרת? אתה מבטא. אחר-כך כמובן הסופרים הוגו, לה פונטיין. הצרפתים היו מאוד יסודיים. שום דבר לא היה מלווה בסיפור שהוא אומר את המצב שאתה נמצא בו. כלומר, אם יש לנו שיעור על אופורטוניזם, אדם שאוהב להפריע... אז יש של ויקטור הוגו, פואמה. יש שם סיפור של זבוב שהפריע לסוסים להתקדם אז (צרפתי) מופיע זבוב, והיות והעגלה לא מתקדמת, האנשים ירדו, הוא לוקח על עצמו שהעגלה הזאת תתקדם. אז הוא דוקר את הסוס הזה ואת הסוס הזה ואחר-כך הוא נח – איפה? על אפו של העגלון.

אלה דברים נהדרים. לה פונטיין, או מולייר – אפרגון. ופה האנטישמיות גדלה. באפרגון יש הקמצן, וכאשר אתה מדבר על קמצנות, אז כולם מסתכלים עליך, והיות והייתי עם קול טוב, פונטי, אני הייתי הקורא (מצטט בצרפתי) – הנה, היהודי יודע לעשות את זה טוב, כי הם יש להם את זה בדם, הם קמצנים. זה היה מצחיק. הייתי מקבל את רוב התפקידים המעניינים האלה.

אני שמתי לב לזה, חשבתי שבגלל זה שאנחנו יותר טובים, זה הכל, לא מעבר לזה. גם השנאה הזאת של ישו שנהרג... להפך, היו רואים את הצלב, אצל הורי אמי, אצל סבא, אם הוא היה רואה צלב באיזה מקום הוא היה מוכרח ללכת ולשבור משהו ממנו. אז הייתי אומר לאמא: למה הוא עושה את זה? חייב להיות פגם שם. אם חלילה היה לנו פסל בבית, איזה פסלים יפים, הוא היה ניגש ושובר להם את האף, שובר להם משהו – למה סבא? לא תעשה לך פסל. אבל את הדברים האלה אני לא ידעתי. הוא היה רואה פסלים – שובר להם משהו. כך זה היה.

ש: הזכרת שעם פרוץ המלחמה השתנתה האווירה – **מתי התחלתם להרגיש שהזמנים משתנים אצלכם?**

ת: היות ואמרתי שברחנו פעמים. הרי האיטלקים התחילו להפציץ את העיר. האיטלקים זה אולי עם עליז בצורה מסוימת, אבל הם עניים מאוד, מדינה ענייה. את זה אנחנו לא ידענו. הם היו שולחים מדי יום, במשך כמה חודשים אולי, **חמישה אווירונים שבקושי ראינו אותם בשמיים והיו זורקים כמה פצצות** על העיר ביזרטה, של אולי 20 קילו, אבל הדבר הזה **היה עושה פה ושם נזקים**. מה היה מסוכן בהפצצות האלה? זה לא היה מכונן לאיזה... זה היה נופל פה ושם. ואז אבא החליט שכדאי שהמשפחה תלך לה, והוא שלח אותנו לאיזו עיר ערבית שהיו שם ידידים, ידידים במסחר, רק במסחר, והכניסו אותנו לתוך בית, את משפחתנו ומשפחת דודה, אחות אבי, שדרכה קיבלנו את הפרוטקציה הזאת, וגרמנו שם.

ש: כמה זמן?

ת: חודש ימים, לא הרבה, זה נפסק.

ש: ואביך נשאר בביזרטה עם העסק?

ת: זה לא רק עם העסק, עם הבית, פחדו מהביזה שהייתה שם מתפרצת מייד.

ש: זאת אומרת אמא עם הילדים?

ת: אמא ואנחנו השניים ודודתי עם תשעה ילדים, בנים ובנות מעורב, אחות אבי – אחות שלמעשה הוא גידל כשאביו נפטר. היא הייתה הכי קטנה.

ש: על איזו שנה אנחנו מדברים?

ת: 1939. אז שם הכרתי ערבים. בז'ה קראו לזה. גרנו בסביבה ערבית. הבית הזה היה... ואז הבנתי למה נתנו לנו. הבית היה של איזה סוחר ערבי שהכיר את הדוד הזה ואמר לו: בוא, תגור קצת, תעשה נופש. זה לא היה כל-כך בריחה ממלחמה. תהיו פה. הכרתי שם צעירים, קראו להם אבו-ערגוב. שיחקנו, שיחקנו, עד ש(לא ברור) אתם לא צרפתים, כי הם שמעו מדי פעם. מה אתם עושים פה בכלל בתוכנו. הם חשבו שהם מתקרבים אלינו כי יש להם פה פראנסאוו. היה להם מין חנופה כזאת. כשהתברר להם שאנחנו בכלל יהודים... הייתה קרובת משפחה של הערבי הזה, מחמדיה קראו

לה, מין מכשפה כזאת, שמדי פעם הייתה נכנסת. היא הייתה עטופה עם כל ה(לא ברור), והייתה אומרת: מתי אתם מסתלקים כבר מפה, אני צריכה את הבית. הדוד היה גוער בה ואומר לה: זה ברשות, זה ביתי. אבל היא הייתה באה: מתי? וכשנודע להם שבכלל אנחנו יהודים. עזבנו, תודה לאל מצאנו את ביתנו שלם.

- ש: **למדתם שם בבית-ספר?**
 ת: **כלום.** אף אחד לא התייחס אלינו. גם בפעם השנייה, כשהגרמנים כבר נכנסו.
 ש: מתי זה היה?
 ת: ב-1942, עזבנו בכלל את העיר, כולל אבא, כולל כולם. **הבית נפל על ידינו ממש.** כמה תמונות שנשארו פה, זה אחי הצליח ללכת בין החורבות ולהוציא את התמונות הישנות.
 ש: הגרמנים הפציצו?
 ת: לא, האמריקאים, כי הגרמנים כבשו כבר. האיטלקים לא כבשו.
 ש: באיזה אופן הם כבשו, מהאוויר?
 ת: **לא, לא, באו עם אוניות ועם צוללות, מהים.** באו קודם אוניות ענקיות של איטלקים – הם היו עלובים. **אחר-כך הופיעו הגרמנים – אלוהים ישמור.** הם הופיעו קודם כל עם צוללות. בתור ילדים, עם בן דודי היינו בנמל לראות, וראית באיזה מהירות הם הגיעו עם (ביטוי לועזי) עם צלב הקרס הזה ויצאו בחורים צעירים ויפים, דבר זר לנו, לבנים, ומלאי מרץ, הנשק מייד על החוף, פירוקים, מסדרים. היינו המומים מהמהירות הזאת.
 ש: היה לכם מידע כילדים – מי זה גרמנים, מה הם עושים? מה קורה באירופה?
 ת: לא, להפך. היו כמה יהודים גרמנים שהגיעו לפני הכיבוש הזה. אחד מהם ממש הייתה לו חנות של תיקוני רדיו, שכחתי את שמו.
 ש: הם הגיעו בעקבות המלחמה?
 ת: בעקבות המלחמה, **ברחו, חשבו שהגרמנים לא יגיעו עד לשם,** והסתבר שהם היו יהודים גרמנים. אנחנו התייחסנו אליהם בחשדנות כזאת, כי הוא היה בעינינו אדם קשה. הם גרו בתוך החנות הזאת שהוא תיקן רדיו. הוא תיקן – זה היה משהו עצום, אבל הוא לא התייחס אלינו. אנחנו בשבילו, למרות שגרנו למעלה, מעליו, היינו מחוקים. הוא לא רצה אפילו לפנות אלינו. אז קיבלנו מושג על הגרמנים, פרט מה שהיה בבית-הספר – הרי אנחנו למדנו על מלחמת העולם הראשונה, מלחמת 14, שלמעשה בשבילנו הגרמני לא קיים. אתה מתחיל ללמוד על ההונים, הפרוסים ואז הפרוסים זה עם לוחם, אבל הוא מקבל מכות כל הזמן, הוא מנוצח כל הזמן, אז אני (לא ברור) בזה. **אבל כאשר התחלנו לשמוע את הנאומים של היטלר...**
 ש: היה לכם רדיו?
 ת: לנו לא, לשכנים. תארי לך, הוריי קנו רדיו כשאני כבר מזמן לא הייתי בבית, אז הם כתבו לי במכתב: קנינו רדיו.
 ש: זאת אומרת שמעתם את הנאומים של היטלר אצל השכנים?
 ת: זה היה פתוח בגדול. **אלה שהיו משתפי פעולה פתחו בחזק, אבל זה היה בגרמנית. הוא היה צועק.**
 ש: איזה רושם זה עשה עליך?
 ת: נורא. אנחנו חשבנו שמטורף צועק שם, כי גם את השפה לא הבנת, למרות שהיום אני מדבר גרמנית פרפקט, למדתי איתם. המתרגם של וישי היה אוהד של אותו מרשל פטן, אז היה ברור שפה יש איזו ידידה חדשה שכובשת את צרפת. כשבאו אלינו הבנו מהר מאוד שזה לא ידידה, יותר נכון ההורים העבירו לנו שאנחנו פה במעקב.
 לא ידענו מה שנעשה באירופה. ידענו דבר אחד: אחד האחים של אמי ברח מלה-האבר, הוא היה גר בלה-האבר בצרפת והביא את משפחתו אלינו. חשב ש... הוא כמעט והתאבד כשראה את הגרמנים מופיעים. אז הוא הסביר. הוא אמר: אתם לא

יודעים, זה סרטן, הם יגיעו לכל מקום, הוא כמעט יצא מדעתו ורצה להתאבד, הוא חשב שרודפים אחריו, זה היה נורא. בנוא קראו לדוד הזה ואז הבנו...

ש: **כשאתם ראיתם אותם נוחתם על החוף, זה הפחיד אתכם?**
ת: כשהערבים והאיטלקים התחילו לצעוק, ככה זה קרה: אנחנו התקרבו והתלהבנו מרעיון, שי צעירים מסתכלים על נשק ועל דברים כאלה והתקרבו. הם לא הרחיקו אותך, הם עשו כל מיני תרגילים, פירוק נשק והרכבת נשק, ואז התקרבו האיטלקים והערבים. ואז שמעת בהתחלה: החוצה צרפתים (גם בצרפתית).

ש: **מצד האיטלקים?**
ת: מצד האיטלקים. הערבים עוד לא צעקו. אחר-כך הערבים באו וצעקו את אותה צעקה בערבית: יאללה, פראנסה, יאללה פראנסה, יאללה יהוד – אז התחיל גם (לא ברור) גם אני ובן דודי חשבנו שזה לא טוב להישאר פה. אחד הדברים שהתפתחו מהעניין הזה, שאנחנו מהגרמנים יכולים להסתתר, הם לא ראו בנו יהודים, אנחנו שחורים פחות או יותר, ולא היינו דומים ליהודי אירופה. עד שהבחינו בנו זה לקח זמן. אבל מישהו היה מגלה להם, זה שהביא לאסון הגדול, כאשר אותו ערבי היה אומר "יודן, יודן", היה לומד את הדבר הזה, ואז הגרמני היה רודף אחריו, וזה מה שקרה עם בן דודי.

ש: **הערבים היו מלשינים?**
ת: הם המלשינים. אחר-כך הם לא היו צריכים את המלשינים.
ש: **והאיטלקים גם שיתפו פעולה בצורה כזאת?**
ת: הם היו מוכנים לשיתף פעולה. מעט מאוד ערבים קיבלו בצבא הגרמני, היו שהתגייסו מייד. האיטלקים – כמעט כולם.

ש: **והאיטלקים גם שימשו כמלשינים?**
ת: בוודאי, על יהודים, יותר מכולם. הלשינו על החנויות: זה חנות זה, זה חנות זה, ככה זה הלך. אבל ערבים ראו בזה להתגייס ולנקום בצרפתים, לגרש אותם מתוניסיה – כי היה להם מלך בתוניס, שהיה סתם איזו בובה, אבל זה היה מלך. כאשר שמענו את הצעקות האלה, התחלנו לברוח. הוא למעשה ברח לכיוון הבית שלו שהיה חדש, כמעט בגבולות העיר, ואני ברחתי לבית שלנו, שאחר-כך נפל מהפצצה אמריקאית.

ש: **לא הזכרת את השם של הבן דוד.**
ת: **ז'ילבר.** היה שם משהו מאוד מעניין שאנחנו השתמשנו בו כל הזמן. השמות מצלצלים כמעט אותו דבר: ז'ילבר, אלבר, אני אלבר, הוא ז'ילבר. תמיד היינו אומרים: ז'ילבר או אלבר? כדי להטעות. זה היה מעבר לקירבה משפחתית, זה היה שיתוף חיים עד המוות.

ש: **הייתם בערך בגיל 12?**
ת: הוא בשנה (גדול) ממני. הוא הספיק לעשות את הבר-מצווה. אחרי הבר-מצווה הוא נרצח.

ש: **ואתה היית בערך בן 12 כשהגרמנים נכנסו?**
ת: כן. כשברחנו מהבית – בשביל לברוח מהבית, כשההפצצה הייתה בלתי נסבלת, מדויקת. הבעיה היא שכנראה הגרמנים לימדו את העולם כולו את השיטה הזאת, התותחים נגד מטוסים היו מסתובבים ברחובות, היו נגררים, כך שגם את המטוסים רצו לחסל את הנ"מ האלה היו פוגעים בבתים אזרחיים, ואנחנו רואים את זה אצל "ידידנו", הם עושים את זה בין הבתים, וזה היה...

ש: **אז ב-1942 שוב עזבתם את ביזרטה פעם שנייה?**
ת: אז עזבנו פעם שנייה.

ש: **לאן עזבתם?**
ת: לטוניס. הלכנו לדודה, אחות בכורה, שנייה אומנם, של אבי, ז'ורז'ט. היא הייתה גרה בטוניס בבית קטן, קיבלה אותו בהתחלה. דרך אגב, האקסודוס הזה היה על עגלה של

ש: ערבי שמוציאה זבל, כי לא היה עם מה לברוח, אנחנו לא נתינים צרפתים. נתינים צרפתים יהודים סולקו מהעיר עם משאיות של צבא צרפת.

ת: (לא ברור) בצורה מסודרת. בוודאי. אנחנו היינו צריכים בכוחות עצמנו. אז אבא החליט שאי אפשר להישאר יותר, ולמזלנו, באמת למזלנו, למרות שלא היינו בתוך הבית, היינו בתוך התעלות, כי לא היו מקלטים. היה לו איזה ערבי שמנקה אשפות עם עגלה עם שני גלגלים, שילם לו והוא היה מוכן להעביר אתנו לטוניס. לקחנו רק מזרון אחד, כי אבא וכולם חשבו שנחזור כמו בפעם הראשונה, וקצת חפצים, המזרון היה בעיקר...

ש: מה אתה לקחת איתך?
ת: לי הייתה קופסה של צילומים, אני צלם קצת בסיפור שלי. הייתה לי מין קופסה כזאת, היו שם גם סודות, מכתבים ודברים קטנים. אבל זה נשאר אצל אחי אחר-כך והוא הביא לי את זה ארצה. היו שם תמונות של כל מיני... אהבתי נורא צילום, הייתי עושה כל מיני תרגילים עם בוקס קאמרה, קודק קטן כזה, והייתי גם מפתח, גם למדתי לפתח, אפילו ולעשות את החומרים, את ההדירוקינו (?), כל החומרים הכימיים האלה. אצל מי למדתי?

ש: אצל יהודי בחופשות, ז'וזף זייתון, הוא היה צלם ידוע והיה מקבל אותי בחופש הגדול.
ש: זה היה הובי שהתפתח למקצוע?

ת: התפתח למקצוע, אבל החשמל וזה היו מתחרים ביניהם. כך שיצאתי קצת חשמלאי וצלם, שמאוד אהבתי. דרך אגב, בבית עשיתי מעבדה קטנה לפיתוח שחור-לבן והספקתי להעביר את זה לכמה מהילדים, אבל לא הכל. הצעיר ביותר קיבל את זה והוא מפתח גם. עכשיו יש נכדים שמפתחים, הם קיבלו את זה גם. הגעתם לטוניס.

ש: הגענו לטוניס, לבית של הדודה ז'ורז'ט, אבל זה היה בית מאוד קטן ולה יש שלושה ילדים, שתי בנות ובן רוז'ה, מרסל ואמה, גדולות, אנחנו היינו ילדים קטנים. היא נתנה לנו חדר והמזרון כאן הציל את המצב. למעשה את המזרון לקחנו כדי שאמא תוכל לשבת, בעגלה אי אפשר היה לשבת, לא כולנו ישבנו. אמא ואני ישבנו בעגלה, אבי ואחי נסעו על אופניים. איך על אופניים. הייתה שיטה מאוד יפה.

ש: מה היה המרחק?
ת: 65 ק"מ עד כמה שאני זוכר. העסק היה ככה: קצת חפצים, אמא ואני, ואבא ואחי עם אופניים. העסק היה כזה: אבי היה נוסע, משאיר באיזה מקום את האופניים, אחי היה מגיע עד האופניים רגלי, עולה על האופניים, עובר את אבי, משאיר לו את האופניים. כך זה היה עד שהגענו לטוניס בלילה. (מצין שם רחוב, מונטן(?)). עכשיו אני נזכר. קיבלו אותו בהתחלה בבכי, כמו שמקבלים, אבל אי אפשר היה לשבת שם. הקהילה היהודית של טוניס החליטה לקבל את הפליטים, אנחנו היינו פליטים.

ש: הגיעו הרבה פליטים?
ת: הרבה, הרבה מאוד.

ש: רק מביזרטה או גם מערים אחרות?
ת: ביזרטה הייתה מותקפת יותר מאשר ערים אחרות, כי ביזרטה הייתה עיר נמל ענקית.

.. אם תרצי אני אספר את המקרה הזה של האולר, לכן אני כתבתי אותו. אינני זוכר באיזו כיתה זה היה, אבל אני זוכר את המקרה, לא הייתי גדול, בכיתה מסוימת. אני סחבתי מאחי אולר קטן, נורא קינאתי בו שיש לו את האולר הקטן הזה. כמו כל ילד התפארתי בפני החברים שיש לי אולר והילדים. יש גם כאלה שאוהבים להפריע לך – הלכו וסיפרו למורה שיש לי אולר. כל האולר הוא "כזה" - בשביל לחדד עפרונות. היא באה ולקחה לי את האולר: מה זאת אומרת, אתה מביא אולר לבית-הספר? לקחה אותו. מאוד כעסתי, עד שהצלחתי לסחוב אותו מאחי והצלחתי להתפאר. כאשר בהפסקה יצאנו לחצר, התגנבתי פנימה לכיתה והאולר היה מונח שם על השולחן.

לקחתי אותו, שמתי אותו בתיק והסתלקתי. אנחנו חוזרים לכיתה והמורה אומר: יש לנו גנב בכיתה. מה זה גנב בכיתה, למה גנב? אני כל הזמן חושב: ריבוננו של עולם, זה האולר שלי, למה אני גנב? היא קוראת לשרתת, מאדאם ד'אנקונה, איטלקייה שעושה כל מיני עבודות, וכיאה למורה צרפתייה עושה גם את העבודה המלוכלכת הזאת: לחפש לנו בכיסים. אנחנו כולנו עומדים. היא עוברת מאחד לשני, מגיעה אלי ובכיס מונח האולר. מסתכלת עלי: (בצרפתי) **יהודי מלוכלך, סטירת לחי**. זה היה מיותר **"יהודי מלוכלך"**, אבל היא אמרה: "זה שלי (בצרפתי)". זה היה דומה, האולר של המורה, שהיה מונח על השולחן, ואני לקחתי את האולר של המורה, וזה לא האולר שלי, סתם אני צועק.

גירשו אותי מהכיתה: "גנב". כל הכיתה "גנב" ואפילו הבנות-דודות שלי (בצרפתי) "גנב קטן". (אני?) – זה האולר שלי. לקחתי את האולר שלי. זה נשאר לי אפילו כשהייתי מבוגר. הבנות-דודות היו אומרות לי, אתה זוכר? ומתי זה היה? ביקרנו לא מזמן בצרפת, הלכתי לראות את שארית הפליטה – 500 איש יש שם. יש בת דודה שהייתה בכיתה נפרדת, ילדות לא למדו איתנו, אז היא הייתה אומרת: אתה זוכר כשגנבת את האולר? הדבר הראשון בפגישה שלנו אחרי 50 שנה. ככה זה היה האולר, **וזה הוכיח אנטישמיות**. מעולם לא סלחו לי על הגניבה הזאת. המורה התעלמה מזה שהיא לקחה לי את האולר, ואני מדבר, והלכתי למיסייה (שם לא ברוך), הדירקטור ואמרתי לו: האולר שלי. אתה "גנב קטן", גנבת לה. "היא לקחה לי..." וזה לא הלך.

ש: לא קיבלת אותו בחזרה?

ת: לא קיבלתי אותו מעולם. היא לא הייתה מוכנה להודות. אני מבין את זה היום, אבל אז הייתי אומר: מה הולך פה? הוא היה יותר גדול באמת, שלי היה קטנטן, שלה היה קצת יותר ארוך, הייתה לי הרגשה סמויה שפה משהו לא בסדר, הוא לא גדל פתאום. החזקתי אותו בכיס, כי ידעתי שכל הצדק איתי, אבל זה היה צדק נורא כשהיא הגיעה לכיס שלי. זה האולר.

ש: אנחנו חוזרים לתוניס. הייתם צריכים לעזוב את הבית של הדודה?

ת: היינו צריכים לעזוב את הבית של הדודה, אבא הלך לוועד היהודי של תוניס שאימץ אותנו, אימץ את היהודים שאינם נתינים צרפתיים, בני חסות קראו לנו, "לה-פרוטז'ה". סידרו לנו מקום. איך אפשר לסדר מקום לכל-כך הרבה אנשים שבאו? היה להם מזל שרוב אלה מביזרטה היו צרפתים אז נתנו להם מקומות. גם הם באות הצורה, הם פשוט סגרו בתי ספר. לנו סגרו בית-ספר ברחוב מפוקפק, שהיה שייך לאליאנס הצרפתי, קראו לזה "המשנקה" – בערבית תוניסאית זה רחוב התליות – כנראה שבעבר היה מין עבר מפוקפק. אבל מעבר לזה, המשך הרחוב – סליחה על הביטוי – זה היה רחוב של פרוצות ערביות.

ש: שם היה בית-הספר של אליאנס?

ת: כן, של אליאנס היהודי. המקום הזה היה עדיין כביכול שייך לרובע הצרפתי ומשם, בטוניס ליהודים היה גטו משלהם. פה לערבים היה גטו משלהם, החלפנים, ופה היה (ביטוי צרפתי) הגטו של היהדות. כמה שמשונה הדבר, הבניינים הענקיים האלה שלא ראיתי בחיים, זה היה עוגה (?) ענקית כזו מסובבת עם חצר למסחר ושם היו גרים ומרוכזים כל היהודים.

ש: הייתה גם איזו גדר, חומה?

ת: לא, הבניינים כאילו גדרו, היו חומה. אתה ממש מגיע דרך מבוך מסוים. היום אני חושב בדיעבד איך הגיעו רכבים לשם, למרות שלא היו כל-כך הרבה. היה מבוך מסוים כדי להגיע, אותו דבר ברובע הערבי. עם הרובע הערבי היה לי גם סיפור, אבל זה ארוך מדי. אז נכנסנו. אבא ז"ל היה יהודי זריז מאוד. כאשר הוא ראה את האפשרויות

- הגלומות בעסק הזה של בית-הספר, הם ניקו את כל בית-הספר – רוב בית-הספר היה מרופד בהגבהות מעץ, כך זה היה מקובל בכיתות הצרפתיות.
- ש: של המורים? מין במה כזאת?
- ת: מין במה די רחבה. המורה היה יושב מעל, ומעל ממש.
- ש: בית-הספר הזה לא תפקד בזמן ההוא?
- ת: הם פשוט הפסיקו את הלימודים, כי גם טוניס הייתה מופצצת, לא בדיוק כמו בביזרטה, אז הפסיקו את הלימודים.
- ש: אנחנו מדברים על 1942?
- ת: כל הסיפור הזה הוא לאורך 1942 עד שהם יצאו על ידי הכיבוש האנגלי-אמריקאי. אבי "התלבש" על חדר אחד שבו הם ריכזו את כל הפלטפורמות האלה. הוא פינה פינה מסוימת ואמר: פה אנחנו נהייה לבדנו, וביתר הכיתות יגורו – זה כיתות ענקיות, זה היה מקובל מין נקניקיות כאלה ארוכות עם הרבה ספסלים. אבל כמובן שזה מצא חן בעיני עוד כמה משפחות, הרעיון הגדול הזה של כיתה קטנה, אז אבי מיהר בעניין הזה והעביר לשם דוד, סבא אבי אמי עם אשתו השנייה ועוד איזה חבר מטוניס, אז ארבע משפחות הסתדרו שם יפה.
- הייתה מין חלוקה של שמיכות לתלות לשם פרטיות מסוימת. השירותים היו למטה, כמו בבית-הספר, והדבר הזה היה נוראי, כי זו הייתה תהלוכה לארבע מקומות כאלה עם תור ודברים כאלה. אבל כך היו שם החיים. החיים לא נגמרו בזה – לא הייתה לך עזרה כלכלית – זהו, אתה גר פה ותו לא, תסתדר לבד.
- ש: זאת אומרת שנתנו לכם מקום מגורים ובזה נגמר.
- ת: נכון שבמקום המגורים הזה היה לך מים, היה לך לפחות בחצר אפשרות לכבס ולהתרחץ, והיה גם חשמל – מנורה כזו בודדת, וזה היה נהדר בשבילנו.
- ש: מה עם מחיה, פרנסה?
- ת: כאשר פלשנו לשם, כלומר העבירו אותנו לשם, הגיעו גם לשם כמה משפחות מתוניס עצמה שהבתים שלהם נהרסו מהפצצה. היו יהודים עשירים, שהם קיבלו את הבית הזמני הזה. ביניהם היה אחד שהייתה לו כנראה טחנת קמח או משהו כזה. אז אבי התנדב לאיש הזה, לעשות לו פיתות. אנחנו קיבלנו לחם, זה היה נהדר. הוא היה רומז לי, על כל שלוש פיתוח, הוא היה דוחף לי אחת, הייתי הולך הביתה, שם אחת, וכך היו קצת פיתות.
- ש: איפה זה נעשה?
- ת: בחצר של בית-הספר.
- ש: זאת אומרת הוא הביא את הפרודוקטים ואבך...
- ת: הוא הביא את השק ואבי הכין שם מין (לא ברור) איפה שהיו עושים את הפיתות. איך זה התחיל ממש? היה פסח באמצע, עד כמה שאני זוכר, **ומצות לא היו**. אבי אמר לו: אני אעשה לך מצות, אני לא אתן לזה להתמהמה – אני היום יודע, אבל אז לא הבנתי, מה הסוד הגדול. אבי היה עושה ומייד היו לוקחים את זה. מסביב באו כמה אנשים שלקחו מהיהודי הזה את המצות.
- ש: מאיפה הייתה לאבך המיומנות הזו?
- ת: אבי היה עצמאי מגיל צעיר. הוא לא הלך לבית-ספר בחיים שלו. הוא ידע קרוא וכתוב מתוך כך, אבל הוא פרנס אחות קטנה. יתר האחים – מחציתם ברחו לצרפת, מחציתם היו בתוניס. אח אחד, אבא של ז'ילבר נשאר ב-ביזרטה. אבא של ז'ילבר היה קבלן בצבע, כך שמטבע הדברים מדי פעם אבי היה עוד אצלו. אבל בין שני האחים זה לא זרם. אבל הסיפור עם המצות אחר-כך הפך להיות גם לחם כאשר פסח עבר. אבל רק מלחם לא מתקיים האדם. היו יוצאים קצת לפגוש את בני-דודנו הערבים, שבדרך כלל ירקות היו בשפע אצלם. היו עושים איתם עסקות: פעם היו קונים שדה שלם של גזר בשביל להביא את זה לקצת העסקים שנעשו.

- ש: מאיפה באו הכספים?
ת: סבלות בעיקר, ניקוי של בית זה, צבע לבית זה של יהודי – היו יהודים עשירים בתוניס.
כך הרוויחו כמה גרושים.
- ש: זאת אומרת עבודות מזדמנות?
ת: מזדמנות בלבד, לא שום דבר אחר. מתוך זה גם אני למדתי את העסק הזה ולאט לאט יצאתי החוצה. ואז הגזר הזה התחלק בבית-הספר למנות שוות, ואכלנו ארוחת בוקר גזר, ארוחת צהרים גזר וארוחת ערב גזר. אבל אמי שתזכה לאלף ברכות ידעה לעשות פעם צימס, פעם זה, פעם שם, והדבר הזה... אבל אכלת הרבה זמן גמר. התקיימנו. אחר-כך גם אחי יצא החוצה – כי לא רצינו לצאת החוצה מבית-הספר. **היה גם מקרה שהפחיד אותנו: בא גרמני ודפק על הדלת, כי הוא רצה להיכנס פנימה. חייל.**
- ש: **מהוורמאכט?**
ת: כן. למרות שעל יד הפתח היה כתוב (בגרמנית) שהיה אסור להיכנס ל"דויטש וורמאכט". כל זה היה כתוב, אבל הוא רצה, הוא היה שיכור, הוא דפק על הדלת. למזלנו היה שם השרת של בית-הספר הזה, שידע גרמנית. זה מעניין: יהודי טריפוליטאי, והוא ידע גרמנית. הוא היה צועק לו: (לא ברור) בית-ספר של צרפתים, בית הצלה של צרפתים, ואז נרגע.
- לנו היה פחד שגם ההגנה הזאת יכולה להיות מסוכנת, כי הם היו עוברים, המשטרה שלהם הייתה באה רק ביום, באים ומענישים אותם, היו לוקחים אותם, אבל זה היה למראית עין. התחלנו לצאת. אחי גם תפס כל מיני עבודות מזדמנות, היה קצת אינסטלאטור כזה. אצלנו האינסטלאציה הייתה שונה, זה בעיקר בעופרת, הוא היה מומחה של הלחמות עופרת. כשגירשו אותו לעבודות עופרת וגם זה הכניס כמה גרושים.
- אני, בהמלצת אחד השכנים שם, שגם הוא תפס איזו חנות במרכז העיר לדברי כתיבה. הוא אמר לי: מה דעתך? הוא הציע לי. היינו ילדים, אבל הוא אמר: אני סומך עליך, מה דעתך - אני אתן לך דברי כתיבה, ואתה תלך עם תרמיל קטן ותמכור לחיילים. אמרתי: **למכור לגרמנים?** כן, צריך לחיות. קצת. יצאתי, ויש במרכז תוניס "קפה ריש". זה היה אז נקרא בית קפה של המיליונרים (לא ברור) הגרמנים והקומנדטורה השתלטו על זה ועשו מזה מין שקם לחיילים שלהם, ובית הכנסת הראשי היה הקומנדטורה. בית הכנסת הראשי של טוניס היה קומנדטורה. הייתי שם פעם אחת בשביל למכור כמה דברים, ואז ראיתי את הדגלים (עם צלב הקרס) תלויים, ובפנים קומנדטורה. כתוב על הספרים. על הכל הם שלטו. **מזה הם תפסו מי הם היהודים. הם לקחו את כל הרשימות של הוועד ואז היה קל, היו כתובות. לא היה צריך לזהות, גם יהודי שחור הוא יהודי, ואז היו לוקחים לעבודות כפייה.**
- ש: מה למשל?
ת: המבוגרים עבדו בנמל התעופה של טוניס. אחי כמעט נפל בפח בעניין הזה, **חטפו אותו ברחוב ואז אבי ניגש למקום הריכוז של החטיפה, עשה שם איזו הצגה, צעקות, כי השומרים היו משתפי פעולה עם הצרפתים, קראו להם (מנסה בצרפתית).** אני לא יודע איזה שם משונה של משתפי פעולה של וישי, והם שמרו על המקומות האלה. דרך אגב, הם עזרו בחטיפה הזאת, הם עזרו לגרמנים כל הזמן לקחת יהודים. החטיפות האלה בדרך כלל היו לכל מיני עבודות עבור הגרמנים – גם בשדה התעופה לפרוק ולהעמיס, לתקן, אבל יחד עם זאת, **במקום מסוים התחילו לבנות קרמטוריום, ממש לבנות אותו. אנחנו לא ידענו מה זה (לא ברור), התחילו לבנות. ממש קרמטוריום.**
- ש: סמוך לעיר?
ת: סמוך לשדה התעופה שהוא לא רחוק מהעיר. **הסיפור הזה עם הקרמטוריום הבנו אותו רק אחרי המלחמה. לא הבנו מה שהולך. ידענו שקורה משהו באירופה, אבל לא לפרטי פרטים. לא ידענו, שלא ישקר איש. ידענו שיש רדיפה שם, ידענו בתמונה**

שחורה שיוורדים על היהודים, אבל לא ידענו על המשרפות, זה לא נכון. אבל כשזה התחיל להתברר וראית את הצורה של הארובה של העסק הזה – הם פשוט לא הספיקו.

ש: מי בנה את זה?

ת: יהודים וערבים.

ש: יהודים וערבים בעבודות כפייה?

ת: יהודים בכפייה, ערבים בתשלום. התחילו לבנות בלבנים אדומות.

ש: הם שילמו לערבים עבור זה?

ת: לערבים שילמו. ערבים גם התגייסו לצבא הגרמני. הם רצו להתנהג כמוהם, אבל ראית אותו תיכף את השלומפר הזה, ידעת שזה ערבי. אבל ליהודים לא. להפך, הם גם ישבו במקום, לא חזרו הביתה, הם היו שבויים, ממש שבויים. אחר-כך התחילו לשלוח אותם לסוס, יש עיר ששם כנראה התרחש שם. ידענו רק מהיהודים שהנה יש חלק שהלך לסוס וחלק שהלך לביזרטה מהעיר שלנו, ושם עשו כל מיני עבודות שדרשו מהם לעשות. שניים מהם נשלחו לגרמניה, שני צעירים, בגלל שנחשדו בריגול.

ש: לטובת מי?

ת: לטובת צרפת, לטובת דה-גול. איך? הם עבדו בקולנוע של אל קזינו בביזרטה. בעל הקולנוע היה פוגלוולט, גרמני, אבל גרמני שברח מגרמניה.

ש: יהודי?

ת: לא, התחתן עם צרפתייה וכו'. הוא ברח מזמן, היה בעל קזינו ועבדו אצלו השניים האלה. אחד מהם אני זוכר טוב, אני יודע שהיו שניים. אחד היה מתאגרף לשעבר, אחד מהם אני זוכר, מסיקה, והוא לימד אותו למשוך מידע, מקומות ודברים כאלה, וכאשר פוגלוולט נפל, כשתפסו אותו, אז לקחו גם את השותפים ושלחו אותם למחנה בגרמניה. מסיקה חזר חי.

ש: הוא סיפר באיזה מחנה הוא היה?

ת: הוא לא סיפר באיזה מחנה זה היה. הוא דיבר גרמנית רהוטה, משהו מדהים, בחור פשוט, שלקחו אותו לשם. הוא היה חשמלאי במקצוע, מסיקה, זה מה שאני זוכר. זה היה בערך השיטה שהם השתלטו עלינו – רק דרך הוועד היהודי. הוועד היהודי היה חסר אונים, התלבשו על כל הספרים ואז... אז אחי נתפס כאשר הוא הסתובב. היו עושים רפלה, כך קראו לזה, אני לא מוצא את המילה העברית לזה. זאת חטיפה חוקית, כביכול, ברחוב.

ש: מין אקציה כזאת?

ת: אקציה זה במקום, רפלה זה ברחוב – תופסים ותופסים אנשים ואחר-כך מתחילים לשאול. מה שראו פחות או יותר, דומה. הוא היה צעיר, אבל זה לא היה איכפת להם, הוא היה בנוי לעבודה. אבי ידע שזה הסוף יהיה בשביל אחי, הוא צעיר מדי, למעשה הוא יליד 1925, אז הוא היה בן 16, משהו כזה. מכל הצעקות יצא טוב, הוא הצליח לשחרר אותו וכמעט נפל בעצמו בפח, כי אמרו לו: בסדר, הוא ילך ואתה תישאר. הוא אמר: טוב, אני אקח אותו הביתה. העסק הזה הצליח. הוא הבריח את אחי מכל החטיפות האלה. ואני - כמובן, חיפשתי את בן דודי, כי הוא היה צרפתי. הייתה לו נתינות, אביו שירת את הצבא הצרפתי, ליאון.

ש: במלחמת העולם?

ת: לא, ב-1939, כשלקחו אותם לשרת בגבולות תוניסיה כביכול, חיילי קטנטון, זה היה משהו מאוד מצחיק, צחקו עליהם אפילו, עם רובים ישנים, עם בגדים מזופתים, כי צרפת הייתה כל-כך מפגרת אחרי מלחמת הבליץ הזאת. אז חיפשתי את ז'ילבר, חיפשתי אותו כי נפרדנו (לא ברור) והגעתי – ידעתי דבר אחד, שהורי אמו, שהם טוניסאים, ממש מטוניס, גרים באבניו לונדרה (?), הרחוב המפורסם הזה הראשי של טוניס, והגעתי אליו. למעשה לא ישר, אלא הגעתי קודם לדודה, אחות אמו, והיא אמרה לי: הוא עובד במילוי בקבוקי בושם, וזה במקום זה וזה. חיפשתי ומצאתי אותו. הוא היה נורא גאה בזה שהוא עובד ומרוויח. הוא המליץ עלי שם, למרות שדודתו הייתה

המנהלת של העסק הזה, לא בעלת העסק אבל מנהלת. אני קיבלתי תפקיד לפקוק – היו בקבוקים שלמעשה היו בקבוקי משקה כלשהו, היינו ממלאים אותם וממלאים בבושם.

ש: מאיפה הגיע הבושם?

ת: היה שם יהודי זקן שהיו לו כל מיני בקבוקונים קטנים והוא היה מערבב עם כל מיני – חוכמה גדולה לא ידעתי מזה, אבל ידעתי שהוא (לא ברור). ז'ילבר היה ממלא עם עוד בנות ולנו היו פקקים והיינו צריכים לדעת ממש להחדיר את הפקק הזה, כי עם מכה לא נכונה הלך הבקבוק – טוב שהיו קערות, היו יושבים ומסננים. בשבילי זה היה נחמד והיו כמה גרושים נוספים. אבל אני החדרתי בו – וכאן מתחילה הבעיה – את מכירת הגלויות ודברי הכתיבה. יום אחד, ולא רק יום אחד, שכנעתי אותו שאפשר להרוויח קצת יותר.

ש: כלומר, לעשות את שני הדברים?

ת: כן, שני הדברים. זה לא הפריע לפקוק ולמילוי. תמיד אחרי זה היינו יוצאים ומוכרים קצת גלויות, וגם הוא הרוויח וגם אני. ככה זה היה נחמד ונכנס למין מסלול. הייתי מביא כמה גרושים הביתה. יום אחד כשהגעתי אליו – אני כבר ממש מגיע ליום ההוא – הוא אמר לי: דודתי אמרה לי לשלח את החבילה הזאת בתחנת הרכבת.

ש: מה היה בחבילה?

ת: בושם, עד כמה שאני זוכר.

ש: היא שיווקה את הבושם שלה גם מחוץ לעיר?

ת: כן. היו עוד כמה ערים (?) שאפשר היה עדיין לחיות. למעשה, לו לא היינו בורחים לטוניס ייתכן שלא היינו מכירים (?) את המלחמה, לא היינו הולכים לסוס או קרואן, שם הרוב היה ערבי.

ש: כלומר, היו אזורים בתוניסיה שהמלחמה לא הגיעה אליהם?

ת: שלא הכירו את המלחמה, שלא שמעו ממנה.

ש: לביזרטה היא הגיעה ולתוניס היא הגיעה.

ת: כן, למטור היא הגיעה. יש כמה מקומות. כל אזור בטוניסיה, אפילו איפה שערפאת הלך לגור, לקורניש – הרי הוא קיבל שם אזור ענק של העשירים, כדי לגור עם החבר'ה שלו, זה גם אזור טוניס. יש גם אזור קרתגו, לגולט – זה מקום אדיר מסביב לתוניס.

כמובן, גם ביזרטה הייתה ענקית. ביזרטה הייתה נמל מפואר שהצרפתים פיתחו. אני חושב שזה הנמל הטבעי הכי יפה. לה-האבר היה דומה לזה, בצפון צרפת. זה היה מובלעת טבעית, לא היית צריך שוברי גלים. כל צי הצבא הצרפתי היה שוכן שם (בשם לא ברור), וזה היה מקום עבוד היוצא מן הכלל, שבו כל המבוגרים היו עובדים. היתה פריוויל, עיר על יד זה, שלרוב המבוגרים היו יוצאים לשם. כל זה היה עסק שהיה שייך לצרפתים נטו. כמובן שזה נכבש והצבא הגרמני והאיטלקי ישב בתוכו ושם התחוללו מהומות. אנחנו בדרך כלל, כאשר התחלתי להגיד לו שזה משתלם, אפילו קצת יותר מהפיקוק הזה, כי הגרמנים קיבלו המון כסף, המון כסף. הכסף היה כל-כך....

ש: באיזה כסף הם שילמו לכם?

ת: צרפתי, בפרנקים. מעולם הם לא הוציאו....

ש: לא במרקים?

ת: אף פעם, אף פעם לא רצו שתגיע בכסף הגרמני. אנחנו ידענו את המרק, את הפניג – והם לא רצו. אבל את הפרנק נתנו לך. תמונה ששווה אולי שני פרנקים היה נותן לך 20 פרנק ולא רצה עודף. אפילו הדיו הייתה עדין. היו מדפיסים כסף, והחייל הגרמני: (לא ברור, גרמנית?) היה זורק לך את הכסף הזה ולוקח את הכמה תמונות של העיר או כמה דברי כתיבה.

ש: בפרנק הצרפתי, בתקופה זו, ב-1942 אפשר היה לקנות מצרכים?

ת: בוודאי. אבל אינפלציה ענקית. זה לא היה ממש הפרנק הצרפתי. זה "בנק דה תוניסי פרנצייז", כך שהכסף הצרפתי הוא שונה בתכלית. אפשר היה להשתמש בו אם יש לך, אבל פה היה כסף תוניסאי כביכול.

ש: והייתה אינפלציה...

ת: אדירה, הוא לא היה שווה כלום. בשביל להשיג לחם אחד.. דרך אגב, גם לגבי הלחם היה משהו מעניין. למדנו שיטה לגבי הלחם. היינו קמים מוקדם, בבוקר השכם, הולכים למאפיות, ילדים, ועומדים על יד האופה – ערבי בדרך כלל, רוב המאפיות כמעט היו של ערבים, והיינו מתחננים שייתן לחם אחד. אם היו נותנים לפעמים, היינו שמים את ה-5 פרנק והולכים, לפעמים גם גנבנו, כי הוא היה מוציא לתוך האוטו, זה לא אוטו, זה מין דבר שמאוד דומה לאוטו. זה מכני, אבל כזה מסורבל. היו זורקים את הלחם לתוך שקים – זה לא הייתה היגיינה גדולה. ואז חוטפים לחם ובורחים.

ככה זה היה, אבל זאת הייתה אחת השיטות. היינו הולכים, הוא כבר הכיר אותנו, היה מוותר לנו על לחם אחד, ולהביא לחם אחד – זה היה הישג אדיר. אמא ידעה שהלחם הזה אסור להשתמש בו, כי ככה אתה תאכל אותו מייד כולו, כי הוא חם עדיין. היא הייתה מייבשת אותו לגמרי כמו איזה קוץ ואחר-כך פרוסות, והיה לחם.

ואז עם ז'ילבר, כשהתחלנו למכור, לקחנו את החבילה. היה משהו – אולי היום אני מרגיש את זה ככה – הוא אמר לי: אני לא רוצה את כל השליחויות האלה, אבל הוא מאוד אהב את דודתו זו. היא הייתה צעיר מאמו, אמו הייתה קשוחה. הדודה שלו הייתה אישה פדנטית, מאוד קשוחה. היא הייתה מהסוג הטוניסאי, אלה אנשי מסחר. היא הקימה למעשה – היום אני מבין שהיא הייתה המסמר בהצלחה הזאת של ליאון – ליאון היה קבלן גדול לצבע, קראו לזה (לא ברור, בצרפתית) שזה היה מילה גדולה. הוא אהב את הדודה הזאת, משפחת מארק קראו להם – אני לא זוכר כמה הם היו, הם היו משפחה ענקית. היא שלחה אותו. הוא לא היה מסרב לה לשום דבר. ואז עם ההרגשה הזאת – אולי היום אני מתרגם את זה ככה, אבל הייתה הרגשה לא טובה, הוא לא רצה, הוא מאוד לא רצה. הוא אמר: בוא, אנחנו נסתובב פה, נמכור קצת תמונות, אבל ככל שהתקדמנו, התרחקנו מהמרכז, הגרמני שהייתי מוכר את הדברים שלי על יד ה"נאפי" שלהם, כמו השקם שלהם, התקרבו להאנגר של תחנת הרכבת. היא הייתה ענקית. אולי זה היה נראה לי גדול, אבל זה היה ענק – מבנה שהיה דומה למסגד אל-אקצה.

ש: שם הייתם צריכים למסור את החבילה?

ת: שם הוא היה צריך למסור את החבילה. בדרך אנחנו מוכרים. ואז הופיע איזה גרמני, ג'ינג'י – לא תאמיני, אני זוכר את פניו, אני לא יכול למחוק אותם. אני זוכר את הג'ינג'י הגבוה הזה. הוא התקרב, ואנחנו מראים את התמונות של תוניס בעיקר, דברי הכתיבה מגיעים אחרי זה. הוא היה מעוניין. אנחנו ידענו הרבה מילים (בגרמנית). הכל הלך יוצא מן הכלל, עד שהתקרבו, כרגיל, קצת ערבים וצעקו: יודן, יודן.

ש: הצביעו עליך ועל הבן דוד?

ת: כן, יודן, יודן. הכוונה שלהם הייתה למכור – הם ולא אנחנו, שיסלקו אותנו. אני לא חושב שהייתה להם כוונה מעבר לזה.

ש: גם הם הלכו למכור גלויות?

ת: גם הם, והם מכרו גם דברים אחרים, הם מכרו כל מיני פיצ'בקס ערביים, ממחטות וכל מיני דברים. זה נורא מקסים הדברים האלה.

ש: מאיפה בעצם הם ידעו שאתם יהודים?

ת: הם מכירים אותנו.

ש: מהיכרות אישית?

ת: לא אישית כל-כך. אנחנו דומים ליהודי צפון אמריקה. הגרמנים לא הכירו אותנו, אבל הערבי ידע שאנחנו לא צרפתים, בוודאי הכירו אותנו טוב. מעט מאוד אצלנו אפשר היה

לטעות. אנחנו דומים ליהודים ספרדים, אין שום חוכמות. ואז "יודן, יודן". לא היה לו מה להפסיד, לערבי, נגיד שהוא טועה, שאני לא יהודי – קודם כל הגרמני היה מסלק אותי.

היו מקרים, ליד אותו בית קפה כבר צעקו: יודן, יודן, והוא אמר: וואק והיינו בורחים. אבל כאן הגרמני הזה שהיה כל-כך עדין וכל-כך (לא ברור) היה מתעניין בכל דבר, הפך לחיה. הוא רעד מרוב כעס (משפט בגרמנית), בואו איתי למשטרה, יהודים מלוכלכים. זה היה לא יאומן. אנחנו לא האמנו. מסתכלים על הענק הזה עם האשמה היא קצת שלו. למה הוא השתנה בבת אחת כל-כך? למה הוא לא אומר "ראוס, וואק" וכל הדברים האלה? החלטנו שפה העסק לא טוב. אני לא תפסתי מה בדיוק הוא הלך לעשות. הוא הושיט קודם כל יד אלי, כי אני הייתי... אחר-כך הוא סובב את הפנים כלפי הבן דוד והתחיל לרדוף אחריו. הבן דוד רץ לכיוון תחנת הרכבת.

ש: מה הייתה הכוונה שלו, לפי דעתך, מה הוא רצה, לקחת אתכם למשטרה?
ת: הוא אמר (מילים בגרמנית), וזה "בוא איתי לתחנת המשטרה". אני לא יודע, יכול להיות בדיעבד שגם החבילה סיקרנה אותו, אולי.

ש: זו הייתה חבילה גדולה?
ת: לא, כזה קטן, לא מי יודע משהו. אבל... אני שמרתי והתחלתי ללכת אחריו ואמרתי: זילבר, זילבר, תיכנס לשם פנימה, ו... אחריו. הגרמני רץ, הוא הצליח להגיע לתוך התחנה ובפינה מסוימת הוא עשה "כך" והתיישב, זילבר... הוא שם את החבילה להגנה. אני לא יודע. לאן היא נעלמה. אז הוא התחיל לבעוט בו בחזה בעיטות כאלה.

ש: היו עוד אנשים מסביב?
ת: (תשובה לא ברורה). **גם הפצצה התחילה, אנשים התחילו לברוח.**
ש: כלומר, רק זילבר והגרמני היו בתחנת הרכבת?

ת: רק הוא בפינה הזאת, והפצצה פתאום התחילה, והפצצות התחילו ליפול באזור התחנה. אני התחלתי לפחד וראיתי את זילבר יושב, ואני רואה שהגרמני מסובב את הפנים אלי, חשבת: הנה, הרדיפה תהיה אצלי, והתחלתי לברוח. ברחתי. הגעתי לאזור בית הקברות היהודי, שם היו מתאספים, ואז ראיתי את דודה רשל ודוד ליאון ואמי ואבי, והם שואלים אותי: זילבר? ואני אומר (בצרפית), לא ידוע לי. הייתה לי הרגשה נוראית, איך אני אגיד להם שהוא היה שם? ההרגשה שלי הייתה: הוא עוד יחזור ונגמר הסיפור. פתאום מופיע מישהו: תראו, תראו, מצאנו את הנעל – את זה לא כתבתי, כי עכשיו נזכר. זה נעל של זילבר? ואמרתי: זה לא הנעל של זילבר. בואו נתחיל לחפש בבית חולים. שהם היו אוספים את האנשים. עד שהגענו לבית חולים מיוחד של הצרפתים

ש: זאת אומרת לתחנת הרכבת לא חזרתם?
ת: לא, לא. לא הייתי מעז להגיד להם שאני יודע.

ש: **בן כמה היית אז?**
ת: בן 12. אני חשבתי שאני אשם בעסק הזה, שמשכתי אותו לעניין הזה. איך אני אספר להם? אז בא מישהו ואמר: אפשר ללכת לבית חולים זה וזה, הביאו פצועים, אולי זילבר שם. הלכנו כולנו, נכנסנו לבית החולים הזה – היו פצועים וכל מיני דברים. אחרי כמה זמן אמרו: תראה, הבאנו מתחנת הרכבת פצועים והרוג, אולי... אני שמעתי

תחנת הרכבת – נהייה לי רע על הנשמה, אבל לא העזתי. ליאון הלך, האב. הוא היה שוכב בפינה כל מיטה, כולו מכוסה. הוא גילה את הפנים וראה אותו, הוא הסתובב מול רשל וכנראה מהבעת הפנים שלו היא התעלפה במקום. כולם התחילו לצעוק ולבכות, ואני לא ידעתי לאן לברוח. עמדתי בצד ולא רציתי לומר שום דבר. מה שהרים אותי לכעס, שרציתי... כשהרופא אמר (בצרפתית): **הוא מת מהדף אוויר שריסק לו את החזה.** רציתי להגיד: לא נכון! הרג אותו הגרמני הזה – איך אני אגיד להם? לא הלכתי – לא ללוויה ולא לשום מקום. **ידעתי שאני אשם באיזה מקום.** הייתה לי שליטה עליו, הייתי קצת יותר זריז ממנו, אז הוא היה מושפע. הייתי לוקח אותו להרבה מקומות. הוא היה כמוני הולך לכל מיני הרים כשהיינו לפני המלחמה, היינו

עושים כל מיני משחקי ילדים של דו-קרב וכו', כך שההשפעה שלי הייתה תמיד חיובית עליו, למרות שהוא היה גדול ממני. **ברחתי. קברו אותי, אינני יודע איפה, לא הייתי בשום מקום, בהלוויה, השתתקתי לגמרי.** הדבר היחידי שעזר לי קצת לשכוח זה שהכרתי ילד שגר שם בשכונה ליד בית-הספר הזה, קרא ולו מואיז, כל משפחתו בארץ – מואיז שומוני, נדמה לי שאחד מהם מדבר ברדיו. הם היו משפחה גדולה מאוד, יתומים, בלי אב, וזה היה ידיד טוניסאי, שהוציא אותי למכור נוגט – הוא היה עושה בעצמו נוגט מסוכר. עד שהאנגלים הגיעו. האנגלים הגיעו בצורה מאוד משונה עם אמונות אפילה (?) של בני תוניס. השבת הביאה את האנגלי, כי הוא נכנס ביום שישי בערב. פיתחו שירה: הנה המשחרר הגיע בערב שבת. הזמנים עברו.

ש: אחרי שקרה האירוע הזה עוד יצאת לרחובות למכור לגרמנים?
ת: רק עם מואיז בקירבתו.. לא הלכנו כבר לגרמנים, להפך. צמצמנו את העניינים למקום. למעשה הנוגט היה נמכר מהר מאוד. היו למואיז דרכים להשיג סוכר ובוטנים בצורה מדהימה. אני מעולם לא חשבתי שילד יכול לפתח תעשייה כזאת. הלכנו גם עם דברים אחרים, לא הייתי אומר ישרים ביותר, מפוקפקים מבחינה אחרת. הגרמנים חיפשו נשים ובעלי אינפורמציה מסוימת, ומואיז היה מקבל כסף. זה היה זר לי מאוד.

ש: הוא היה בגילך?
ת: הוא היה גדול ממני בשנתיים, הוא היה בן 14. מואיז היה בחור יוצא מן הכלל. אני אומר "היה" כי הוא נפטר. כל האחים שלו קיימים, הוא נפטר בירושלים. אני לא ראיתי אותם יותר, רק שמעתי. היינו מוכרים באזור ואז הייתה שיטה למשוך חיילים גרמנים לבתי פרוצות ערביות, שלא יכלו לעבור בכבישים השמורים על ידי ז'נדרמרי, ובעד סכום מסוים היה מראה להם את הבתים, וככה גם התפרנסנו בלי להתרחק הרבה מ(?) בית-הספר המפורסם. אחרי תקופה מסוימת אבא החליט שאנחנו חוזרים לביזרטה, כי היה שחרור. האמריקאים והאנגלים אמרו שמי שרוצה כתושב לחזור...

ש: **זכור לך יום או ימי השחרור?**
ת: אני זוכר צבא צועד עם נשק, שני טורים, אנגלים. אני ראיתי רק אנגלים שנכנסו עם הנשק, וצועדים, צועדים, טור ענק, והקהל...

ש: ואיך אתה בתור ילד?
ת: החזרתי דגל של ה-FFI(?), של דה-גול והיינו שמחים – אנחנו היינו שמחים על הסוכריות שהיו זורקים, המסטיקים למיניהם, הלחם הלבן שפתאום הופיע – לחם לבן! בהתחלה לחם לבן היה הצגה, כל אחד היה מראה אותו.

ש: **מה קרה לחיילות הגרמנים שהיו בתוניס?**
ת: מעט מאוד נפלו בשבי, ראינו אותם כאשר יום אחרי זה התחילו לקחת אותם לכל מיני עבודות – לניקיון ולכל מיני דברים. את הגרמנים.

ש: הצבא הבריטי לקח אותם לעבודות כפייה?
ת: לקח אותם לעבודות כפייה, והם הלכו כחיילים לכל דבר. היו קמים, הולכים בסך לעבוד המסוימת. את זה ראיתי כבר כשחזרנו לביזרטה. הם תיקנו כנסייה שהופצצה.

ש: מתי חזרתם לביזרטה?
ת: זה כבר היה סוף 1943 – תחילת 1944, כך אני זוכר פחות או יותר. אז כשהלכתי עם אחי...

ש: **מצאתם את הבית שלכם?**
ת: **לא, זה קטע מעניין. הבית הופצץ, נהרס כליל.** אבא, בחיפושיו אחרי הבית – הוא הלך לפנינו, קיבל – עד כמה שזה מעניין – את הבית של ז'ילבר לשעבר, לפני שבנו את הבית החדש הם היו גרים ב(לא ברור). זה כל-כך מעניין שהבית הזה נשאר למשפחת פדידה. זה חוזר – בשכר דירה כמובן.

ש: משפחתו של ז'ילבר נשארה בתוניס?
ת: לא, גם הם חזרו לביזרטה, הוא היה איש עסקים.

- ש: איפה הם גרו?
ת: הוא בנה בית חדש על יד היציאה.
ש: ואתם גרתם בבית הישן?
ת: בבית הישן (לא ברור). גרנו בהתחלה ב-רו ד'אספניה. זה הרחוב הקטן שממש ליד הים שם היה גר בן דודי. זה רחוב שמזכיר לך את רומא העתיקה. זה לא היה כביש, זה היה אבנים וכל הצורות היו – רחוב מאוד, מאוד ישן. היו גרים בו, היה שייך ליהודים.
- ש: המשכתם להיות בקשר עם המשפחה?
ת: מעט מאוד. אני גם התחלתי לספר – לא הייתה שפה משותפת בין שני האחים, לא רק בין שני האחים, היה משהו שהפריד. את המשהו שהפריד למדתי יותר מאוחר כאשר מישהו סיפר לי. היה שם איזה יהודי קטן שהייתה לו חנות על יד אבא שלי, וכשכל העסק הזה נהרס, הם היו סוחרים בכל מיני דברים, ואבי חזר לזגגות וצבע. חנות הוא כבר לא פתח. היהודי הזה היה פסנתרן בבר-מצווה וחתונות. הוא היה קורא לי בשם שלא ידעתי שהוא קיים, הוא קרא לי בן צבע. אמרתי: מה זה צריך להיות? הוא אמר לי: סבא של אביך היה לו כל השיער שחור רק פה לבן, וקראנו לו בוסייבה, בן צבע, ולכן כל משפחתך יש להם שם נוסף, בוסייבה. כך זה היה. הוא היה מספר לי מדי עם דברים שהיו טאבו אצל אבא שלי, כביכול, וגם אצל אמא. הוא היה מספר לי שהסבא הזה שלי...
- ש: הוא היה מספר על המשפחה?
ת: כן, על המשפחה של אבי. הוא היה מספר שהייתה חווה קטנה מחוץ לביזרטה ושם הוא היה מעסיק כל מיני ערבים וכאשר חלה ונפטר האח הגדול ז'וזף התלבש על כל העסק הזה, מכר את זה והסתלק לצרפת בחזרה והשאיר את המשפחה בלי כלום. הם היו הרבה, אני אתחיל: ז'וזף, ז'ורז'ט, מואיס, ניסים, גסטון – 7 או 8 אחים, משפחה ענקית. בנוסף לזה, לסבא הזה היה אח אברהם פדידה, שהייתה לו משפחה עוד יותר ענקית, אבל הייתה כולה בצרפת.
- ש: אתה נקרא על שמו?
ת: אני נקרא על שם אבא אמו, אברהם קטורזה, הוא היה עילוי, אדם גדול. הוא היה אדם שהיה מבקש ממני לבוא לתפילה, למשל: היה קם בבוקר: אברהם, בוא לתפילה, אז הלכתי פעם אחת. אברהם, בוא לתפילה, ולא הלכתי, אז הוא אמר לי: אתה או שתהיה גאון בתורה או שתהיה בור ועם הארץ, ואת זה הוא אמר בעברית. הוא אמר לי גם שני דברים, שאחר-כך התבררו. אולי אפשר להאמין במיסטיקה כזאת. הוא אמר לי: אתה תדע מה ערכה של היהדות כאשר תדע קו לצו, צו לקו, ובזה הוא גמר.
- אני איש בניין, ובמסגרת העבודה שלי בשיקום שכונות בניתי בבית שאן ספרייה. הספרייה הישנה מתוך זה שנתקפה בעש – שרפו את הספרים. ביקשתי מהספרנית, אם אני יכול לקחת מעט מהספרים. היא אמרה: תיקח, אבל תרחיק מאיתנו. מה שהתאהבתי שם זה אנציקלופדיה בריטניקה, זה היה משהו שלם. שמתי באוטו, ופתאום ספר בלט, ארוך מאוד. אני מוציא את הספר: קו לצו, צו לקו, שזה מהזוהר. נתתי אותו לאיזה זקן דתי מויז'ניץ. אמרתי: יש לי שני ספרים שהוצאתי משריפה – זה וזה. אין להם ערך אצלי. הוא ראה את קו לצו אומר: אתה יודע מה זה? אמרתי: לא, סבא אמר ופתאום זה יצא: אז אם יש איזה קשר מסוים כאן זה התבטא. זה אחד הדברים.
- ש: חזרתם לביזרטה ואביך המשיך במקצוע שלו ללא חנות?
ת: כן, ללא חנות. הוא הלך לעבוד לא אצל אחיו, כי המתח היה גדול. הוא עבד אצל קבלן מסוים.
- ש: ואתה ואחייך הגדול?

ת: אחי הלך לעבוד באינסטלציה ואני עבדתי בחשמל בית. חשמל בית היה קל, הבתים היו קיימים והיה צריך להוציא חוט ולהכניס חוט. ככה זה היה כל העסק. הבתים נבזזו כולם, אף בית לא היה בו כלום, היה ריק ופתוח, והבית הזה שקיבלנו ברחוב (?) היה גם ריק. אבא הלך לריכוז שממשלת צרפת עשתה, ששם היו רהיטים, מיטות, ארונות והיית צריך להגיד: זה שלי, זה שלי, מחתימים אותך – קח. אבא לקח כמה מיטות טובות וארון, הכניס את זה הביתה וככה השתקמנו לאט-לאט. אני לא הייתי בין המשוקמים הטובים. יש דבר אחד שלא סיפרתי. שבתונים זה הדבר שעליו אני עומד: דרך מואיז הכרתי את היהדות עם המטרה הלאומית, כאשר אחיו, מפקד בית"ר היה שם, בית"ר הצעירה קראו לזה.

ש: כלומר, הציונות הגיעה אליך בתונים בתקופת המלחמה?
ת: כן.

ש: לפני זה לא?
ת: כלום. לא ידעתי שזה קיים. האנגלים, אולי, אבל לא ידעתי שיש משהו כזה. וכאשר ראיתי בחורים לבושים באותם המדים שאני, כשהייתי ב"צופים", אבל פה זה כחול לבן, ולא הצבעוני הזה, משהו נעצר שם. אז פעם אחת יצאתי איתם למחנאות לפני שחזרנו לביזרטה והייתה שירה, למדתי אז "בית"ר, בית"ר, צעד קדימה" ובנוסף לזה היה גם תרגילי סדר שהיו עושים. הם היו נורא מיליטריסטים, היום זה ברור. אז קדימה צעד, אחורה פנה – הדברים האלה חדרו בי, אמרתי: לעם היהודי יש צבא. היה להם גם אקדח אחד – לא ירו בו אף פעם, אבל הראו שיש נשק ודיברו על ז'בוטינסקי, שמעולם לא ידעתי עליו. הסיפור המדהים הזה, שיש ארץ ישראל ולא רק ירושלים, יש מעבר לזה, ואנחנו אומר לי האח יהושע – כך קראו לו, שמוני, שהיה מפקד בית"ר הצעירה, בקרוב אני מקבל סרטיפיקט – זה משהו בלום, משהו שקשה היה לי לקבל סרטיפיקט – אני נכנס לארץ. היו שניים שנסעו, שני המפקדים.

ש: באיזו שנה זה היה?
ת: קצת לפני שעזבנו הם קיבלו סרטיפיקטים.
ש: לפני תום המלחמה?
ת: לא, לא.
ש: כשהמלחמה הסתיימה כבר?
ת: הם נכנסו והם התחילו לעבדו על סרטיפיקטים בשביל החזרה (?). למה הייתה אפשרות של דברים כאלה? הגיעו אוניות – זה מה שעזר לי בעלייה ב' – עם פליטים מאירופה, ילדים שהוצאו ממחנות, ואני הכרתי הרבה מהם, כי אנחנו היינו זורקים להם תפוזים בהתחלה מהנמל. שם הכרתי נערה הולנדית ונערה בלגית. הם דיברו ביניהן שפה זרה לי.

ש: אתם אז כבר ידעתם מה פירוש המילה "מחנות"?
ת: הם התחיל לספר, אבל לא סיפרו על השמדות. השמדות באו אלינו כבר כמבוגרים יותר, ותמונות וסיפורים ברדיו – טלוויזיה לא הייתה קיימת – רדיו של שכנים. אחר-כך היו כאלה שידעו לספר קצת יותר. הדברים האלה בתור ילד – אודה על האמת, לא האמנתי הרבה בהם, אולי לא התרגשתי כמו שהיום אני מתרגש מהעסק הזה. אבל ההודעות של המשפחות שלנו מצרפת, שבנואה היה אחד מהם שברח אלינו, והוא ידע שסטוקנאגל, המפקד השולט בלה-האבר היה אחד הרוצחים של היהדות שם. הוא ידע את שמו ופרטים אינני זוכר, כי השם הצחיק אותנו. כך למדנו על הנעשה. אחר-כך ברור שהאינפורמציות על הקרמטוריום והמשרפות למיניהם... אבל זה לא היה ריאלי, לא קיבלנו את זה כריאלי. כך נער שידע רדיפות, מכות וכו', אבל מה זה לשרוף בני אדם, לזרוק לתוך האש? אבל כאשר בתונים התברר שהם התחילו לבנות את הדבר הזה, המפלצת הזאת שלא ידעו מה. בהתחלה חשבו שאלה בקבוקי סינון לדלק כמו שיש בחיפה, בתי זיקוק, אבל אחר-כך (לא ברור). אבל הם לא הגיעו לקומות גבוהות והתחילו עם המשרפות. קשה לומר, היום הדברים מתערבבים אחרי

האינפורמציה שקיבלתי, כי אני הכרתי (לא ברור) עם קבוצת כזאת של ילדים, הסתננתי ביניהם. אני למעשה פתחתי את עליה ב' של צפון אפריקה, הייתי הראשון שהתגנבתי בצורה כזאת.

ש: מה זאת אומרת "התגנבתי"? – ההורים שלך ידעו על זה?

ת: אמרתי: אני עולה.

ש: ההורים שלך ידעו.

ת: האמת היא שההורים האמינו – וזה היה הסיפור של ההסוואה, שאני רוצה להגיע לאמריקה בכלל, כמו הרבה צעירים שברחו לאמריקה מאצלנו. העניין של ישראל היה מוזר. כאשר אמרתי: לא, ארץ ישראל, אבי אמר: עוד לא, תן לעסק להתפתח, כולנו, לא נתתם לעסק להתפתח.

ש: התוכנית הייתה שכולכם תעלו?

ת: אבי קיבל מן הסיפורים שלי שהבאתי מיהושע שיש חיים אחרים שלא חייבים ללכת ל... ולהישאר פה בין הערבים ובין הגויים בצרפת – כי אבי יכול היה להחליט: בואו נחזור לצרפת, אני טוב שם. אני הייתי המשכנע והעובדה שהייתי המשכנע, שלמעשה הצלחתי לרדת מהאונייה אחרי פעם שלישית, ניסיתי לעלות ארצה שלוש פעמים. בפעם השלישית עם אנדרה לבון הצלחתי לרדת בעזרת יהודי מחיפה, חיים אוחיון, שהוא כנראה היה שייך ל"הגנה" – לא היה לי מושג מה שהולך פה, והוא הוריד אותי מהאונייה לתוך סירת ביניים והבריא אותי אליו הביתה, ושם הוא פעל והסוכנות קיבלה אותי אחרי שבוע ימים שהייתי בביתו בשכונת אליעזר בכניסה לחיפה.

ש: קריית אליעזר? ת: כן.

ש: איפה היה אחיך בכל הסיפור הזה?

ת: כן, רציתי לספר. כאשר ההחלטה הייתה להסתלק עלינו שנינו כנראה על האונייה ואני תוך כדי הסתובבות שם, ראיתי אותו, והייתי שולט על אחרים, ואמרתי: אתה חייב להישאר עם ההורים. אני אלך, אני אפתח את הדרך, אבל אתה תישאר והוא הלך.

ש: שמע בקולך?

ת: כן, אבל גם אותי הורידו. הגעתי לחיפה והחזירו אותי.

ש: כמה זמן נמשכה ההפלגה?

ת: אחרי שני ניסיונות כושלים של עלייה ארצה – אחד מהם היה מטיפשותי, אחד מהם זה בגלל הלשנה. על ההלשנה אני אעמוד בקיצור. אוניות היו באות, עוברות דרך מרסיי, אלג'יריה וביזרטה, אלכסנדריה וכו'. עליתי על ה"שמפוליון" – הייתה אונייה שמפוליון שהביאה המון ילדים ושם התגנבתי לתוכם. היה להם מדריך לבוש כמו מלח רוסי. הוא ידע שאני לא מן המניין והלך והלשין עלי לשלטון הצרפתי. הוא היה יהודי, הצרפתי, הקומנדנט נורא כעס: אתה סמוי, פגעת בחוק... וכו'. החזירו אותי לביזרטה אחרי טיול ארוך: אבא שחרר אותי וב"אנדרה לבון" כבר הצלחתי, לא האמנתי באף אחד, רק באדם אחד שזו הזדמנות לברך אותו.

ש: אנדרה לבון זה שם האונייה?

ת: כן, דרך אגב, ה"שמפוליון" יש לה היסטוריה עצומה, היא טובעה בניו-יורק על ידי מחבלים שרצו להטביע את הצבא הצרפתי. ב"אנדרה לבון" הצטרפתי לקבוצה של עולי בסרטיפיקטים – זה מאוד מעניין – טריפוליאנים. מטריפולי הגיעו עד לביזרטה עם סרטיפיקטים, הם קראו לעצמם "צעירי ציון". אתם, מגיעים לחיפה, הכל בסדר – איך יורדים? אני החלטתי שאני אקפוץ לים בלילה ואני אשמח, כי החוף היה מוכר לי, כבר נכנסתי, ואני אלך לאיזה משפחה, יובילו אותי. הכרתי שם אדם מאוד מעניין, יהודי פולני.

ש: על האונייה?

ת: כן, על האונייה. הכרתי בעצם את בתו, אביבה איינהורן, הפסנתרנית המפורסמת. היא הייתה ילדונת, ואז התחלתי לספר לה את הבעיות שלי. היא אמרה: אבא שלי יכול

לעזור לך. האב בא אלי, קודם כל בדק אם אני באמת יהודי, כי הם היו לבנים, בלונדינים, יפים. אמרתי לו כמה ברכות – כנראה הוא היה גם יהודי דתי. הוא אמר לי: תחליף בגדים, אני אביא לך. כשנעגון – הם לא היו עוגנים בחיפה אף פעם, הם היו עוגנים מחוץ לנמל – אני אטפל בך. החליף לי את הבגדים, נתן לי בגדים יפים, נתן לי גם לירה ופתאום בא איזה יהודי ואמר לי באנגלית – את השפה הצרפתית הוא לא ידע, המשפחה הזאת דיברה צרפתית יפה. הם היו פולנים שגדלו ברצפת. היה לה גם אח קטן. הם באו ארצה לאחות שנמצאת בשדה אליהו, הם היו דתיים קיצוניים. הוא אמר לי: WHAT IS YOUR NAME? MY NAME IS CHAIM. אברהם (?) לקח אותי ואמר לי דבר אחד: לך בביטחון ואת תנשק את הארץ כשאתה יורד מהאונייה, תעשה לי טובה, תעבור איתי; מה שאני עושה תעשה.

הייתה ספינה קטנה שמספקת דלק לאונייה, היה צינור כזה. ירדנו דרך הצינור, נכנסנו פנימה. היה שם איזה יהודי – תיארתי לי שזה יהודי, לא ידעתי, אוכל ארוחת בוקר. לראשונה ראיתי מלפפון חמוץ, כזה ארוך, כי אצלנו הם היו כאלה קטנים, ואכלתי. ואז ירדנו לחוף, השתדלתי שלא... כי אמרו לי: אתה יורד, תנשק את הארץ. הוא לוקח אותי רחוק, לשער מרוחק מהשער הראשי, והוא אומר: תעשה מה שאני עושה. אני הולך אחריו. השומר היה ערבי, שוטר ערבי: אהלן ויצאנו החוצה. כך הגענו לביתנו. אחרי כמה ימים הוא אומר לי: מה אתה רוצה לעשות, אברהם? אמרתי: אני רוצה להגיע לשדה אליהו. טוב. כי אביבה... הוא אמר לי: אתה לא דתי, מה תעשה שם? הוא צדק. הלכתי, הייתי קצת בשדה אליהו. בשדה אליהו אמרו לי: אנחנו נעביר אותך לאן שצריך, ואז הגעתי לקבוצה הצרפתית הזאת, וכמובן לכרכור-פרדס חנה, כרכור קודם. אשתי גדלה בכרכור. בקטיף הכרתי את אשתי.

ש: מה שמה?

ת: שמה חנה. היה משהו מוזר בדבר הזה. ראיתי פעם את אשתי לפני זה. באחד המסעות של הקבוצה המתכוננת לעלות להתיישבות, עבדנו בבציר בגבעת עדה וראיתי אותה. זכרתי את פניה. אז אחרי ששמו אותי שם באיזה בית מלון של רווקים, אני כבר לא רציתי להיות בודד, ניגשתי ישר למשפחתה – הייתה להם מכבסה. נתתי את הכביסה שלי והיות ולא ידעתי איך לדבר – אמה דיברה יידיש ואני ידעתי קצת גרמנית, אז בהתחלה לקחתי אחד, בעל הבית הזה שהם גרו בו, בית אבן בכרכור, שהוא דיבר אנגלית והוא תרגם ואמר לה: דער בחור (המשך ביידיש) וכך זה הלך ונגמר (ביידיש). התחתנו ב-2 בפברואר 1947. זה הלך מהר. הסיבה שזה הלך מהר אני יודע, משום ששתי הבנות הראשונות התחתנו עם גויים, רצו מהר לחתן את התאומות – לאשתי יש תאומה, יונה, עם יהודים. וככה חיתנו אותנו מהר.

ש: באיזו שפה תקשרתם?

ת: אני התחלתי לדבר עברית. עם הסבתא, הגרמנית שלי עזרה לי, ואז למדתי מהר מאוד את היידיש וחזרה להיות קצת גרמנית. אני מדבר יידיש מצויין, אין לי בעיה עם זה בכלל.

ש: חזרת למקצוע שלך?

ת: רציתי מאוד לחזור להיות חשמלאי, אבל חשמלאי זה לא הביא כלום. רציתי להיכנס למחנה עין-שמר של ה-ROYAL AIR FORCE. שלחו אותי לשם, עבדתי באספלט, מגרף אספלט לעשת את השדה תעופה. ב-1947-1948 עם המדינה נולד לנו ילד, דוד, ב-8.4.48, במדינה, ויצאתי לנבי יושע, ישר לנבי יושע להגן על המולדת כביכול. בדרך לימדו אותנו קצת נשק. שכבנו שם 14 איש בתוך המשטרה הזאת, הלבנונים היו מפציצים כל יום. לפנינו נהרגו שם 24 איש בתוך בונקר. במלחמה עשיתי את חלקי, השתחררתי בצו 8, רציתי מייד לחזור הביתה.

- ש: **מתי הפכת להיות הכספי?**
 ת: כאשר בן גוריון הכריז: תרגמו את שמותיכם. פדידה זה כסף. היה חלק מהמשפחה שקראו לו דה-פדידה, הם רצו להיות נובלס, הם רצו להיות אצילים. אמרתי: זה יכול לעזור ה-דה-פדידה. עכשיו יש סיבה נוספת.
 ש: כלומר, ה-דה הפך להיות ה-.
 ת: כן. הסיבה הנוספת הייתה, כאשר במילואים היינו מחזירים את הציוד, במילואים הראשונים – הייתי בין האחרונים בתור, ב-פ', וכל עוד יותר, אז אמרתי: או, זה הזמן: ה-כספי, אני בין הראשונים, ותרגמתי את השם שלי ל"הכספי".
- ש: גם עשית מה שבן-גוריון ביקש.
 ת: כן, ולירה אחת הפכתי ליהודי. בלירה אחת היו מתרגמים אז שם. להפך, הפכתי למומחה לתרגום שמות. אני תרגמתי למשפחת אברג'יל את השם ל"אביר-גל", למשל, ועוד כמה שמות תרגמתי, כשרצו את אותו צליל. למעשה גם אני רציתי להגיע לאותו צליל, ורציתי פדיה, אבל אחר-כך הכספי היה הרבה יותר נכון. למה לא תרגמתי ל"פדיה"? בקיבוץ עין-שמר הייתה פרדה שקראו לה בשם זה. אחר-כך כמובן הבן הזה גדל, דוד.
- ש: מה הוא עושה היום?
 ת: הוא מורה לאלקטרוניקה. הוא היה עד עכשיו... דרך אגב, הוא נכה צה"ל, הוא נפצע, הוא צולע על הרגליים. הוא התחתן, הוא מורה לאלקטרוניקה ופיזיקה. הבת אסתר הכספי, היו פרידנזון, יש לה ארבעה ילדים, אלה הנכדים שלי. אצל בני, הוא רצה ש-ר' ישלט בשמות: רועי, רביב ורווית. הבת לעומת זה, רצו שמות קצרים: הבן רן, יעל, חן ואלון. הבן השלישי קוראים לו גרשון, שמשום מה שאנחנו קוראים לו טוני, כי הוא היה יפה, קראו לו טוני קרטיס, וזה נשאר לו. הוא היה ילד מאוד יפה. הוא התחתן עם צביה ולהם שלושה ילדים: בן ראשון הוא שי, השני אבי על שמי והשלישי עופר. שלושתם שירתו בצה"ל, גם הילדים ההם שירתו בצה"ל.
- ש: מה הוא עושה היום?
 ת: הוא מומחה לקירור, קירורניק באילת.
- ש: אין לו קריירה של שחקן?
 ת: לא. הוא אילתי. אנחנו היינו אילתים די הרבה זמן. עברנו לאילת ונשארנו שם כמעט 16 שנה. אז הוא נשאר. כל הילדים נשארו אבל לאט-לאט חזרו והוא נשאר. אחר-כך אחרי שנים נולד לנו בן זקונים שקוראים לו שי. מה שמותר לי להגיד עליו רק שהוא עורך דין במשרד הביטחון.
- ש: יש לו ילדים?
 ת: כן, בהחלט. יש לנו שם שני נכדים, אחד דין ואחת שרון – בן חמש ובת שנתיים. יש לי גם שני נינים. הנינים הם אחד מבכור הנכדים שלי מבתי, קוראים לו יאיר, ואחד מבכור השני, ממשפחתו של גרשון, שקוראים לו דניאל. דניאל הוא הרכב נפלא של יהודייה מאוסטרליה, זה מאזן. אחר-כך כל אחד במקצועו: שחר, כמו שאמרתי, אני נכנסתי לחברת בנייה. בהתחלה, באילת, זה היה ב"סולל בונה". כשהחלטנו לחזור לפרדס חנה עברתי לחברת דיור לעולה, ועשיתי לא מעט עבודה פה בסביבה בשיקום שכונות בחיפה והצפון. יצאתי לפנסיה.
- ש: מה אתה עושה היום?
 ת: בבית אני מפרק דברים, אני עושה רהיטים יפים בשבילנו. לאחרונה עשיתי אצטבאות. הילדים הכניסו אותי למחשב, ואני מחדש את הידע שלי בצילום, אבל קצת אחרת, דרך סורק, ואני כותב. אני כותב את השושלת שלי. זה בערך הכל.
- ש: שושלת מאוד מכובדת ורצינית, ארבעה דורות.

ת: כן, כשאנחנו יושבים בפסח אתה רואה את זה, זה כל-כך נפלא. הורי אשתי, משפחת פיין מריגה, הם לטבים – אשתי הגיעה בת 4 ארצה, הוא ברח בזמן, כל משפחתו הושמדה על האחרון, גרו בכרכור. קראו להם משפחת פיין-נדל. אני בתקופה מסוימת חיפשתי להשיג לה קרוב ומצאתי אחד: בנימין, והצלחתי להביא אותו ארצה עם אשתי, והוא כנראה נפטר בינתיים מאיזו מחלה שהוא קיבל במחנה. הוא היה גר ביפו. זה בערך הסיפור.

ש: אני מודה לך על הסיפור המרתק בשמי ובשם יד ושם ומאחלת לכם עוד הרבה שנים טובות.

ת: אני מזמין אתכם לליל סדר אחד אצלנו, אוי כמה זה יפה. אין שם דתיות מופרזת, אבל היחד הזה עם קריאת ההגדה בצורה המשעשעת ביותר.

ש: באיזה נוסח אתם קוראים?

ת: אני קורא בנוסח הספרדי, אבל אני יודע גם את הנוסח האשכנזי, אז פה ושם. אבל הילדים יודעים את כל הפסוקים בשירה, אז מתפתחת שירה יפה, ויש כל מיני בדיחות למיניהן ואת החיפוש של האפיקומן. אני רוצה לספר שבכפר זה מסוכן לחפש את האפיקומן, כי הוא לא מסתתר בבית, הוא יכול להיות בפרדס ובאיזה חור.

ש: שיהיו לכם עוד הרבה סדרים יפים וחגים יפה. תודה רבה. [5]

עדותו של גז אליהו על קורותיו בתוניסיה בתקופת השואה ועד הגיעו לארץ-ישראל

עדות

גז אליהו, נולד בשנת 1922 בעיר נאבל NABEUL, השוכנת לחופה המזרחי של תוניסיה. בעדותו הוא מתאר את חיי הקהילה היהודית בנאבל ולימודיו ב"תלמוד תורה".

בנובמבר 1942 נכנסו הגרמנים לעירו ומיד ניתנו הוראות אנטי-יהודיות - ענידת טלאי והתייצבות גברים מגיל 18 עד 55 לעבודות כפייה. הם נשלחו ל-HAMMAM LIF לבניית בונקרים להכנת מטעני חבלה.

בסוף ינואר 1943, כאשר טובעו שתי אוניות של הגרמנים, אולצו הוא וחבריו להוציא חביות דלק שנפלו למצולות ים.

גז אליהו מתאר את ביקורו של הגנרל הגרמני רומל על והקצונה שלו ב-1.2.1943.

הוא מספר על העבודה בהקמת שדה תעופה ב-MENZEL TAMIME - העברת נשק שהגיע מאיטליה למחסנים, העמסת חבילות של חוטי תיל ועמודי ברזל. העבודה בוצעה תחת שמירה כבדה של הגרמנים.

לפי מיטב ידיעתו, בנו הגרמנים תאי גזים בכפר JEBE JELOUT, 13 קילומטרים מהעיר תוניס, והם היו אמורים להיות הקורבנות הראשונים, אך הגרמנים לא הספיקו לבצע את זממם.

האנגלים כבשו חזרה את העיר במאי 1943. הוא מציין גם את עזרת שכניו הערבים באיסוף כסף וזהב לתשלום ערבות שדרשו הגרמנים.

את עדותו הוא מסיים בתיאור עלייתו לארץ-ישראל.

גז אליהו מסר את עדותו ב"יד ושם" בפני מצלמת וידיאו ודיבר באופן חופשי. עדותו תומללה למסמך כתוב. כדי לא לפגוע באוטנטיות העדות. לא שיניתי את ניסוח הדברים והתחביר. **ההדגשות** במסמך הם שלי.

להלן העדות המלאה:

ש: ספר לנו על הבית שלך. קודם כל איפה בדיוק גרתם? כמה ילדים הייתם? מה הייתה הפרנסה של אבא?

ת: גרנו בעיר נאבל (NABEUL). גרנו בבית משותף עם עוד שכנה. אבא ואמא היו להם שישה ילדים, ארבעה בנים ושתי בנות. העבודה של אבא בהתחלה הייתה קצת קשה, כי גרנו בעיר אחרת ואבא היה עובד בעיר אחרת. הוא היה בא כל שבת הביתה. אבל כל השבוע הוא היה שמה. לפעמים אנחנו היינו עוברים לכמה חודשים לשמה לעיר הזאת שבה אבא עבד. הייתה לו חנות בסיטונות, חנות מכולת, היה לו הכל שם, שמן וסוכר, כל הדברים.

אחר-כך ב-1936 היה משבר גדול בעולם. היה מצב שלא מוכרים ולא קונים. אבל אבא מכר הכל ומכר גם בדים. היה קונה בדים והיה מוכר אותם. אנחנו כל הזמן היה לנו בית בנאבל שמה. היינו עוברים, נגיד, מפסח עד ראש השנה לכמה חודשים, ואחר-כך בחג אנחנו כולנו חזרנו לעיר שלנו, עושים את החגים שמה בעיר הזאת. כי זה היה יותר נוח. אבא עבד שם. בסוף, היה יהודי אחד עם לב טוב. הוא אמר שאם מרדכי רוצה שאני אשתתף ביחד איתו. הוא היה בן אדם עשיר והרבה אנשים עבדו איתו. אני אתן לו הרבה סחורה והמצב ישתפר והכל. וכך היה. היה לו שותף איתו, והשותף היה לוקח שלושים ושלושה אחוז ואבא היה לוקח שישים ושבעה. הוא הديرך אותו והיה הכל בסדר. ופתאום באה המלחמה.

ש: בבית, אמרת, שהיו שישה ילדים?

ת: שישה ילדים. היינו ארבעה בנים ושתי בנות.

ש: זה היה בית מסודר?

ת: לא בית מסודר. היה לנו חדר גדול, מטבח והול וזהו. לא היה בית מסודר. היינו משלמים שכר דירה.

ש: הלכתם לבית ספר רגיל?

ת: אנחנו ארבעה ילדים היינו ב"תלמוד תורה". היה בית ספר "תלמוד תורה". אכלנו ארוחת בוקר, ארוחת צהריים, ואכלנו ארוחת ארבע שמה בבית הספר, ארבעת הבנים. רק שם למדתם?

ש: שמה למדנו, ולקחנו אותנו לבית ספר צרפתי גם כן. למדנו תורה ועברית שמה ב"תלמוד תורה". היו שש מאות ילדים ב"תלמוד תורה" שם מהעיר שלנו. זו הייתה עיר של חמשת אלפים יהודים. למדנו שמה, והלכנו לבית ספר למקום לא כל-כך רחוק. היו לוקחים אותנו בשורות והלכנו ביחד. אכלנו צהריים, ברכנו ברכת המזון והלכנו לבית הספר. משמונה עד אחת עשרה היינו בבית ספר. מהבית הולכים לבית ספר בשמונה עד אחת עשרה. באחת עשרה באים לוקחים אותנו ל"תלמוד תורה" את כל הילדים. שמה אוכלים צהריים עד שעה אחת, ומאחת חוזרים לבית הספר משעה אחת עד ארבע. חוזרים ל"תלמוד תורה" עוד פעם עד שש בערב ולפעמים עד שבע. ואם מישהו חלש, אז לוקחים לו עזרה ועוזרים לו שם ב"תלמוד תורה", מי שלא יכול.

האנשים האלה העממיים, אנשים שאין להם אפשרות, "תלמוד תורה" עוזרים להם. מי שיש לו אפשרות ויש לו ילדים יש מקום אחר. לומדים במקום אחר, כאילו פרטי, שמה לומדים. יש שם רב שמלמד פרטי, יש לו עשרים – שלושים ילדים ומלמדים אותם. משלמים לרב. אנחנו לא שילמנו שם כלום. אוכלים ולומדים ב"תלמוד תורה" והכל הכל בלי כסף. וחוף מזה כל שנה נתנו לנו נעליים ובגדים, כל ילד לפי המידה שלו. כל חג פסח וכל חג ראש השנה נותנים לנו נעליים וסנדלים, מה שצריך היו נותנים לנו.

כל ילד מקבל חבילה. והבנות לא. הבנות היו הולכות לבית ספר צרפתי וחוזרות הביתה. בבית הן אוכלות. אנחנו משמונה בבוקר עד שבע לא הולכים הביתה. רק בערב חוזרים הביתה.

ש: אהבת את זה?

ת: כן, היה טוב מאוד. טוב מאוד. כל יום אחד מעשירי מהעיר היה תורם ארוחת צהריים. היה מביא בשר ודברים כאלה. למה אם לא תורמים, אין להם אפשרות לשים הרבה דברים ולהכין אוכל. היה מטבח גדול והיה אוכל טוב. הילדים היו אוכלים בשפע. היה אוכל הכל בשפע.

ש: חוץ מהלימודים, עשיתם גם איזה ספורט?

ת: אני הייתי ספורטאי, שחיתי. יש לי מדליות של חמישה קילומטרים שעשיתי. בזמן שלי הייתי מהטובים בצפון אפריקה. הייתי בכדור רגל. הייתי בקבוצה סטאט-נאבל. זה כמו מכבי תל-אביב, כמו הפועל חדרה. היו לנו מאה חמישים שחקנים ושחקניות. היינו משחקים כדור-סל, כדורגל, יש לנו שחייה, יש לנו אופניים גם כן, יש לנו אתלטיקה. כל מיני ספורט עושים. כל הילדים היו בספורט. רוב הילדים היו בספורט.

ש: היו גם תחרויות עם עיר אחרת?

ת: בטח, כל הזמן היינו משחקים. כשגדלתי, בן שמונה-עשרה, תשע-עשרה, עשרים, היינו משחקים כמו פה ליגה א', ליגה ב'. אנחנו היינו בליגה גדולה בכדורסל, בשחייה גם כן. רק בכדורגל היינו בליגה כמו עכשיו ליגה א', לא ליגה גבוהה.

ש: היה לכם קשר עם עיר גדולה יותר?

ת: כן, עם תוניס. גרנו חמישה קילומטר מתוניס. כמעט כל יום ראשון הרבה נוער היה בא לשם. לא כולם, אבל חלק מהילדים, מי שרוצה.

ש: חגגתם חגים בביתם, או שהיה ביחד?

ת: לא, לא, חגגנו בביתם. כל אחד בבית שלו. אבל הולכים להתפלל בביתה כנסת. בערב חג הולכים הביתה. אבל מה, בערב פסח, למשל, היינו מוזמנים אצל סבא וסבתא. סבא וסבתא שלי היו להם ארבעה-עשר ילדים. ולכל אחד יש שבעה-שמונה ילדים. יש לי דודה שיש לה ארבעה-עשר ילדים גם כן. כל אחד יש לו כמה ילדים. סבא שלי היו לו אולי מאה עשרים נכדים. סבא אליהו קראו לו. כל ילד הוא נתן את השם שלו אליהו. יש ארבעה-עשר אליהו.

ש: וכולם היו באים לסבא?

ת: כן. סבא לא רצה שכולם יבואו ביחד. הוא פחד מהשכנים והכל. השכנים יודעים, אבל לא רצה לעשות רעש גדול. באים כל שני ילדים, הולכים להתפלל איתו בחג. בחג פסח, בראש השנה, ביום כיפור. כל שני ילדים עם הילדים שלו הולכים לשם. בתור, עושים תור. כל אחד בתור שלו.

ש: ובבית, מה חגגתם בבית?

ת: בערב פסח, כשהיינו עם המשפחה, עם סבא וסבתא היה יותר יפה. היו הרבה אנשים. לפעמים היינו על יד השולחן ארבעים אנשים. היו לו עוד ארבעה-חמישה ילדים שלא התחתנו, ואנחנו כל אחד שמונה. חוץ מזה שבאים אורחים. כל פעם היו שלשים אנשים. עושים שולחן ארוך, ושמה היה יפה, יפה מאוד. כל אחד קורא קטע מההגדה. עד שתיים-עשרה בלילה, עד אחת בלילה לא גומרים את ערב פסח.

ביום כיפור אותו דבר גם כן. אחר-כך מתפללים עם סבא וסבתא. בית הכנסת של סבא לא היה רחוק מהבית שלו. הוא לא רצה שנלך הביתה אחרי זה, הוא רצה שנבוא אליו לשתות. בערב אחרי כיפור אנחנו מברכים את הלבנה. אחר-כך מברך אותנו, הסבא, מרים את הידיים עם הטלית שלו ומברך את כל המשפחה שבשנה הבאה נהייה בריאים וככה. אחר-כך יושבים כולם על יד השולחן וסבתא מביאה לנו קצת עוגות וקצת

כיבוד קל. ואחר-כך הולכים הביתה לאכול, אחרי כיפור ואחרי חג. אבל בחגים היינו מבקרים את המשפחה, את הדודים ובני הדודים.

ש: חוץ מבית הכנסת וחוץ מ"תלמוד תורה", היה עוד איזה מקום מרכזי איפה שכולם היו באים? קהילה או משהו כזה?

ת: כן, היה בית הכנסת הגדול. היה בית כנסת גדול בעיר שלנו.

ש: אבל איזה מקום כמו מתנ"ס או משהו כזה?

ת: לא, לא היה לנו. היה לנו של הספורט. לספורט היו הרבה מקומות. היה אצטדיון גדול עם מקומות והיה אולם גדול. אם יש יום הולדת של ספורטאי עושים לו שם יום הולדת. היינו יותר ממאה חמשיים חברי שם. היו שם יהודים, ערבים, צרפתים, איטלקים, ספרדים. יש כל מיני, לא רק יהודים שמה. כולם ביחד.

ש: היו איזה תנועות נוער?

ת: היה "בית"ר", היה גם כן קרן קיימת.

ש: קרן קיימת זו לא תנועה. קרן קיימת זה לקחת כסף בשביל ארץ ישראל.

ת: נכון, אבל זה היה כמו תנועה שמה. חלק שהיו בקרן קיימת, חלק בבית"ר, יש חלק רביזיוניסטים.

ש: אולי אתה מתכוון ל"תכלת לבן"?

ת: "תכלת לבן" גם כן היה לנו. אני זוכר טוב מאוד. פעם אנחנו היינו בסקאוטינג. לבשנו כחול לבן את המטפחת הזאת, ועשינו אוהלים. היינו בני ארבע-עשרה – חמש-עשרה, עם מדריכים והכל. היינו מסודרים יפה. עשינו גם תיאטרון של פורים, של מרדכי ואסתר. עשינו את אחשוורוש. היה יפה מאוד.

בפסח גם כן כשבני ישראל יצאו ממצרים. הייתה מסיבה. באו אנשים גדולים מאירופה ואמרו: אנחנו היינו בערים אחרות (לא רק בעיר שלנו עשו, אני הייתי קטן) ולא ראינו דבר כזה. תיאטרון אמיתי-אמיתי. היה טוב מאוד. הצליחו הרבה רק של אחשוורוש, של פורים, של מלכת אסתר ומרדכי. תיאטרון היה שם.

ש: הזכרת קודם את קרן קיימת. עשיתם גם התרמה בשביל קרן קיימת?

ת: כן, התרמה. היה בא אחד ושאל: אתם רוצים לקנות עצים ואדמות? קנינו. אבל איפה האדמות ואיפה העצים? מי יודע איפה הם? לקחו את הכסף. וסבא אמר: אני קונה שלשים עצים שיהיו זיכרון. הוא קנה. הסבא השני שלי גם כן קנה. היה לי סבא שהוא היה מקבל בבית שלו כל מיני אזרחים שבאים. אם תלמיד חכם בא מירושלים, בא לבקר בעיר שלנו, כל פעם באו לבקש תרומה. באו אליו הביתה, הקהילה סידרה את זה. הוא היה תלמיד חכם הסבא שלי, פייטן גדול היה, היה לו לב טוב. הוא היה סגן ראש הקהילה היהודית. הוא היה אחד מ... שזה קומיטה. הוא עשה את היסודות של "תלמוד תורה" ב-1881. זה התאריך שבו בנו את "תלמוד תורה" בעיר שלנו. הוא עשה את היסודות של רבי חמוס חדד, הוא עשה את היסוד, ומרדכי קרילה, ביחד, הוא היה גזבר גם כן. הם מינו אותו לעשות את היסודות של "תלמוד תורה" בעיר שלנו.

ש: מה אתה הכי אהבת לעשות?

ת: כשהייתי צעיר אהבתי ללמוד. למדתי עד כיתה שמינית. זה בגרות קטנה. אחר-כך לא הייתה לנו אפשרות. אבא שלי לא הייתה לו אפשרות שאנחנו יכולים ללמוד. לא למדנו. למדנו מקצוע. למדתי מקצוע סנדלר. זה מקצוע טוב, והייתי הסנדלר הכי טוב בעיר. קודם כל הייתי בעיר הגדולה תוניס, הייתי שם שלוש שנים אצל דודה שלי. שמה למדתי את המקצוע. למדתי בעיר שלי, ושמה למדתי עוד, מה שצריך. למדתי טוב את המקצוע. כשחזרתי לעיר פתחתי חנות. הייתי הסנדלר הכי טוב בעיר. כל הגדולים בעיר היו עומדים אצלי. נגיד, הפאשה, האנשים הגדולים, הקומיסר, הז'נדרמרי, האנשים הגדולים בעיר. לא היה לי זמן אפילו לדבר, כל-כך הרבה עבודה הייתה לי.

היו לי פועלים, היו לי מכונות. עשיתי נעליים הכי טוב. הייתי בא הביתה, מודד לכל המשפחה. אז בזמן הזה לא היו חנויות שקנו בהן נעליים. היו קונים לפי מידה. כל אחד הולך לסנדלר ומודדים לו את הרגליים בדיוק מה שהוא צריך. אני בגיל עשרים ושלוש פתחתי חנות, עד גיל עשרים ושש. כשהגרמנים באו לתוניס הייתי בן עשרים.

ש: שם הייתה השפעה צרפתית. אז דיברתם בבית צרפתית?
ת: דיברנו ערבית וצרפתית בבית. אנחנו עכשיו בבית שלנו פה מדברים צרפתית. אשתי יש לה אזרחות צרפתית.

ש: איך זה היה שם? זו הייתה שכונה יהודית?
ת: לא, לא. ברחוב שלנו, איפה שאנחנו גרנו, בהתחלה גרנו עם עוד שני שכנים יהודים. אח רכך עברנו לבית אחר. היה שכן יהודי למעלה, בסוף היהודי למעלה עזב ובעל הבית הערבי בא לגור שם. היו לנו יחסים טובים מאוד והיו לנו חיים טובים מאוד. הוא היה מביא הרבה פירות למשפחה שלו. לפני שהוא נכנס לבית שלו, היה מביא קודם לבית שלנו. הוא היה אומר לאמא שלי: אתם משפחה גדולה, יש לכם הרבה ילדים, קחי קצת פירות לילדים.

אנחנו היינו מכבדים אותם בחגים. נותנים להם את המצות, אוכל שלנו, נותנים להם מהאוכל שלנו קצת. והם מביאים לנו פירות, כי הם ידעו שאנחנו לא אוכלים את האוכל שלהם שהוא לא כשר. הם היו מביאים לנו פירות ודברים אחרים. היו לנו יחסים טובים מאוד עם הערבים. טובים, טובים מאוד. כמו יהודים בדיוק אותו דבר. אם היה חסר לי כסף, אני אומר לו: בבקשה, אני רוצה אלף פרנק. ואבא שלי אף פעם לא ביקש ממנו שכר דירה, אף פעם בחיים שלו. הוא לא ביקש. כי אבא שלו כתב לו, אמר לו לא לבקש ממנו שום שכר דירה. אם הוא יביא כסף – תיקח. אם לא יביא – אל תיקח. ככה היה אצלם. אם היה לב טוב – לב טוב. היו לו חמש בנות. כל הבנות שלו היו למטה עם האחיות שלי. כל הזמן היות תופרות, רוקמות. אמא שלי לימדה אותן כל מיני דברים. כל הזמן הן היו למטה ליד האחיות שלי. אנחנו לא היינו כל היום בבית.

ש: עם ערבים הסתדרתם. גם עם יהודים הסתדרתם? האם היו עשירים ועניים? האם היו דתיים ולא דתיים?

ת: כל היהודים בתוניס, רוב היהודים היו מסורתיים. כולם, בלי יוצא מהכלל. אין אחד שלא הלך לבית כנסת, אין אחד שאין לו כיפה בכיס. כולם בלי יוצא מהכלל, יום כיפור זה יום כיפור, ראש השנה זה ראש השנה, פסח זה פסח, שבת זה שבת. יש אנשים שאכלו אולי ביום כיפור, אבל בסתר, לא הראו. היו עניים והיו עשירים. בעיר שלנו ראש הקהילה היה חכם. הוא עשה הכל בשביל העניים שיהיה להם אתו דבר בשבת ובחג. לא היה חסר לנו כלום. מי שאין לו אפשרות הוא בא לרשום כמה נפשות, והוא נותן להם. בפסח למשל נתן סוכר, קפה, תה. הייתה חנות של הקהילה, של מצות, נותנים לו פתק, הולך לקנות בשר. הכל מה שצריך בשביל פסח. שמונה ימים היה שם פסח. היה מקבל לשמונה נפשות, כמה שצריך הוא מקבל. והיהודים העשירים היו בפורים יוצאים שניים מהקהילה, עושים סיבוב בעיר אצל העשירים. כל אחד תורם, אחד אלף פרנק, אחד חמישה פרנק, אחד-עשרה פרנק. כל אחד לפי היכולת שלו.

ש: האם היה מורגש שיש יהודים בעיר? הנוכחות של היהודים הייתה מורגשת?
ת: מורגשת הרבה.

ש: איך?
ת: אנחנו היינו כמעט חמשת אלפים יהודים שם בעיר. היו אולי שמונים – תשעים אלף ערבים, ועוד עשרת אלפים צרפתים ואיטלקים. הכל הכל אולי זה מאה ועשרה, מאה ועשרים אלף. זו הייתה עיר משגשגת. היהודים היה הכל ביד שלהם. הבנקים היו יהודים.

ש: מאה אלף אחרים, וחמשת אלפים יהודים, והכל היה בידיים שלהם?
 ת: הכל בידי היהודים. כל המחסנים הגדולים של העיר היו בידי היהודים. כל החנויות הגדולות, הבזארים של הבגדים ושל דברים, אנשים מביאים מחו"ל דברים – הכל של היהודים. רוב בתי הקפה היו של היהודים. יש גם של ערבים, אבל לא הרבה. הרופאים היו יהודים. בכל תוניס היו כמעט שש מאות רופאים ופרופסורים. בכל עיר היו כמה רופאים יהודים. היו הרבה עורכי דין יהודים.

ש: בנקים גם כן?
 ת: רוב הבנקים היו היהודים עובדים שם. אני רוצה להסביר לך משהו. פעם היה בנק "בנק דה פרנס". רצו לפתוח בעיר שלנו. בא ראש העיר, הפאשה של הערבים ואמר: אנחנו צריכים שלושים אנשים בשביל הבנק. בסדר. אבל צריך לעשות בחינות. הלכו שלושים יהודים והלכו ארבעים – חמישים ערבים וצרפתים ואיטלקים. שלושים היהודים, כולם הצליחו להיות בבנק. קיבלו נקודות יותר מכל האחרים. ראש העיר, הפאשה הערבי הוא אמר: איך יכול להיות דבר כזה? זו העיר שלנו ואתם כולם יהודים? אתם תהיו חמישה-עשר, וחמישה-עשר נתן לערבים ולצרפתים. אמרו: בסדר. חילקו להם בלי בחינות. הראשונים נתנו להם לערבים. כי זה לא נעים להם שבבנק יהיו כולם יהודים. בבחינה כל היהודים הצליחו. אנחנו היינו מלומדים היהודים.

ש: היהודים היו מקובלים? נתנו לכם כבוד?
 ת: נתנו לנו כבוד, הרבה כבוד. היה לנו רב אחד, ז"ל, היו קוראים לו רבי נתן אוזן. הרב הזה מתי שהוא הלך ברחוב, יש לנו בעיר מרכז עם בית קפה של כל הגדולים והעשירים בעיר. אנחנו לא היינו הולכים לשם. רק אנשים מכובדים, כמו ז'נדרמרי, הפאשה, ראש העיר, סגן ראש העיר, עורכי דין ורופאים, הם הולכים לשם. יש להם שם חודשי, משלמים פעם בחודש. זה מקום בשבילם לשבת שם, זה מקום יפה ומכובד. כשהרב הזה רבי נתן אוזן עבר בעיר שם, המקום הזה היה על הכביש מהצד השני. יש כביש שיש שם תחבורה והכל. הרב עבר לצד השני. כל האנשים, ערבים, יהודים, צרפתים ואיטלקים, כולם רצו ככה ועוברים את הכביש בשביל נשק את היד של הרב הזה. כל-כך היה כבוד. הוא היה כמו מלאך, הרב הזה. הוא נפטר, הוא ביקש את הגשם והוא נפטר בגלל שביקש את הגשם, הרב הזה.

ש: כלומר, תפילת הגשם?
 ת: כן, תפילת הגשם. הפאשה הגדול של העיר, ערבי, בא לרב ואמר: אדוני, אנחנו כבר שנה שנייה שהכל יבש, ואנשים מתים, אין להם מה לאכול. אין חיטה, אין שעורה, אין כלום ושום דבר. וכל מה שאנחנו זורעים, הכל הולך לאיבוד. אין לנו טיפת גשם. הרב אמר לו: רק כשייכנס ראש חודש אדר (כמו היום ראש חודש אדר) אחר-כך תבוא ולהגיד לי אם אין גשם, ואחר-כך אנחנו נבקש את הגשם. בא ראש חודש אדר ולא היה גשם. בא אמר לו: אדוני, אתה הבטחת לנו. הוא אמר: בסדר. ביום חמישי בא השליח של הרב, הלך ממקום למקום, ובעיר אמרו: ביום חמישי בשמונה בבוקר כל הקהל יבוא לביתה כנסת. היינו כולם, ואני הייתי איתם. אני הייתי קטן, זה היה בשנת 1935. באנו לבית הכנסת וכמעט כל העיר באה לשם. הרב אמר: אתם יודעים שאנחנו חייבים ללכת לבית קברות. בבית הקברות היה קבור הרב רבי יעקב שלמה מהעיר נאבל, שכל שנה היינו הולכים לבקר אותו. הייתה הילולה על יד הקבר שלו. הרב הוציא את ספר התורה והתחיל להתפלל ולהתפלל. לקחו את ספר התורה ביד ויצאו לרחובות. עד שהגענו לבית הקברות. בבית הקברות הלכנו לרב הזה, הרב התפלל וכל הקהל, אתה רואה, היו שם אולי חמש מאות איש. התפלל, התפלל. ואנחנו אומרים: אנחנו נחזר בחזרה. היה כבר ערב. יצאנו בערך בשתיים וחצי – שלוש, עד שהגענו לשם, עד שחזרנו. אנחנו חזרנו,

השמיים נפתחו, הגשם התחיל לרדת. איזה גשם, מבול היה, גשם שאין איפה להיכנס מפניו.

הגענו הביתה כולנו רטובים. הגענו הביתה. היה יום שישי, שבת כרגיל. הרב בא לבית הכנסת בבוקר ובערב. במוצאי שבת בשעה אחת-עשרה בליל ההוא אמר לאשתו: אני לא כל-כך מרגיש טוב, אולי תעשי לי קצת תה. הרב הלך נפטר באותו הערב. הוא ביקש את הגשם ועוד חי יומיים. ביום ראשון הייתה הלוויה שלו. מה זה לוויה, הייתה לוויה של הרב הזה שאנחנו לא ראינו כזאת לוויה. מאה אלף אנשים באו, קטנים גדולים, כולם. אין מקום ברחוב לעבור. הוא הביא את הגשם. הערבים היו מבסוטים, הכל היה שמח, והכל הסתדר. אני אומר, היו לנו רבנים גדולים שם בתוניס. הרוב, תשעים ותשעה אחוז היו דתיים. זאת אומרת, מה שעשה אבא - הילד גם עושה.

ש: לפני באו הגרמנים אליכם, האם אתם ידעתם מה קורה באירופה?

ת: כן. אנחנו שמענו שב-1939 בספטמבר התחילה מלחמה. אנחנו שמענו. היה כתוב בעיתונים שהגרמנים נכנסו לפולניה ושרפו את בתי הכנסת של היהודים, שרפו את היהודים ולקחו אותם לגטו. שמענו, הכל שמענו. עכשיו היה לנו אפילו יום אחד שעשינו יום צום גם כן בשבילם, בעיר שלנו, בכל הערים בתוניס.

אנחנו שמענו גם כן על יהודי בארץ שהאנגלים תלו אותו, על דב גרונר. שמענו על זה גם כן ועשינו יום צום בשבילו. וכל העיר הייתה מזועזעת בשבילו, בשביל דב גרונר. שמענו, שמענו הרבה, על כל מה שהיה באירופה, כל ערב היינו שומעים ב-ב.י.ס.י. שומעים מאנגליה. שמענו הכל מה שקרה באירופה. שמענו גם כן על הגרמנים שנכנסו לצרפת, לפריס, ולקחו חצי מצרפת, ואחר-כך וישי והגנרל פטה עשה נגד היהודים. גם את יהודי צרפת הגרמנים לקחו. שמענו הכל.

ש: מתי זה התחיל אצלכם?

ת: אצלנו זה התחיל ב-1942.

ש: לפני שנכנסו הגרמנים, האם אתם הרגשתם?

ת: לא. כל הזמן שמענו שאומרים על ידינו שהגרמנים נכנסו לאל-עלמין, אחר-כך יצאו, אחר-כך הם היו בטריפולי ובנגאזי. אנחנו כל הזמן שמענו. פעם אחת היהודים בבנגאזי ובטריפולי, היהודים שהייתה להם אזרחות תוניסאית, שלחו אותם לתוניס אלינו. אנחנו קיבלנו אותם. אני הייתי בזמן הזה בתוניס, עבדתי שם ועזרתי להם הרבה, ליהודי טריפולי שבאו לתוניס, עוד לפני המלחמה, לפני שהגרמנים באו לתוניס. מה קרה בדיוק? האמריקאים ירדו בצפון אפריקה, במרוקו ובאלג'יריה. מה עשו הגרמנים - ירדו בתוניס כדי שלא יתנו לאמריקאים להיכנס לתוניס וככה התחילו בתוניס לאט-לאט.

ש: מה התחילו?

ת: קודם כל באו לדואר הגדול בתוניס. אני הייתי בתוניס בזמן הזה. אני ראיתי שהגרמנים לקחו את הדואר, לקחו את המקומות הגדולים, לקחו את הבתים. אפילו הבית של אשתי שהיו גרים בוילה בעיר שלנו, לקחו את הבית שלהם.

ש: מה זאת אומרת לקחו? נכנסו לגור בפנים?

ת: כן, גרו בפנים. היו שם אנשים שגרו בשכר דירה, הוציאו אותם, והם גרו שם. כל מקום שהיה טוב להם - הם לקחו.

ש: ומה עם אלה שהיו בבית? ת: הם הלכו למקום אחר.

ש: נתנו להם? ת: לא נתנו להם.

ש: **היו איזה חוקים נגד היהודים כשבאו הגרמנים?**

ת: החוק הראשון היה שצריכים לענוד את הטלאי. הוא היה בצבע לבן עם מגן דוד כחול. מהיום הראשון שהם באו הם עשו, בכל מקום היה כתוב: כל יהודי בן שמונה-עשר עד חמישים וחמישים, מחר בבוקר יבוא לאצטדיון.

היה לנו אצטדיון גדול, וכולם היו באצטדיון, כל הבחורים. לאצטדיון בא מפקד גרמני ושאל מי יודע את השפה הגרמנית. היה אחד בן דוד שלי, קוראים לו יוסף גז, הוא היה מתרגם מגרמנית לצרפתית. פעם אחת הוא היה חולה, בשווייץ, ושמה הוא למד את השפה. היה שם שנה וחצי בבית חולים, ושמה הוא למד את השפה הגרמנית. וזה היה לטובה, שלא היה צריך מתרגם אחר, הוא תרגם לנו כל מה שאמרו הגרמנים. מה שמבקשים הוא היה מתרגם. לקהילה היהודית היה משרד גדול שמה, והיו להם שנים-עשר או חמישה-עשר איש...

היינו באצטדיון. המפקד הגרמני אמר לנו ככה: אנחנו לא מבקשים מכם שום דבר, רק לעמוד. למה? המלך של העיר שהיה בתוניס שמה, הוא אמר לו: אנחנו לא רוצים שאתה תיקח אף אחד למקום אחד ולמדינה אחרת, הכל בתוניס. אתה רוצה שיעבדו – יעבדו, אתה רוצה מעיר לעיר – לא איכפת לי. אבל לקחת אותם לגרמניה או לאיטליה או לאיזה מקום – לא בא בחשבון. אני לא מסכים, זה אזרחים שלי, אני רוצה בכבוד. אם אתה רוצה שיעבדו – הם יעבדו איפה שאתם רוצים. הוא אמר: כבסדר. הוא לא רצה שייקחו אותנו לגרמניה ולאיטליה ולמקומות אחרים.

בהתחלה היינו שמה. היינו כל בוקר יוצאים מהבית ובאים לאצטדיון. היו עומדים שם אוטומובילים. היינו שש מאות או חמש מאות איש. היינו עומדים בתור, ארבעים - ארבעים וחמישה אנשים. כל אחד לוקח קצת אוכל איתו. והולכים. לאן הולכים – כחמישה-עשרה קילומטר לעיר שקוראים לה חמאמת (HAMMAMET). חמאמת זו עיר תוניסאית, עיר יפה, עיר על יד הים. אנחנו גם כן על יד הים. מהעיר הזאת עד לעיר שלנו, אנחנו היהודים עשינו את כל החוף. אנחנו בנינו עמודים של ברזל, עם חוטי תיל, ושם הם שמו מוקשים. אפילו אנחנו למדנו איך שמים מוקשים. היינו שמים מוקשים לאורך ארבעה-עשר קילומטר. אנחנו היהודים עשינו את העבודה הזו.

ש: זה היה מסוכן.

ת: מסוכן, עבודה מסוכנת. עשינו שורה אחת, שנייה ושלישית. לא שורה אחת, שלוש שורות עשינו. ולא קרה שום דבר. אבל מה, לא היו פותחים, הכל היה סגור. אחר-כך, מומחים גרמנים עוברים ופותחים. מי שעובר – גמרנו, הולך.

ש: אתם רק שמתם אותם סגורים?

ת: סגורים. אחר-כך באו גרמנים מומחים. הם אמרו לנו איך לעשות, הם לא רצו שום בעיות. אנחנו עשינו את החפירות, מביאים ארגזים – ארגזים. לכל האורך אנחנו לוקחים ושמים, כל מטר - מטר וחצי או כל שני מטר, שמים אחד, לפי הצורך, לפי התוכנית שלהם.

ש: כלומר, עשיתם שדה מוקשים?

ת: שלוש שורות של מוקשים. שורה ראשונה, אחרי שלושים – ארבעים מטר עשינו עוד שורה, ועשינו עוד שורה. ואחר-כך עמדות של תותחים, גם את זה אנחנו עשינו מבטון. עשינו עבודה קשה מאוד, קשה מאוד.

ש: האם רק יהודים עבדו בעבודה הזאת?

ת: רק יהודים. עבדנו בעבודה הזאת כשלושה חודשים. כשגמרנו הכל באו ואמרו: אנחנו רוצים את כל הצעירים, שלוש מאות צעירים, רוצים לקחת אותם למנזל-טאמים (MENZEL-YAMIME) שם יש להם שדה תעופה, זה שישים קילומטר מהעיר שלנו. אנחנו בנינו להם את כל שדה התעופה הזה, אנחנו היהודים. היו לנו בנאים, היו לנו כאלה שעושים בטון, בונקרים. הכל הכל, עשינו להם הכל, כל עמדה ועמדה אנחנו

היהודים עשינו. אבל מה, יש גם כן ערבים וצרפתים שעושים משהו אחר, עבודות אחרות. אנחנו העבודה שלנו הייתה ככה: באים אווירונים מסיציליה ומאיטליה, אנחנו מורידים את כל הנשק. אנחנו עשינו להם מחסנים מתחת לאדמה, חפרנו, חפרנו ועשינו שם הכל, ושמו שם את כל התחמושת והכל שמה. כל שעה בא אווירון לשם. האווירון בא, המנוע עובד, ואנחנו מורידים את הנשק, מורידים מהר, כל שני אנשים מורידים שני ארגזים, שמים על הבלוקד והוא לוקח אותם לשם. חלק מורידים פה, חלק פה, חלק שם.

היו שלוש מאות יהודים שם. אבל היינו עוד צעירים, היינו בריאים וחזקים ועבדנו. מי שלא יכול היה לעבוד. הרבה לא יכלו לעבוד, ועזרנו להם. למשל, שדה התעופה היה על הר, יש עליה גדולה עד שמגיעים לשם. שם עשו עמדות. היה מקום כמו עמק, אבל צריכים לעלות לשם. לפעמים צריך לקחת חוטי תיל, לקחת שתי חבילות תיל של שמונים קילו לעלות למעלה. עד שמגיעים לשם זה מאתיים מטר, לעלות על ההר. הרבה לא יכלו.

מה עשינו אנחנו הצעירים? הגענו לשם, שמנו את החבילות, ירדנו למטה ועזרנו לאנשים שהם אפילו חצי דרך לא עשו עוד. לקחנו מהם והמשכנו לעלות למעלה, עוזרים להם. על זה קיבלנו ברכה מהרב. הרב אמר: שכל החיים שלכם יהיה לכם רק אור בין העיניים, אתם עשיתם ליהודים שלנו אור בין העיניים, שאם לא הגרמני עם הרובה ביד שלו יכול לעשות לו משהו, אם הוא לא יכול ללכת, אין לו כוח. היו אנשים שהיו עייפים. יש אנשים שאין להם כוח לרוץ. אנחנו היינו צעירים ועשינו את העבודה.

ש: כלומר, כל בוקר הייתם באים לאצטדיון ומשם היו לוקחים אתכם במכוניות?
ת: כן. זה נמשך שלושה חודשים. כשהיינו בשדה התעופה במנזל-טאמים זה לא היה ככה. ישנו שמה. נתנו לנו רפתות. היהודים שלנו היו עשירים, היו להם רפתות שם. היו שם בתים ישנים, מקום של פרות, של סוסים ושל כבשים. היהודים העשירים שם היה להם רכוש גדול בעיר הזאת מנזל-טאמים. הם נתנו לנו מקום שהלכנו לישון שם, ברפתות האלה, על הקש ישנו. שלושה חודשים וחצי ישנו שם. העבודה הייתה קשה.
כל יום בא ואוורונים של האמריקאים להפציץ בדיוק בשתיים-עשרה בצהריים.
כל יום אתה רואה רגליים, ידיים. היה יום שישי אחד שהיה יום קשה, קשה מאוד. מהבוקר התחילו האמריקאים, אחר-כך באו האנגלים. הפצצות, הפצצות בלי סוף. איזה שישים או שבעים אנשים נהרגו והיו כמאתיים פצועים. אבל לנו לא קרה שום דבר. אנחנו היינו בפינה אחרת לגמרי, במקום אחר.

ש: **מי נהרגו?**
ת: ערבים וצרפתים וגרמנים גם כן, חיילים גרמניים נהרגו.

ש: כשאתם יצאתם לשדה התעופה, האם רשמו אתכם באיזה מקום?
ת: כן, הוא, הגרמני הזה, הקומנדטור. כל יום יש לו רשימה ביד, כל בוקר הוא חייב לעבוד על כל השמות. שם אחרי שם. היינו עומדים שם בתור, ארבעה אנשים ביחד, תור ארוך. מי שקרואים את השם שלו הוא הולך לצד השני. משם באים אוטומובילים ולוקחים אותנו לשדה התעופה. זה היה שלושה – ארבעה קילומטרים מהעיר מנזל-טאמים לשדה התעופה. יורדים למטה ועולים למעלה על ההר.

ש: איך התייחסו הקומיסר אליכם?
ת: היהודים התייחסו יוצא מהכלל. הם נתנו לנו סיגריות כל יום. היו סיגריות עם כרטיסים. הייתה חלוקה שמה, לא היה חופשי. נתנו לנו אוכל. היהודים חשבו עלינו. נתנו לנו חצי לחם או שליש לחם, אני לא זוכר בדיוק. נתנו לנו דג מלוח אחד וביצה כל יום. בערב היו עושים לנו קצת מרק, מרק משום דבר, רק ירקות, כל מיני ירקות. כל אחד בא ולקח צלחת, זה הכל.

כשהיינו בחמאמת שמה, אמרו לנו יום אחד שהגדולים של הגרמנים באים. אני הייתי במטבח. היינו עוזרים ליהודים, היינו במטבח. אני הייתי במטבח עוזר טבח. אני יודע לבשל כמעט הכל.

אמרו שבא **מרשל רומל, ומרשל של חיל האוויר שלהם ועוד גנרלים, כשנים-עשר גנרלים ומרשלים גדולים. ואני נתתי להם לאכול.** הוא ישב על יד השולחן ואחר-כך הוא קם ואמר למפקד הגדול של המטבח: מי זה האנשים האלה? הוא אמר: יהודים. הוא אמר: תגיד להם שישבו לאכול קודם. ישבנו על יד השולחן טעמנו מהאוכל. כל אחד לקח קצת אוכל, קצת ירקות, ואכלנו. אחרי שאכלנו, לקחנו צלחות, ניקינו את השולחן והם ישבו. ואנחנו הגשנו להם את האוכל, לכל הגדולים האלה. אחר-כך ידענו שזה המרשל רומל. בהתחלה לא ידענו. אחרי שראינו את התמונות, ידענו שזה היה המרשל רומל. ראיתי אותו כמו שאני רואה אותך, בדיוק.

ש: **כלומר, הייתם צריכים לטעום מהאוכל כדי שזה לא יהיה מורעל?**
ת: כן. פחדו שאנחנו כמו היהודים באירופה, היה לו חשד שנעשה לו משהו רע.

ש: פעם סיפר לי מישו, לא מהעיר שלך, מתוניס, שגם הם הלכו לעבוד. הוא סיפר לי שאצלם המשפחות קיבלו מהקהילה קצת תמיכה.

ת: אבא שלי, למשל, בגלל שלא היה לו עבודה ולא שום דבר, הוא הלך ורשם שמה. כל אחד שהייתה לו אפשרות הוא הלך להירשם. וכל יום שישי היה שליח מביא לו לבית כסף בשביל כל השבוע. מי משלם את זה – היהודים העשירים שנתנו כסף לאנשים שאין להם אפשרות.

ש: כלומר, מכיוון שאתה מפרנס את המשפחה, ואתה הולך לעבוד, אתה לא יכול לפרנס את המשפחה, אז היהודים שילמו?

ת: אפילו משפחה שיש מישו שמפרנס, נתנו להם. נתנו הכל ליהודים. לא היה אחד שהיה חסר לו משהו. הרב והקהילה אמרו ליהודים העשירים, עשו להם אסיפה בזמן הגרמנים ואמרו: כל מה שיש לכם, כל העושר שלכם לא שווה כלום, הגרמנים אם ישבו כאן – הכל ייקחו לכם. מה יהיה הסוף? יותר טוב שתיתנו לאחים שלכם המסכנים שאין להם מה לאכול. הם אמרו: אנחנו מוכנים לתת.

כשהיינו עובדים בחמאמת, יום אחד שתי אוניות של הגרמנים טבעו בים. זה היה בהתחלת ינואר 1943, אולי 1 או 2 לינואר 1943. פתאום אנחנו קמנו בבוקר, באנו לעבודה ואומרים: לא הולכים לאף מקום. הולכים למקום שבעה קילומטר מהעיר שלנו, על ידי הים, שתי אוניות הוטבעו בים, ויש כאלפים חביות נפט ובנזין שמה, חייבים להוציא אותן מהים החוצה. הוא אמר: כל מי שיודע לשחות בים. היינו שבעה יהודים שהיינו טובים בשחייה, מכל הפועלים. אני הייתי אחד מהם, הייתי הכי טוב. הלכנו לשם לים, לבשנו בגד ים. היה רופא אחד שקוראים לו רופא שמאמה, הוא אמר: תמרחו קצת שמן ונפט על הגוף שלכם, למה קר מאוד, שהמים לא ייכנסו לריאות שלכם. מרחנו את כל הגוף בשמן ונפט ונכנסנו למים. הוצאנו את כל החביות האלה, את כולן הוצאנו.

ש: לא הבנתי למה היה צריך למרוח?

ת: כדי לא להתקרר, כדי שלא לקבל מחלת ריאות. זה רופא אמר לנו, רופא גדול שהיה בעיר שלנו. לקחו אותנו באונייה קטנה. הגענו למקום. היינו מלמעלה יורדים למים, שבעה – שמונה מטר. הוצאנו את החביות למעלה, ואנחנו שתיים – שלוש מעלים למעלה. לא נשארה חבית אחת. אלפים של חביות אנחנו הוצאנו. אחר-כך היו שם עוד אנשים על שפת הים, קצת בתוך המים, והם לקחו את החביות והוציאו החוצה. והגרמנים לקחו את החביות. לא היה להם בנזין למלחמה, היה חסר להם. שתי אוניות באו לעיר שלנו ואנחנו עשינו את הפעולה הזאת.

במאי 1943 האנגלים נכנסו לתוניס, ולנמל נכנסו ביום שלישי.

ביום שני בבוקר באו שני קצינים גבוהים, שני קומנדטורים גרמנים גדולים, באו לקומיטה של היהודים. הם אמרו: היום אנחנו מבקשים חמישים מיליון פרנק ורוצים שלוש מאות מיטות ורוצים זה ורוצים זה. הקהילה היהודית אמרה: כל הבנקים סגורים, מאיפה נביא לכם כסף? הם אמרו: עד מחר בבוקר בתשע, אם עד מחר בתשעה לא יהיה – אנחנו לוקחים אתכם כולם לעשות מה שאנחנו רוצים. זה הגרמנים אמרו להם. היהודים לקחו ללב שלהם, מה יעשו? הלכו לגדולים של הערבים בעיר שלנו. סיפרו להם את כל הסיפור. הם אמרו: כמה כסף שאתם רוצים – אנחנו ניתן לכם. את החמישים מיליון פרנק נתנו להם, והיהודים נתנו להם ערבות של הבתים שלהם. יש להם רכוש. נתנו להם כמה דברים של הרכוש, שיהיה להם. על מה לתת להם את הכסף. לקחו את הכסף, חמישים מיליון, הכינו את הכסף, הכינו את המיטות.

ביום שלישי בבוקר בתשע האנגלים נכנסו לעיר שלנו, והגרמנים האלה לא באו לוועד. לא לקחו את הכסף ולא שום דבר. אחרי שעתיים וחצי אנשי הקומנדטורה באו עם תלבושת של אנגלים ואמרו: אנחנו אנגלים, לא גרמנים, ואנחנו אמרנו לכם שמחר בתשע האנגלים ייכנסו לפה, אתם לא הבנתם, אנחנו אמרנו כסף – כסף. תחזירו את הכסף לערבים. **ושלושה ימים ושלושה לילות של צהלה ושמחה, כמו שהיה בשושן הבירה בזמן מרדכי ואסתר**, היה לנו אותו דבר, שלושה ימים. בכל בית פתחו שולחנות, הייתה שמח הגדולה, היהודים והערבים. אף אחד לא היה בחוץ בעיר, רק יהודים היו. בכל בית שותים ואוכלים ושמחה. שלושה ימים ושלושה לילות הייתה שמחה גדולה.

ש: **זה היה במאי 1943?**

ת: 1943. עכשיו אני רוצה להגיד לך שני דברים שאני זוכר. היום שנכנסו האנגלים והיום שבו באנו לארץ, זה היו ימים שמחים, אותו הדבר.

ש: זה מאוד מעניין מה שסיפרת על היחס של הערבים, איך שהם בעצם עזרו לכם.
ת: לא, בזמן הגרמנים לא כל-כך עזרו. בזמן הגרמנים חלק מהערבים אמרו שהגרמנים יצליחו. הם היו לטובתם, לא לטובתנו. הערבים בכפרים היו לא כל-כך טובים, אבל בערים הם היו בסדר, היו טובים איתנו. אנחנו היינו כל ערב יושבים בעיר, עד אחת בלילה. אנחנו היהודים הצעירים היה הכל ביד שלנו, כל דבר. אנחנו הכרנו את כולם.

ש: **הגרמנים היו שם זמן יחסית קצר?**

ת: כמעט שבעה חודשים, **שישה חודשים וחצי**.

ש: איך התייחסתם לזה שלקחו אתכם כמו עבדים בעצם?

ת: לא הייתה לנו ברירה.

ש: פשוט עשיתם את זה?

ת: אם תגיד לא, הוא יכול לעשות מה שהוא רוצה. אנחנו לא יודעים שום דבר.

ש: איך הם התייחסו לאזרחים? לבנות, לנשים, לזקנים, לילדים?

ת: לא, הבנות לא יצאו כמעט בחוץ. **מי שהיה יוצא היה לובש את הטלאי**. בנים, בנות, אבא, אמא, כולם היו לובשים. אבל לא היו יוצאים הרבה. בעיר ראו כמה אנשים, בזמן הגרמנים לא היו. היה מלא מלא גרמנים בעיר ואיטלקים, מלא מלא. כל העיר הייתה מלאה בהם. כל מי שבא לשוק, כולם לובשים.

ש: פחדתם מהם?

ת: עשינו חשבון, מי יודע. אנחנו שמענו שבאירופה היו בעיות, לקחו את היהודים, שרפו להם בתי כנסת ועשו להם ככה, לקחו את הילדים.

ש: אבל לא עשו משהו לאוכלוסייה? לא שמו אותם יחד בגטו?
 ת: לא, לא, לא. אבל הם חשבו לעשות משהו. בנו שם איזה מקום. אחר-כך כשנגמרה המלחמה ונגמר הכל, כשלושה-עשר קילומטר מהעיר תוניס, **הם עשו מקום כמו תאי גזים שעשו באירופה. הם עש ומשהו, התחילו לבנות משהו, אבל מה, לא הספיקו, הזמן לא הספיק להם.**

ש: אז כשהגרמנים והאיטלקים הלכו, מה היה אחר-כך? עדיין המלחמה לא נגמרה.
 ת: המלחמה לא נגמרה. אחר-כך באו האמריקאים. האנגלים נכנסו הראשונים, אחריהם האמריקאים. בא גנרל גדול של האמריקאים, הוא היה בעיר שלנו. הוא היה דווקא יהודי, הגנרל הזה. הוא בא אלינו לבית הכנסת והתפלל איתנו בשבת והכל. הוא בא לראש העיר ואמר: מה קרה שאני רואה שבכל מקום יש תור? בשביל לחם, סיגריות, קפה, לכל דבר יש תור. הוא אומר: אין לי במחסנים. הוא אמר: ממחר הכל חופשי. אחר-כך הוא אמר לו: מה איכפת לכם, עוד יומיים האוניות יבואו ויהיה לכם מה לאכול. מה אני אגיד לך מה שהיה, היו שבעה מינים של ריבות. בעיר שלנו היו קופסאות של ריבות. אפילו עוף שלם בתוך קופסה, וכתוב "כשר" מהרבנות בברוקלין. כמה פעמים פתחתי קופסה וראיתי שזה כשר. היו מחסנים מלאים בקמח וחיטה. אתה יכול לקנות, הכל יש. אחרי יומיים לא היה תור, לא היה שום דבר, הכל בשפע, הכל בסדר היה. אחר-כך לאט-לאט, היהודים בעלי האזרחות הצרפתית בעיר שלנו, היו שם הרבה צרפתים, הלכו למלחמה ביחד עם צרפת. תמכו בה. הגרמנים הלכו לאיטליה, הייתה מלחמה באיטליה. באיטליה במקום בשם מונטה-קאסינו הרבה יהודים מהעיר שלנו מתו שם, שנלחמו יחד עם הצרפתים נגד הגרמנים.

ש: מה קרה איתך אחר-כך?
 ת: הייתה לי חנות ופועלים והכל. עד שנת 1948. אני הייתי בעיר הגדולה. ב-1948 בא הרב הראשי של פריס.
 ש: לפני 1948, אני רוצה לשאול אותך. סוף המלחמה אצלכם, גם אתם הרגשתם את הגרמנים ואת המלחמה וכל זה?
 ת: הכל אנחנו שמענו, הכל ראינו. לא הייתה טלוויזיה, אבל ברדיו שמענו הכל מה שמתרחש באירופה, כל מה שקרה בדיוק. כל מה שקרה שמענו אותם אז, משנת 1936 אפילו, מ-1933 כשהיטלר עלה לשלטון.

ש: אז שמעתם שהיטלר עלה לשלטון. אבל ב-1945/6, כשהמלחמה נגמרה באירופה, האם שמעתם ממישהו שראה דברים מה קרה באירופה, במחנות, בהשמדה?
 ת: שמענו שהיו המון מחנות, שהאמריקאים הגיעו למחנה, או הרוסים הגיעו הראשונים, חלק במחנה היו עוד חיים וחלק היו במצב קשה, וחלק לקחו אותם לבתי חולים לבדוק אותם. היו להם מחלות וכל מיני צרות צרורות. חלק קטן מהם הצליח לבוא לארץ, וחלק הלך, מה אפשר לעשות.
 הרבה הלכו במלחמה. שמענו הכל, הכל שמענו. הכל היה כתוב בעיתונים כל יום. ואנחנו היהודים בינינו דיברנו. אנחנו היינו שומעים אצל אחד ערבי צרפתי שהיה לו רדיו. שמענו בי.בי.סי. כל ערב. הלכנו אליו הביתה ושמענו בי.בי.סי., אמרו לנו הכל מה שמתרחש. שמענו שהאנגלים נכנסו לאל-עלמין, ואחר-כך מרשל מונטגומרי, רומל נכנס. פעם זה ופעם זה, ככה הייתה המלחמה. מלחמה גדולה גדולה. והבריגדה של היהודים שיצאו מארץ ישראל גם כן, שמענו עליהם. הם לא היו בתוניס, היו בטריפולי ובבנגאזי, עזרו להם. הם באו ממצרים ונכנסו לטריפולי. היהודים בטריפולי אמרו לנו שהם אמרו להם: תכינו את עצמכם, אין לכם מה לעשות פה.
 אצלנו, הרב הראשי של פריס, הרב ישראל שוורץ, הוא נפטר. הוא היה הרב הראשי של כל צרפת. הוא בא לצפון אפריקה, לכל עיר הוא בא. הוא בא ליהודים להגיד להם: רבותי, זה הזמן, תכינו את עצמכם, אין לכם מה לעשות פה יותר. עוד כמה שנים הם

יִיקָחוּ אֶת הַשְּׁחָרוֹר שֶׁלָּהֶם, תִּהְיֶינָה מְדִינָה מְשֻׁלָּה, וְיִהְיֶה לָכֶם קֶשֶׁה לְצִאתָ. הַצִּרְפִּים פֶּה אֵז אִפְשֵׁר עֲכָשִׁי, יֵשׁ סִכּוּיִים לְצִאת עֲכָשִׁי.

ש: האם הייתה איזו אווירה אחרת? כלומר, הערבים התנהגו לא טוב? אחרי המלחמה אני מתכוונת.

ת: לא, לא היה שום דבר. לפני המלחמה או אחרי המלחמה, הערבים כמו ערבים היו סוחרים איתנו והכל. רק דבר אחד, מתי שאמרו שיש מדינת ישראל, ב-1948, הערבים לא רצו לקנות מהיהודים שום דבר בחנויות היהודים. אני זוכר, אני מכרתי הכל, רציתי לעלות לישראל. ב-1949 באנו לארץ.

יש אנשים שהיו להם חנויות ולא מכרו שום דבר. והג'וינט אמרו: כמה שאתם מרוויחים בשבוע אתם תקבלו כסף. הג'וינט נתן להם כסף כדי להתקיים, לא הייתה להם עבודה. הם אמרו: אל תגידו אף מילה. אף יהודי לא פתח את הפה לערבי לשאול למה הם לא באים לקנות. הערבים דיברו ביניהם לא לקנות אצל היהודים. לא קנו אצל היהודים, לא נכנסו לחנויות בגדים ונעליים, חנויות של כל דבר, בכל מקום. אפילו היו מדברים פחות, ממה שהיה פעם, הידידות. לא רצו להגיד שאנחנו ברוגז.

בא הרב הזה לבית הכנסת הגדול, הייתה אסיפה גדולה. הוא אמר בצרפתית: רבותי, אין לי מה לדבר מילה אחת. כל אחד יכין את הילדים שלו. קודם כל את הנוער. כל הילדים האלה, יש לכם שש מאות ילדים, כולם לשלוח אותם לישראל. אף אחד לא יישאר פה, אין לכם מה לעשות פה. מי שיש לו ארבע הילדים – חמישה ילדים, אני אחראי עליהם. אלוהים יעזור לכם, ילכו לישראל, ילכו לעליית הנוער. וכך היה.

אחרי יומיים, שש מאות ילדים מהעיר שלנו, עשירים, עניים, לא חשוב. אפילו שהאמהות לא רצו, שכנעו אותן וכולם הלכו. כולם הלכו. אפילו שני האחים שלה גם כן באו. הרבה הרבה ילדים באו לארץ. והיו בארץ בעליית הנוער. אחרי עליית הנוער היו בצבא. יש חלק שחזר לחו"ל, ההורים שלו גרו בצרפת ובאירופה. יש חלק שעכשיו הם מבוססים וגרים פה בארץ.

אני הייתי צריך לבוא רווק לארץ. אבל שוב, בעלייה של הסוכנות, שמה כתבו שבתאריך זה וזה אני צריך ללכת. אני הכנתי את המזוודה שלי. אמרו לי שאני צריך להיות באלג'יר. מאלג'יר ניסע לצרפת ומצרפת נבוא לארץ. ביום שלישי בבוקר הייתי צריך לנסוע.

ש: באיזה חודש זה היה?

ת: זה היה באוגוסט 1948. אני הכנתי את המזוודה שלי. אח שלי כבר נסע. אח שלי נסע לפני שקמה מדינת ישראל לצרפת. הוא הלך לשם להכשרה. הוא היה שנה אחת בהכשרה בצרפת. הוא למד חקלאות ולמד הכל. אחר-כך בא להנה וישר לקחו אותו לצבא. יש לי אח שעבד ברכבת ארבעים שנה.

ביום שלישי בבוקר אני צריך לנסוע. ביום שני בלילה קיבלתי טלגרמה מהסוכנות. אמרו לי לא לנסוע, אחר-כך אנחנו נגיד לך מה קרה. לא נסעתי. אמא שלי לקחה את המזוודה, לקחה את הדברים, הלכנו לסוכנות. יש שם משרד בתוניס, משרד גדול. הלכתי לאחד שקוראים לו מרדכי כהן ושאלתי, מה קרה. הוא אמר לי: תשמע, כל הבחורים שהלכו ראשונים, הקבוצה הראשונה, תפסו אותם בגבול. דיברנו עם עורך דין והכל, עכשיו שחררנו אותם ואנחנו לא רוצים לעשות את הדרך דרך אלג'יר. אנחנו נעשה את הדרך מתוניס ישר לצרפת ומצרפת לישראל.

הוא אמר: אני רוצה לתת לך עצה אחרת. אם אתה יכול לחפש בחורה תחתן, יהיו לך זכויות יותר מלרווק, לרווק אין שום זכויות. תתחתן בתוניס. אמרתי לו: זו עצה טובה. חזרתי לבית שלי. היה בן דוד של אשתי, יש לו טקסי, חזרתי איתו. בדרך אמרתי לו ככה וככה אומרים לו. הוא אמר: לא בעיה, על מי אתה חושב? אמרתי: אני רוצה את בת דוד שלך.

ש: אתה הכרת אותה?

ת: אני מכיר אותם כולם, אנחנו מאותה עיר, מכירים. הוא אמר: בסדר. זה היה ביום חמישי. ביום שישי בבוקר הוא הלך לבית שלהם. הוא אמר: יש בחור אחד יהודי שנוסע לישראל, ושמעתי שהלנה רוצה גם כן לישראל. היא רצתה גם כן לישראל. אנחנו נפגיש אותם, נחנן אותם, נעשה להם חתונה פה ושילכו לשלום.

ש: הרבה עשו חתונה פיקטיבית?

ת: כן, חתונה. אמרו: בסדר. במוצאי שבת לקחתי את אבא שלי ואת גיסי, הלכנו לבית שלה. אמרנו: אנחנו באנו לבקש את הבת שלכם. ככה זה נהוג, זה כבוד. דיברנו על חתונה עוד שלושה חודשים, ואחר-כך אנחנו נוסעים לישראל, לא עושים שום דבר. רק מכינים מזוודות ונוסעים לישראל, עולים חדשים. וכך היה בדיוק.

אחרי שלושה חודשים. ב-19 בינואר התחתנו. לקחנו אונייה ונסענו לצרפת. ב-31 במרץ הגענו לארץ. הכל זה מהר מאוד. הגענו לארץ. היא הייתה כבר בהריון כשבאנו לארץ, חודשים ראשונים. באנו לארץ, נולד לנו הבן הראשון, קוראים לו מרדכי. קודם כל נתנו לנו מקום בשער עלייה, על יד חיפה. זה היה מחנה גדול לשם באו כל העולים. אנחנו היינו שם יומיים – שלושה.

לקחו אותנו, לא יודעים, אמרו לנו חיים. באנו לנווה חיים. היינו שם שישה – שבעה חודשים. היה קיץ, היה קשה, לא הייתה עבודה. בהתחלה עבדנו בפרדס. עבדתי גם כן בסנדלרות כמה זמן. היה לנו אוהל, והאוהל שלנו קיבל פרס ראשון בניקיון. כל האנשים היו באים ואומרים: האוהל של משפחת גז הכי נקי והכי טוב. נקי ומסודר. היא סידרה גינה ושפכה כל יום מים שמה. כל-כך חם היה באוהל, היא הייתה מורידה הקצת כדי שייכנס קצת אוויר.

אחרי שבעה חודשים רצו לתת לנו בשכונה פה, לא רצינו, רצינו רעננה. לא היה מקום כל-כך טוב. רצו בירושלים, בלוד, בבתיים לא יפים. בסוף הסכמנו לגבעת אולגה. נתנו לנו חדר אחד ומטבח. פה נולד הבן הראשון, מרדכי, על שם אבא שלי. עשינו לו ברית מילה, עשינו את הפדיון שלו.

בגיל שבעה חודשים הוא חלה, היה קצת חולה. בא רופא. היה לו קצת שלשול. נתן לו תרופות. ביום הראשון, ביום השני הוא אמר: אתם עולים חדשים, אני מציע לכם נעשה לו זריקה, ניקח אותו לבית חולים רמב"ם, יישאר כמה ימים, הכל יהיה בסדר ויחזור הביתה. היינו אני, אשתי, ובן דוד שלי מירושלים שהיה חייל, הוא היה אצלנו בבית ובא איתנו לבית החולים. היינו בבית חולים, לקחנו את הילד. אחרי אולי רבע שעה בא אח ואמר לנו: אתם ההורים שלו? כן. **הילד נפטר**. אמרתי לו: זה לא יכול להיות, אנחנו הבאנו אותו, הוא היה בסדר, עם עיניים פתוחות והכל. הכל בסדר. הוא אמר: לא, הילד נפטר. אמרתי: תן לי אותו. הבן דוד שלי הוא התווכח איתו: תן לו אותו. הוא אמר: לא, לך הביתה לשלום. הוא לא רצה לתת לנו אותו. בסוף התברר...

... **היה בראש שלנו שהוא לא מת**. לפני שנתיים – שלוש שמענו את העניין של התימנים וכל הבעיה של הילדים. בטלוויזיה הייתה אישה שסיפרה בדיוק אותו הדבר. לא רצו לתת לה. הוא אמר: אנחנו יש לנו אחד מחברה קדישא, אנחנו ניקח אותו, אין לכם מה לדאוג. ככה אמרו לנו בבית חולים. לפני שנתיים אנחנו כתבנו מכתבים.

ש: אחרי כל השנים האלה?

ת: השנים עברו ולא ידענו שום דבר. לפני שנתיים וחצי, בא בראש שלנו מה קרה לו, למה עש ולנו את זה. בסוף התברר, אנחנו כתבנו לבית המשפט. מבית המשפט קראו לנו וסיפרו להם הכל הכל. אחרי כמה זמן קראו לנו ואנחנו הוזמנו שמה ועשינו הכל, דיברנו הכל מהתחלה עד הסוף. הוא אמר: אנחנו נחפש, כמו את כל הילדים האלה שלקחו אותם. אחר-כך נולדה לי הבת, יש לי בת אחת.

ש: לא הצלחתם?

ת: לא הצלחנו. עד עכשיו לא קיבלנו שום תשובה. הוא אמר: אחרי שישה חודשים נחפש וניתן לכם תשובה. לא הייתה שום תשובה. מחפשים ומחפשים, לא יודע מה יהיה.

ש: אין לכם שום רישום מהתקופה שהילד היה חולה? מבית החולים?
ת: שום דבר. אין לנו כלום. לקחנו אותו לשם ולקחנו אותו, שום דבר. הבן דוד שלי אמר:
אני חייל, אני אקח אותו הביתה ונקבור אותו. אמרו: לא, לא, יש לנו חברה קדישא
ונקבור אותו.

ש: לא נתנו לכם תעודת פטירה?

ת: לא, שום דבר.

האישה: הערבים לא עשו ככה.

ת: עכשיו, הבת שלנו היא גרה בחדרה. אחר-כך נולד לנו עוד בן. הבן שלישי גם כן היה בן
ארבע, ארבע וחצי, חמש, הוא חולה, קיבל אבן בראש. **היה לו סרטן באוזן והוא
נפטר.** לקחו את הילד. הילד הזה היה בבית חולים כל הזמן. בסוף הוא נפטר ואנחנו
לקחנו אותו וקברנו אותו פה בחדרה. הכל היה בסדר, נפטר – נפטר, מה לעשות, הוא
סבל הרבה, משלושה ילדים. ואנחנו חמישים שנה גרים בארץ בבית הזה, באותו בית.

ש: אתה זוכר עוד משהו שאתה רוצה להוסיף מהתקופה הזאת של המלחמה או של
העלייה? איך זה היה שם אצלכם בעיר עצמה? איך התארגנה העלייה?

ת: ביום שבא הרב הזה, הרב ישראל שוורץ מפרס לעיר שלנו, כאילו הבן אדם זרק פצצה
בעיר. מדברים רק על זה. לאן שאתה הולך, לאיזה בית, לאיזה בית קפה, לאיזו חנות,
מדברים רק על זה. שלא כדאי לשבת פה, עוד כמה שנים הם ייקחו את החופשיות
שלהם, את השחרור, תהייה להם מדינה משלהם, חייבים לתת להם מדינה משלהם
לערבים.

ב-1955 הם קיבלו את השחרור הערבים בתוניס. לא כדאי לשבת פה בכלל. ואנחנו
התארגנו. כולם הלכו פה לעליית הנוער, משפחות – משפחות. המצב הכלכלי התהפך
הכל. אמרתי לך, מיום שישראל הפכה למדינה, הערבים התהפכו לגמרי. היו עושים
כל מיני דברים. למשל בית שעולה חצי מיליון, היו נותנים חמישים אלף בעדו. למה –
יודעים שהוא הולך לישראל, לא רוצים לתת כסף, אף אחד לא רוצה לקנות. את
הרהיטים היהודים זרקו שם, רהיטים ודברים שלהם. מי יכול להביא דברים? מזוודות
הביאו.

רוב המשפחות שלחו את הילדים ורוב המשפחות באו. בעיר שלנו נשארו עשר
משפחות, אולי שלושים – ארבעים איש נשארו, מחמשת אלפים יהודים. בכל תוניסיה
היו מאה חמישים אלף יהודים, אולי נשארו שלושת אלפים – ארבעת אלפים. חלק גדול
באו לארץ, חלק לצרפת, רוב אלה בעלי אזרחות צרפתית הלכו לצרפת. יש בקנדה, יש
באמריקה, באוסטרליה, כמה משפחות.

אבל דבר אחד אנחנו לא חשבנו אף פעם. **לא היה בראש שלנו בכלל לפני שבאו
הגרמנים, לא חשבנו על זה בכלל, שתהייה מדינת ישראל ונבוא לארץ.** זה היה
חלום, חלום. היו כמה אנשים שבאו לארץ לבקר. זה היה לפני שאנחנו באנו, אולי לפי
שבעים – שמונים שנה, באו, בזמן האנגלים באו לארץ, באו כתיירים לשבוע, חודשיים
וחזרו. הם סיפרו שאין מה לעשות, אין עבודה, אין מה לאכול, קשה מאוד. בארץ היה
קשה בהתחלה, היה קשה.

רוב הילדים שלנו ידעו עברית. היו לנו הרבה קבוצות של ילדים בעיר שלנו שלמדו
עברית. דיברנו עברית בעיר בינינו. פעם אחת בא אחד מירושלים, הוא גר בישראל,
בזמן האנגלים אנחנו מדברים. אנחנו היינו צעירים והוא בא ודיבר עברית. קינאנו בו
שהוא מדבר עברית ואנחנו לא יודעים. אחר-כך ראינו שזו לא בעיה ללמוד. היו
קבוצות-קבוצות. היו לנו מורים לעברית, מורים מוסמכים. היו לנו הרבה מורים יהודים
בבתי הספר הצרפתיים.

בעיר שלנו היו מורים, פרופסורים היו. דבר אחד, אנחנו היינו ציוניים. **מיום שהגרמנים
עזבו את תוניס, ישראל הייתה על העיניים שלי.** אנחנו רק מדברים בבית על זה. אח
שלי אומר: אני הולך. תלך. אפילו אבא, אמר: לך לשלום. בירך אותו והוא הלך לעליית
הנוער. היה שנה אחת בצרפת ואחר-כך בא לארץ. את כל המלחמה ב-1948 הוא

עשה פה בארץ. שנתיים הוא היה בצבא. אחר-כך הוא עבד ברכבת, הוא התחתן, יש לו ארבעה ילדים. אחר-כך אבא ואמא שלי גם כן באו לארץ ב-1954, לפני שהם יקבלו את השחרור שלהם בתוניס. ב-1955 קיבלו את השחרור.

מה קרה, בעיר של אבא שלי איפה שהוא היה עובד, יום אחד אבא יצא לעיר וראה שני ג'יפים של צרפתים שפתחו באש על הערבים. היה שם בית קפה גדול. הוא ראה אולי שבעים – שמונים אנשים הרוגים. הייתה שם אינתיפאדה גדולה בין הצרפתים לערבים. הערבים היו מחסלים את הצרפתים והצרפתים את הערבים. הוא חזר הביתה, אבא שלי, בפחד, ואמר לאמא: אין לנו מה לעשות פה. הילדים נסעו, אנחנו ניקח את כל המשפחה וניסע. האח השלישי שלי נסע לעיר הגדולה ואמרו לו: בבקשה, כמה אתם? אמר: אנחנו שישה אחים, שלושה מחותנים בישראל. היינו בישראל שלושה, אחותי ושני אחים. אנחנו שלושה נבוא עם אבא ואמא. בבקשה, עשו את הבדיקות, ב-1954 באו לארץ. נתנו להם מקום במושב על יד רחובות. היו במושב כמה שנים. אחר-כך עברו ללוד, גרו בלוד. שלושת האחים שלי התחתנו כולם. אמא ואבא נפטרו אחר-כך.

- ש: כשבאתם ארצה, איך קיבלו אתכם פה? קיבלו אתכם יפה?
ת: לא הבנו שום דבר. אבל מה, היה לב שמח. כשנכנסנו לארץ כאילו נכנסנו לגן עדן.
האישה: אנחנו היינו שמחים.
ת: היינו שמחים. הלב שלנו היה שמח, לא היה לנו כלום, הייתה לנו מזוודה ביד, אין לנו אפילו בגדים, לא היו לנו מספיק בגדים, לכל אחד מזוודה.
האישה: אפילו לא מזוודה, זה היה ארגז כזה עם מנעול.

ב-19 בינואר התחתנו, באנו ב-31 במרץ. חודשיים אחרי החתונה. היינו בשער עלייה על יד חיפה. היינו שם יום – יומיים, עמדנו בתור כדי לקחת. היינו שמחים. אפילו מהמרגרינה והלחם הזה שאכלנו, בשמחה אכלנו אותו. והיינו בריאים. אף אחד לא דיבר. היינו חברמנים, כל אחד דואג לשני ואחד עוזר לשני. בהתחלה, כל ערב ישבנו עם משפחה, קראו לה משפחת גרייף, הוא בא ממצרים עם הילדים שלו. הילדים היו קטנים. הוא ידע לשיר, שם קצת רדיו. היינו רוקדים, הילדים היה שמח. היינו שמחים. הלב שלנו היה שמח שיצאנו משמה כאילו יצאנו מהגיהנום. ככה הלב שלנו מהתחלה, היינו שמחים.

[6]

רשימת סרטי עדות בווידיאו על יהדות לוב

חנה בן עוז: החיים המכונה ג'אדו

<http://www.youtube.com/watch?v=BgZ7RPiHFu8>

חנה בן עוז: פעילות לילדים במכונה ג'אדו

http://www.youtube.com/watch?v=Ih_czOonhIQ

ויטוריה ציסלר: השחרור ממכונה ג'אדו

http://www.youtube.com/watch?v=NwV_7IVNR5k

יעל רז: ילדות בצל המלחמה בלוב

http://www.youtube.com/watch?v=EdHQ_oO7B44

אפרים סעדון: גירוש יהודי בנגאזי למכונה ג'אדו

<http://www.youtube.com/watch?v=l0jaQn7saQw&feature=related>

אפרים סעדון: רעב, מחלות ותמותה במכונה ג'אדו

<http://www.youtube.com/watch?v=L2Vbp3Oqnyc&feature=related>

רשימת סרטי עדות בווידיאו על יהדות תוניסיה

יהדות טוניס בתקופת השואה חלק 1

<http://www.youtube.com/watch?v=OTQKbUJ53vk>

יהדות טוניס בתקופת השואה חלק 2

<http://www.youtube.com/watch?v=54trSs9Yk98&feature=related>

יהדות טוניס בתקופת השואה חלק 3

<http://www.youtube.com/watch?v=8tilPdx1tw&feature=related>

יהדות טוניס בתקופת השואה חלק 4

<http://www.youtube.com/watch?v=5XYhp95hUqk&feature=related>

יהדות טוניס בתקופת השואה חלק 5

<http://www.youtube.com/watch?v=aupqnDcs4DY&feature=related>

גבי שתרוג: כניסת הגרמנים לתוניס

http://www.youtube.com/watch?v=aX7mFknJ_cM

האחים סמדר: ביזרטה בתקופת השואה

http://www.youtube.com/watch?v=DDZ_HMA5SjM&feature=&p=B7505D780931FE38&index=0&playnext=1

- אברמסקי-בל"י {עורכת}: פנקס הקהילות לוב, תונסיה, יד ושם, תשנ"ז-1997.
- אביטבול, מיכאל: יהודי צפון-אפריקה במלחמת העולם השנייה, מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, תשמ"ו-1986.
- ברנע, אריה: גורל אחד: היהודים דוברי הספאניולית ויהודי ארצות האיסלם בתקופת השואה, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, 1986.
- גז אליהו: עדות שנמסרה לארכיון "יד ושם", חטיבה: O.3, תיק: 11129.
- גיל {ליפשיץ} יעקב: ספר הבריגדה היהודית: קורות החטיבה היהודית הלוחמת והמצילה את הגולה, הוצאת י. שמעוני, תש"י - 1950.
- גלבר, יואב: ההתנדבות לצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה; [ערך יהואש ב'], מרכז ההסברה, שירות הפרסומים, תשנ"ה - 1995.
- הכספי אברהם: עדות שנמסרה לארכיון "יד ושם", חטיבה: O.3, תיק: 12024.
- חג'ג'-לילוף יעקב: יהודי לוב בתקופת מלחמת העולם השנייה תחת שלטון הפאשיסטי נאצי, המכון ללימודים ולמחקר יהדות לוב, תשס"ג - 2003.
- חג'ג'-לילוף יעקב: תולדות יהודי לוב, מראשית התיישבות היהודים בלוב ועד עלייתם וקליטתם בארץ, המכון ללימודים ולמחקר יהדות לוב, תש"ס - 2000.
- לביא ניסים: עדות שנמסרה לארכיון "יד ושם", חטיבה: O.3, תיק: 11169.
- לסקר מיכאל: יהודי המגרב בצל וישי וצלב הקרס, המכון לחקר התפוצות, אוניברסיטת תל-אביב, תשנ"ב - 1992.
- עמיפז-זילבר גילה: גם בהם פגע הצורך, יהודים מזרחיים בצרפת הכבושה 1940-1944.
- קרפי דניאל: בין שבט לחסד, השלטונות האיטלקיים ויהודי צרפת ותוניסיה בימי מלחמת העולם השנייה, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשנ"ג - 1993.
- רומאנו בובה: עדותה שנמסרה לארכיון "יד ושם", חטיבה: O.3, תיק: 11331.
- ריצ'לר-פרידמן יעל: יהודי צפון אפריקה בתקופת השואה, יד ושם, תשס"ו-2006.
- שרף מיכל: מגילת היטלר בצפון אפריקה, מכון הברמן למחקרי ספרות, תשמ"ח-1988.

מאמרים

- אביטבול מיכאל: יהודי צפון אפריקה במלחמת העולם השנייה, משואה: קובץ שנתי לתודעת השואה והגבורה י"א, עמ' 160-165, תשמ"ג-1983.

אברמסקי עירית: **ההנהגה היהודית בלוב ובתונסיה בתקופת מלחמת העולם השנייה**, בשביל הזיכרון 36, עמ' 55-60, תש"ס-2000.

אביטבול מיכאל: **יהודי אלג'יריה, תוניסיה ומארוקו 1940-1943**, פעמים 28, עמ' 79-106, תשמ"ו-1986.

אביטבול מיכאל: **בהמתנה לשלטון וישי: צרפתים ויהודים בצפון אפריקה ערב מלחמת העולם השנייה**, יד ושם: קובץ מחקרים י"ד, עמ' 107-130, תשמ"א-1981.

בר-חן אלי: **גורל יהודי תוניסיה תחת הכיבוש הנאצי**, זמנים 67, תשנ"ט-1999.

אברהמי יצחק: **קהילות יהודי תוניסיה בימי הכיבוש הגרמני – ענייני כספים**, פעמים 28, עמ' 403-440, תשמ"ו-1986.

ארן אסתר: **רדיפת יהודי לוב (כפי שהיא משתקפת בדיווחי הקונסוליה הגרמנית בטריפולי)**, ילקוט מורשת לג, עמ' 153-156, תשמ"ב-1982.

הטל אברהם: **על גרמניה הנאצית בשירה עממית של יהודי תוניסיה**, פעמים 28, תשמ"ו-1988.

חקק הרצל: **"שואת העם היהודי" ולא "שואת יהודי אירופה"**, במערכה: ביטאון הצבור הספרדי ועדות המזרח, כ"ד תשמ"ד-1984.

ירון מיכאל: **יהודי צפון אפריקה בזמן מלחמת העולם השנייה: פרק חשוב בהוראת השואה**, בשביל הזיכרון 25, עמ' 28-34, תשנ"ז-1997.

לסקר מיכאל מ: **בין האנטישמיות של וישי לאיום הגרמני: יהודי צפון אפריקה בראשית שנות הארבעים**, בשביל הזיכרון 25, עמ' 4-11, תשנ"ז-1997.

לסקר מיכאל מ: **מתגייסים לעזרת יהודי אירופה בימי מלחמת העולם השנייה**, עת-מול: עיתון לתולדות ארץ ישראל ועם ישראל, ז' (4), עמ' 14-15, תשמ"ב-1982.

סימון רחל: **יהודי לוב על סף השואה**, פעמים 28, עמ' 44-77, תשמ"ו-1986.

קלבן אברהם: **40 שנה לתבוסתה של גרמניה הנאצית ועל תכניותיהם של הגרמנים להשמיד את הקהילות הספרדיות באירופה, אסיה ואפריקה**, במערכה: ביטאון הצבור הספרדי ועדות המזרח, כ"ה תשמ"ה-1985,

קרפי דניאל: **מספר היהודים בצרפת לפי פרוטוקול "ועידת ואנזה" ינואר 1942 - דמיון ומציאות**, משואה י"ג, עמ' 129-132, תשמ"ה-1985.

קולב ארהארד: **ברגן-בלזן 1943-1945**, יהדות זמננו ב, עמ' 153-175, תשמ"ה-1985, מכמן דן: **כינוס בין לאומי: יהודי צפון אפריקה במלחמת העולם השנייה**, קובץ יד ושם, עמ' 16-49, תשס"ח-2008.

- [1] מקור הצילום: אברמסקי-בליי {עורכת}: פנקס הקהילות לוב, תונסיה, עמ' 83.
- [2] מקור התמונה: <http://www.zchor.org/libya/libya.htm> - האתר הביא את התמונה ממרכז "אור שלום" לשימור והנחלת מורשת יהדות לוב.
- [3] רומאנו בובה: עדותה שנמסרה לארכיון "יד ושם", חטיבה: O.3, תיק: 11331.
- [4] לביא ניסים: עדות שנמסרה לארכיון "יד ושם", חטיבה: O.3, תיק: 11169.
- [5] הכספי אברהם: עדות שנמסרה לארכיון "יד ושם", חטיבה: O.3, תיק: 12024.
- [6] גז אליהו: עדות שנמסרה לארכיון "יד ושם", חטיבה: O.3, תיק: 11129.
- [7] מתוך אתר האינטרנט "יד לשריון":
www.yadlashiryon.com/show_item.asp?levelId=63...
- [8] מתוך אתר האינטרנט:
<http://www.2all.co.il/web/sites/simplebooks/PAGE17.asp>